

EESTI
INIMARENGU
ARUANNE

1999

ISBN 1406-5398

Eessõna

Eesti inimarengu aruandeid on välja antud aastast 1995. Nende puhul on tegu meie taasiseseisvumisega kaasnenud siirdeprotsesse analüüsivate teadlaste ühistöödega. Kõiki seniseid, nagu ka tänavust, on iseloomustanud ühelt poolt nende teemaatiline ajakohasus ja teisalt metoodiline järjepidevus. See on loonud meile nii praeguseks hetkeks kui ka tulevikuks olulise arusaama raskustest, mida on Eesti oma taasiseseisvumise ja riikluse ülesehitamise käigus läbinud. Julgen kinnitada, et oleme astunud kümne aastaga väga pika sammu stabiilse ja tasakaalustatud arengu suunas, kasutades selleks areneva demokraatia norme.

Järjest kiirenev globaliseerumine ja maailma avanemine on inimesi kõikjal maailmas sundinud otsima pidepunkti ehk juuri, mis annavad vajaliku püsivuse piirideta maailmas läbi lüüa. Nii on avatus toonud kaasa kultuuril ja aegade sidemel tugineva moodsa rahvusluse tugevnemise. XXI sajandi rahvuslust tuleb käsitleda kui arusaama rahvuse arenguvõimest avatud maailmas. See on avatud rahvuslus, mis ei arene teiste allasurumise, vaid neilt õppimise kaudu, säilitades samal ajal oma omapära. Rahvuslikud liikumised purustasid „kurjuse impeeriumiks“ kutsutud Nõukogude impeeriumi. Avatud rahvuslus võimaldas Kesk-Euroopa rahvastel, kaasa arvatud ka meil, astuda vajalikud, kuigi valusad ja ebapopulaarsed sammud, viimaks oma maid välja käsumajandusest ning ehitamaks üles kaasaegset läänelikku ühiskonda.

Tänavust aruannet võib nimetada ka aastatuhande auditiks – enamik teemadest saab põhjaliku käsitluse läbi pika ajaperspektiivi, tuues esile olulisemad tugipunktid, mille mõju kestab tänapäevani ning mis saavad meid ka tulevikus. Minevik pole meie jaoks aeg, kus elada, vaid alus, millele tuginedes on hea uuel aastatuhandel uute eesmärkide poole pürgida.

Eesti ülesandeks on muuta oma subjektiivsed miinused objektiivseteks plussideks, kasutada oma suhtelist mahajäämust mõnedes valdkondades edasise arenguhüppe teostamiseks. Säästvuse sisuks ning arengu eelduseks on maailma paratamatuste ja kõigi meie poolt saavutatava hinna tunnetamine ning seda hinda aitab meil paremini mõista ka „Eesti inimarengu aruanne 1999“.

Mart Laar
Eesti Vabariigi Peaminister

Tallinnas 26. oktoobril 1999

Saateks

Inimarengualane globaalne arutelu algas 1990. aastal, kui ÜRO Arenguprogramm avaldas esimese globaalse Inimarengu Aruande. Tänapäevaks on need globaalsed arutelud laienenud riikide ja mõnel juhul ka regioonide tasandile. Eestis algas põhjalikum inimarengualane debatt 1995. aastal, kui ilmus esimene Eesti Inimarengu Aruanne.

Inimarengu põhimõtte tähendab lühidalt öeldes äratundmist, et riigi peamine jõukusallikas on tema rahvas ning arengu eesmärgiks on sellise võimaluste- ja valikuterikka keskkonna loomine, mis aitaks inimesel elada pikka, tervet ja igas mõttes viljakat elu.

Käesolev viies Eesti Inimarengu Aruanne maalib meile inimarengu vallas toimuvast kompleksse pildi. Iseseisvuse taastamise järel Eestis toimunud kiired ning edukad reformid on üldteada tõsiasi enamikule nende ridade lugejaist. Eesti on suutnud kiirelt orienteeruda plaanimajanduselt turumajandusele, viinud läbi eduka rahareformi, korraldanud tulemusliku erastamisprotsessi ja ajanud muul viisil poliitikat, mis on muutnud Eesti välisinvesteeringutele väga atraktiivseks, edendanud eraettevõtlust ja loonud makromajandusliku stabiilsuse. Eesti on tõusmas info- ning kommunikatsioonitehnoloogia juurutamisel esirinda. Eesti on siirderiikide esimeses grupis, kellega Euroopa Liit algatas ühinemiskõnelused.

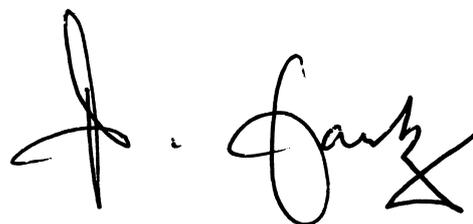
Samas seisab riik silmitsi mitme tõsise sotsiaalse väljakutsega, mis nõuavad poliitikatagijate jätkuvat tähelepanu ning tegutsemist. Nende väljakutsete seas on kasvav majanduslik kihistumine ja tulude ebavõrdne jaotus, struktuuriline ja pikaajaline töötus, struktuuriline vaesus, regionaalne tasakaalustamatus, sooline ebavõrdsus ning märgid kuritegevuse ja narkomaania suurenemisest.

Pole kahtlust, et tugev ning kasvav majandus on jätkusuutliku inimarengu üks tingimusi, samas ei saa mööda vaadata ka sotsiaalsetest väljakutsetest. Lõppkokkuvõttes

kujuneks nende probleemide alahindamise eest makstav hind väga kõrgeks. Lisaks sotsiaalprobleemidega seotud otseste kulude võib ka iga kaotatud võimalust ühiskonnas mõõta majandusliku mõõdupuuga. Eesti väljakutse on leida õiged vahendid ajamaks poliitikat, mis tugevdaks sotsiaalset ja inimkapitali ning viiks miinimumini ühiskonna ja indiviidi makstava kao. ÜRO Arenguprogramm loodab, et käesolev raport, mis käsitleb nii inimarengualaseid saavutusi kui ka kaotusi, inspireerib arutelu teemal, mida nimelt tuleks teha.

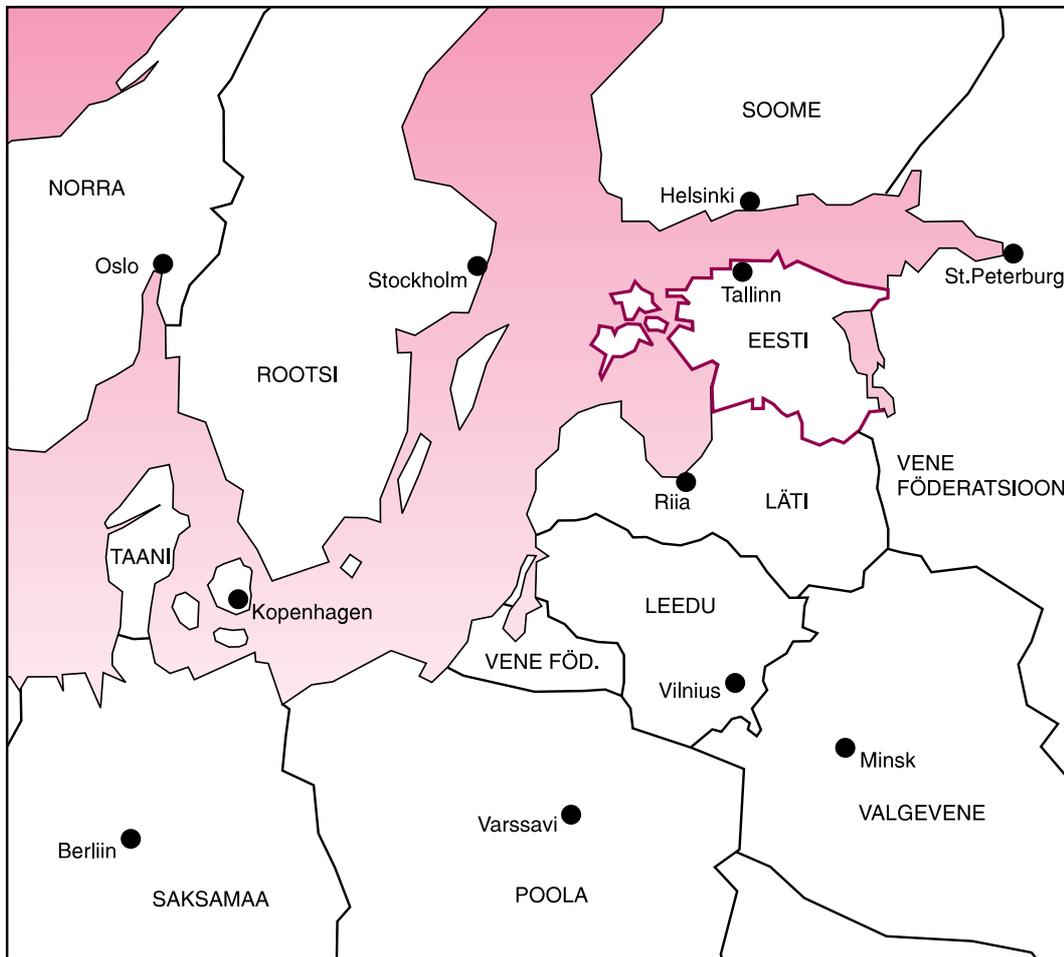
Nii nagu ka varasematel aastatel, on ka käesolev raport grupi Eesti oma teadlaste ja ühiskonnategelaste töö tulemus. Seda tööd juhtinud Raivo Vetik tagas ka aruande sujuva ilmumisprotsessi, teda toetasid Indrek Tart, Georg Poslawski, Sirje Lilover, Tiia Raudma, nõu ja suunamisega Linnar Viik ning paljud teised. Aruande esikaant kaunistab tänava Veneetsia biennaalile koos kahe teise kunstnikuga Eestit esindama valitud Jüri Ojaveri töö.

Täna des kõiki käesoleva Eesti Inimarengu Aruande kaasautoreid soovime erilise tänutundega mälestada viie Eesti Inimarengu Aruande kaasautorit Anu Naruskit, väga andekat teadlast ja suurepärast inimest, Eesti inimarengualase dialoogi ning sotsiaalteemaliste uuringute üht väsimatut eestvedajat.

Petra Lantz-de Bernardis
ÜRO Arenguprogrammi alaline esindaja

Tallinn, 25. november 1999

Eesti üldandmed

Ametlik nimetus on täielikul kujul:

Eesti Vabariik,

Lühivorm:

Eesti.

Pindala:

45 227 km²

Asend:

Eesti asub Läänemere idakaldal. Eesti paikneb Ida-Euroopa platvormi loodeosas, kus kõrguste vahed on väikesed. Kagu- ja Ida-Eestis on maapind kõrgem kui Lääne-Eestis. Kõrgeim paik (Suur Munamägi) on 318 meetrit merepinnast kõrgemal. Eestis on üle 1500 saare ja rohkem kui 1400 järve.

Elanikkond:

1 445 580 (01.01.1999)

Rahvuslik koosseis:

eestlasi 65,2%, venelasi 28,1%, ukrainlasi 2,5%, valgevenelasi 1,5%, soomlasi 0,9%, muid rahvusi 1,8%. (01.01.1999)

Usundid:

luterlus, vene õigeusk, baptism ja teised.

Keeled:

eesti (riigikeel), vene ja teised.

Riikliku iseseisvuse taastamine:

20. august 1991.

Vabariigi aastapäev:

24. veebruar.

Põhiseadus:

võetud vastu referendumil 28. juunil 1992 .

Riigikorraldus:

Põhiseadusega on kehtestatud õigusriigi põhimõtted. Põhiseadus tunnistab võimude lahusust ja tasakaalu, kohtute sõltumatust ja tagab põhilised inimõigused ja -vabadused vastavalt üldtunnustatud põhimõtetele ja normidele. Eesti on demokraatlik parlamentaarne vabariik, kus kõrgeima võimu kandja on rahvas. Rahvas rakendab kõrgeimat võimu valimisõiguslike kodanike poolt valitud Riigikogu kaudu ja referendumitel osalemise teel. Riigikogu koosneb 101 liikmest ja talle kuulub seadusandlik võim. Täidesaatev võim kuulub valitsusele. Eesti riigipea on Vabariigi President.

Pealinn:

Tallinn (elanikke 01.01.1999 seisuga 411 594)

Administratiivne jaotus:

Seisuga 01.07.1999 oli Eestis 46 linna ja 207 valda.

Valuuta:

Rahvuslik valuuta on Eesti kroon (1 kroon = 100 senti). Kroon võeti kasutusele 20. juunil 1992 ja on seotud Saksa margaga vahekorras 1 DEM = 8 EEK.

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liige 17. septembrist 1991.

Euroopa Nõukogu liige alates maist 1993.

Eesti inimarengu aruanne 1999

Autorid

Aili Aarelaid-Tart

(osa 4.3)

Raul Eamets

(osa 3.2)

Klara Hallik

(osa 2.3)

Leeni Hansson

(osa 2.1)

Mati Heidmets

(osa 4.5)

Jelena Helemäe

(osa 4.2)

Kaido Jaanson

(osa 1.2)

Peeter Järvelaid

(osa 1.3)

Aili Kelam

(osa 2.1)

Marika Kirch

(osa 1.5)

Dagmar Kutsar

(osa 3.4)

Ene Käärrik

(osa 3.4)

Mikko Lagerspetz

(osa 2.2)

Virve-Ines Laidmäe

(osa 2.1)

Krista Loogma

(osa 4.1)

Anu Narusk

(osa 2.1)

Paavo Palk

(osa 1.4)

Erle Rikman

(osa 2.2)

Rein Ruutsoo

(osad 1.1, 2.2, 3.3)

Ellu Saar

(osa 4.2)

Jüri Saar

(osa 2.5)

Indrek Tart

(inimarengu indeks,
osa 4.4)

Erik Terk

(osa 3.1)

Ene-Margit Tiit

(osa 3.4)

Avo Trumm

(osa 3.4)

Raivo Vetik

(sissejuhatus, osa 1.1)

Triin Vihalemm

(osa 2.4)

Peatoimetaja

Raivo Vetik

Käesoleva aruande tekst ei ole autorikaitse subjekt ning seda võib kasutada osaliselt või tervikuna kasutada ilma ÜRO Arenguprogrammi eelneva loata. Kasutamise puhul tuleks aruandele kui allikale aga viidata.

Aruandes esitatud seisukohad väljendavad selle autorite isiklike tõekspidamisi ning ei pruugi kokku langeda ÜRO ega ÜRO Arenguprogrammi omadega.

Eesti inimarengu aruanne 1995, 1996, 1997, 1998 ja 1999 on elektroonilisel kujul saadaval Interneti World Wide Web-i kaudu aadressil <http://www.ciesin.ee/undp/nhdr.html>

Sisukord

SISSEJUHATUS:

Globaalse inimarengu suundumused millenniumi vahetusel: moderniseerumine <i>versus</i> postmoderniseerumine	8
--	---

INIMARENGU INDEKS:

Eesti võimalused ja inimarengu pingeread	12
---	----

1. peatükk

EESTI RIIKLUSE PROBLEEMID..... 14

1.1 Eesti riik ja ühiskond 21. sajandi künnisel	14
1.2 Eesti asend riikidevahelistes suhetes	16
1.3 Eesti õigussüsteemi areng	20
1.4 Eesti ja Euroopa Liit	22
1.5 Eesti muutuvad identiteedid Euroopa Liiduga ühinemise kontekstis	26

2. peatükk

ÜHISKONDLIKU ARENGU

VASTUOLUD..... 30

2.1 Väärtushinnangute ja hoiakute muutumine Eestis 1985–1998	30
2.2 Kodanikuühiskonna uuenemise ressursid	36
2.3 Rahvuslikult jaotunud Eesti	40
2.4 Meediatarbimise globaalsed ja lokaalsed orientatsioonid Eestis 1993–1999	45

2.5 Kuritegevus ja selle kontroll Eestis.....	53
--	----

3. peatükk

RIKKUS *VERSUS* VAESUS..... 60

3.1 Eesti majandusareng: saavutused, vastuolud, perspektiivid.....	60
3.2 Tööjõuturg ja tööpuudus.....	66
3.3 Maa- ja omandireformi peegeldused Eesti maaelus.....	71
3.4 Vaesusega uude aastatuhandesse?	75

4. peatükk

TEADMISTE JA KULTUURI

UUENEV ROLL..... 80

4.1 Töö ja hariduse muutuvad paradigmad.....	80
4.2 Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel: kohortide võimalused ja valikud	84
4.3 Eesti rahvakultuur postmodernismi ajastul.....	92
4.4 Eesti internetistuvus maailmas.....	97
4.5 Püsiarengu paradigma	100

PÕHITABELID 102 |

TÄIENDAVALD TABELID 106 |

INIMARENGU NÄITAJAD 108 |

Globaalse inimarengu suundumused millenniumi vahetusel: moderniseerumine *versus* postmoderniseerumine

Teie ees on viies Eesti inimarengu aruanne, mis on valminud Eesti ÜRO Arenguprogrammi toetusel. Eelmised kogumikud keskendusid inimarengu hetkeseisu, ühiskonna sidususe ning sotsiaalse integratsiooni probleemide analüüsile. Käesolevas kogumikus on eelmistega võrreldes kaks peamist uuendust. Kõigepealt, sisse on toodud teemasid, mida varem käsitletud pole, kuid mis on inimarengu tervikpildi seisukohalt olulised. Need on seotud eelkõige Eesti riiklusega – demokraatia põhimõtetest lähtuva õigussüsteemi loomine ning Eesti asend riikidevahelistes suhetes. Teiseks, meie käsitluse laad on mõnevõrra üldistavam. Millenniumivahetuse hõngust tabada püüdes oleme me taotluslikult hõlmanud tunduvalt laiemat ajalist perspektiivi. Oleme püüdnud olla kontseptuaalsemad ning kohati ka kujundlikumad, puudutamaks süvahoovusi, mis hakkavad mõjutama maailma ja Eestit 21. sajandil.

Kogumiku üldteema valikul on eeldatud, et sotsiaalteadus eristab kahte vastandlikku ühiskonna paradigmat. Esimene neist lähtub „koostöö“, teine „konflikti“ perspektiivist. Fundamentaalne sotsiaalne fakt „koostöö“ paradigma taga on tööjaotus: ühiskond ei saa eksisteerida ilma oma liikmete koostööta ning seepärast kujutab viimane endast keskset sotsiaalsete struktuuride ja inimlike tähenduste generaatorit. „Konflikti“ paradigmas täidab sama funktsiooni paratamatute vastuolude olemasolu eeldamine ühiskonnas. Nimetatud käsitlused on erinevad vaatepunktid samale asjale, kumbki ei ole iseenesest õige või vale, kuid paradigma valik keskendab tähelepanu ühtedele nähtustele ning jätab teised tagaplaanile.

„Eesti inimarengu aruanne 1999“ võtab lähtekohaks „konflikti“ paradigma. Konflikt

on dramaatilisem, sunnib esitama põhimõtelisti küsimusi ning on sellisena suunatud tulevikku. Me leiame, et millenniumivahetusel on just taoline lähtekoht aktuaalne. Eduka tulevikustrateegia seisukohalt on oluline küsida, missugused vastuolud on Eesti jaoks kesksed ning missugused on ühiskonna ressursid nendega toimetulekuks. Kuidas juhtida üleminekuühiskonna struktuurseid konflikte ning vähendada nendega kaasnevat sotsiaalset ebastabiilsust? Kuivõrd jätkusuutlik on Eesti ühiskonna areng, arvestades järgmise sajandi prioriteete (vt kogumik „Eesti 21. sajandil“, 1999)?

Inimkonna praeguse arenguetapi peamiseks märksõnaks on infoühiskonna tekkimine. Sellega kaasnevad uued lootused ja uued mured. Üheks keskseks probleemiks on kujunemas globaliseerumise ja identiteedi vastuolu. Kaasaja juhtivaid sotsiolooge Manuel Castells väljendab seda tabavalt sõnadega „funktsiooni ja tähenduse vaheline skisofreenia“ (Castells, 1997). Globaliseerumine puudutab eelkõige inimtegevuse instrumentaalset dimensiooni, milles ühiskonna eliidi pragmaatiline huvi surub peale oma integratiivse loogika. Vastureaktsioon on seotud laiema publiku tasandiga, tema emotsioonide, püüdluste ja identiteediga. Inforevolutsioon ja maailmajanduse kiire areng 20. sajandi teisel poolel on tekitamas võrgustik-ühiskonda, mis loob ennenägematud võimalusi, kuid samal ajal lõhub olemasolevat sotsiaalset ja vaimset põhistruktuuri. Põhjus on selles, et identiteedi muutused on tunduvalt aeglased. Tekib vaakum, mida hakkavad täitma mitmesugused protestivormid, mis seavad võrgustiku instrumentaalsuse ning integratiivse loogika küsimärgi alla. Protesti sotsiaalseks kandjaks saavad need ühiskonna

grupid ja ilmselt ka terved regioonid, mis asetleidvas struktuurses nihkes kapitalide liikumises, infovahetuses ja tööjõuturul jäävad üha enam eemale ressursidest, mis on vajalikud 21. sajandil hakkamasaamiseks (vt *Human Development Report 1999*).

Antud kogumikus huvitab meid, kui võrd Eesti teeb kaasa globaalseid arenguid ning kui võrd siin toimuv on unikaalne. Kui võrd Eesti ühiskonda mõjutab pragmaatilise instrumentalismi või traditsioon? Kuidas väljenduvad Eesti arengus integratiivsed või endassesulguvad tendentsid? Kes on Eestis võitjad ja kaotajad? Kumba kategooriasse saab Eesti tervikuna järgmisel sajandil kuuluma?

Infoühiskonna käsitlust avardava kontseptuaalse raamistikuna on kogumikus kasutatud „moderniseerumise“ ja „postmoderniseerumise“ mõisteid. Viimane neist jaguneb omakorda kaheks: „postmodernsuseks“ ja „postmodernismiks“. Mõiste „postmodernsus“ viitab saabuvale uuele ajastule, mille aluseks on toimuv tehnoloogia ja majanduse kvalitatiivne teisenemine. Mõiste „postmodernism“ on seotud objektiivsete muutustega kaasneva uut tüüpi vaimse hoiakuga. Vaatamata „postmoderniseerumise“ käsitluste vastuolulisusele ja tugevale kriitikale, leiame, et selle mõiste kaudu loodav raamistik on millenniumivahetuse inimarengu mõtestamiseks vägagi sobiv (vt ka Inglehart, 1997; Dunn, 1998). Tegemist on erilise ajaloohetkega, mille suundumuste tabamine eeldab mitte ainult kuiva statistikat, vaid ka teatavat mängulisust ja innovaatiliste tähenduste reservuaari (vt Lotman, 1990).

Max Weberi klassikaline ajalooskeem eristab traditsioonilist ja modernset ühiskonda (Weber, 1968). Viimast iseloomustab innovatsioon, dünamism ja unifikatsioon. Modernism on seotud fundamentaalsete sotsiaalsete ja vaimuelu muutustega, mis on toimunud alates 16. sajandist. Need põhinevad industrialsel kapitalismil ning sellest tuleneval traditsioonilise agraarühiskonna eitamisel. Moderniseerumine toob kaasa ühiskonna sekulariseerumise, instrumentaalse ratsionaalsuse tähtsustamise ning väärtuste monetariseerumise. Poliitikas saabub fundamentaalne pööre seoses uue „kodaniku“ mõiste tekkimisega, mille all peetakse silmas universaalsete õiguste abstraktset kandjat.

20. sajandi teisel poolel alanud globaalne infoevolutsioon ning maailmama-

anduse ülikiire areng toovad kaasa järgmise kvalitatiivse hüppe ning ülemineku uut tüüpi ühiskonda. Ka postmoderniseerumine hõlmab ühiskonda kui tervikut. Majanduses kujutab see endast kapitalistliku süsteemi evolutsioonilise arengu tulemust. Kapitalistliku tootmisviisi võib jagada kolmeks (Jameson, 1984). Esimene etapp algas kaks sajandit tagasi seoses võimsate masinate ehitamisega mitmesugustes tööstustes. Teine etapp algas eelmisel sajandivahetusel, kui masinad hakkasid ehitama masinaid, mida tööstuses kasutada. Kolmas etapp toimub praegu seoses infotehnoloogia arenguga. Seega, postmodernsus on kapitalismi ja uue tehnoloogia süntees, mida iseloomustavad eelkõige spetsiifilised tehnoloogilised, aga ka sotsiaalsed, poliitilised ja kultuurilised vormid. Uue tehnoloogia võimalustega seotud moodsad mõisted on „roheline majandus“, „tootmise dematerialiseerumine“ ja „ametikoha ümbermõtestamine“. Roheline majandus eeldab tootmise, tarbimise, jõukuse jmt mõtestamist ökoloogilistes terminites. Dematerialiseerumine väärtustab üha enama saavutamist üha vähema abil, mis eeldab tootmise materiaalse külje piiramist. Ametikoha ümbermõtestamise kaudu püütakse vähendada töö rutiini ning suurendada loovust, paindlikkust, mitmekesisust ja autonoomiat.

Objektiivsete muutuste kõrval toob postmoderniseerumine kaasa ka uut tüüpi vaimse hoiaku, mis põhineb teadlikkusel kasvava sotsiaalse ratsionaliseerumise negatiivsetest külgedest. Ratsionaliseerumine võib teha maailma korrastatumaks, kuid ei pruugi anda talle inimlikku tähendust. Modernsus algas küll progressi loosungite all, kuid on viinud sõdade, kommunismi ja koonduslaagriteni. Heaoluühiskonna kasvu taga võib küll olla hea tahe, kuid diskursused ja institutsioonid, mis seda kannavad, võivad soodustada ka inimeste võõrandumist ning eneseväärikuse kahanemist. Postmodernistlik kriitika erineb selles osas nii liberalismist kui ka neomarksismist. Liberalism peab riigi sekkumist ebasoovitavaks efektiivsuse kriteeriumist lähtudes ning ei rõhuta moraali. Postmodernismi seisukohalt on oluline ka moraal ning ta leiab, et korporatiivne kapitalism kui selline ongi taolise võõrandumise ja alaväärsuse aluseks. Neomarksism väidab, et probleemid on lahendatavad teistsuguse ühiskonnakorralduse puhul. Postmodernism näitab selle võimatust, sest

võõrandumine võtab sotsialismis lihtsalt teised vormid. Seega, postmodernism on võrreldes liberalismiga radikaalsem ning võrreldes neomarksismiga vähem radikaalne olemasoleva ühiskonna suhtes.

Postmodernistliku hoiaku vaimse allikana on eriti oluline Friedrich Nietzsche. Tema rünnakud süsteemi, esinduse ja tõe mõistete vastu on aluseks paljudele postmodernismi mõttekäikudele (Nietzsche, 1967). Nietzsche tõi uusajal domineeriva teadusmetodoloogia vastandina sisse perspektivistliku orientatsiooni, mille kohaselt ei ole olemas üht objektiivset tõe, on vaid erinevate indiviidide ja gruppide loodud konstruktsioonid. See tähendab põhimõtteliselt uut arusaama kultuuri rollist – kultuur on mitte lihtsalt teiste sügavamate protsesside peegeldus, vaid ühiskonna keskne nähtus, mida tuleb analüüsida temast endast lähtudes ning mille kaudu saab mõista ka teisi nähtusi. Siit tulenevalt eitab postmodernism ka valgustasjast pärit subjekti mõistet – subjekt ei ole terviklik ega järjekindel ning tõe, mõistus ja teadmine ei ole neutraalsed. Pigem on need ideoloogilised konstruktsioonid, mida kasutatakse teatud ühiskonnagruppide välistamiseks. Nende mõistete kaudu kindlustatakse kehtiva sotsiaalse süsteemi monoliitne struktuur, marginaaliseerides jõud, mis võiksid olemasolevat kultuurilist domineerimist vaidlustada. Postmodernistlik lähenemine möönab, et läänemaailmas on riigivõim aegamööda nõrgenenud selles mõttes, et ta ei saa teha, mis pähe tuleb. Kuid võimu tuleb mõista ka laiemas tähenduses kui aeglaselt levivat normaliseerumise võrku, mis haarab institutsioone, keelt ja isegi teadvust. Seda liiki võim mitte niivõrd ei represseri, kuivõrd piirab. Võim mitte niivõrd ei keela, kuivõrd suunab. Alates Foucault'ist peetakse oluliseks analüüsida erinevate diskursuste institutsionaalset alust ning võimusuhteid, mida need eeldavad ja kinnistavad, sest diskursused on poliitilise võitluse peamine areen, kus erinevad grupid võitlevad tähenduste ja ideoloogiate loomisel (Foucault, 1980).

Kirjelatud hegemooniale oponentide võtab postmodernistlik hoiak üle Saussure'i semiootikast pärineva poststrukturealistliku arusaama kujutustest ehk tähistajatest, mis põhinevad mitte korrelatsioonisuhtel tähistatavaga, vaid erinevussuhtel teiste tähistajatega (Saussure, 1966). See annab

võimaluse vastanduda modernismi abstraktsusele ja unifikatsioonile. Postmodernistlik hoiak eelistab heterogeensust puhtusele, erinevust ühtsusele, lokaalset universaalsele. Näidates, kuidas märgitav on konstrueeritud ning kuidas seda kasutatakse hegemoonia saavutamiseks, loodetakse, et on võimalikud ka alternatiivsed tähistamised, mida saab kasutada hegemoonia kõrvaleheitmiseks ning seni marginaliseeritud gruppidele sõnaõiguse andmiseks.

Seega, postmodernism üritab väljuda ka endise poliitilise praktika raamidest. Lühidalt väljendab seda loosung „Mõtle globaalselt, tegutseda lokaalselt“. Arenenud riikides on tekkimas uued postmaterialistlikud väärtused ja sotsiaalsed liikumised, mille jaoks poliitika ei ole mitte niivõrd võitlus hüvede eest, mida riik võib pakku- da, kuivõrd teatud väärtuste ja elustiili kaitse. Nende poliitilised programmid pole seotud mitte niivõrd jaotamise probleemidega, kuivõrd elukvaliteedi küsimusega. Rohelisel liikumisel, naisliikumisel, tuumavastasel liikumisel jne on üldjuhul kaitsev iseloom, neid huvitab pluralism, nad ei poolda unifikatsioonilisi riiklikke programme. Taolised liikumised on paratamatult tundlikud sotsiaalse ratsionaliseerumise suhtes, sest see ähvardaks nende eripärase kui „ebanormaalse“ kadumise.

Postmodernism pooldab väljumist vasak-parem vastandusest, mis senini on poliitikat polariseerinud. Postmodernistliku poliitika võtmetermineks on „osalusdemokraatia“ ja „detsentralisatsioon“. Osalusdemokraatia kujutab endast sammu edasi lihtsast esindusdemokraatiast – tagasipöördumist näiteks Uus-Inglismaa vanade linnaümiskondade tüüpi institutsioonidele, kus igaühel on sõnaõigus. Skeptikud väidavad, et see ei ole võimalik suure arvu kodanikega riikides, pooldajad leiavad, et saab kasutada hääletamise elektroonilisi vorme. Osalusdemokraatia eeldab aktiivsust rohujuure tasandil, kus iga kodanik võtab valitsemisest osa. Detsentralisatsioon tähendab, et võim tuleb viia nii madalale kui võimalik. Mida vähem on võimu keskusel, seda rohkem saavad inimesed ise muuta oma elu. Tähtsat rolli peaksid hakkama etendama valitsusvälised organisatsioonid, mille ees valitsus oleks aruandekohustuslik.

Kuna kaasaegses ühiskonnas mõjutab inimeste käitumist üha enam meedia, kujuneb sellest keskne poliitilise võitluse

areen. Eriti televisiooni areng on suurendanud plahvatuslikult informatsiooni ja kujutluste ringlust. Arvutite ja Interneti leviku kaudu toimub praegu järgmine samm. Kuid poliitiliselt on tegemist teatud ambivalentsusega. Ühelt poolt tähendab see, et indiviididel on rohkem infot ning nad saavad vastu võtta kompetentsemaid otsuseid. Info suuremal levikul on ka oluline detsentraliseeriv toime, mis võiks olla aluseks poliitika radikaalsele demokraatiseerumisele. Teiselt poolt tekib uus potentsiaal Suure Venna poliitikaks, sest tõenäoliselt jääb uus tehnoloogia seotuks eelkõige suurte institutsioonidega, mis selle kaudu suurendavad sotsiaalset ratsionaliseerumist. Küsimus on selles, kes kontrollib uut tehnoloogiat ning kelle huvides seda kasutatakse? Kuidas suhtestuvad teadmised ja vabadus postmoderniseerivas ühiskonnas, mida iseloomustab tehnoloogiline üle- ja sotsiaalse korralduse alaareng?

Järgnevates artiklites analüüsitakse millenniumivahetuse Eesti inimarengut moderniseerumise ja postmoderniseerumise protsesside pingeväljas. Kogumiku peamine tees lähtub eeldusest, et mõlemad on Eesti jaoks hädavajalikud, kuid nad on kohati vastuolus. Järelikult ei ole põhimõtteliselt võimalik vältida ühiskonda läbivaid struktuurseid konflikte. Kuid neid on võimalik suunata. See eeldab mitte

ainult tehnilist oskust leida, vaid ka intellektuaalset suundumust kasutada teaduslikult toodetud informatsiooni ja innovaatilisi lahendusi.

Kirjandus

- M. Castells. The Information Age: Economy, Society and Culture, vol. II, The Power of Identity. Blackwell, 1997.
- J. Dunn. Identity Crises: Social Critique of Postmodernity. University of Minnesota Press, 1998.
- Eesti 21. sajandil: Arengustrateegiad, visioonid, valikud. Koostanud Ahto Oja, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.
- Human Development Report 1999, Oxford University Press, 1999.
- R. Inglehart. Modernization and Postmodernization. Columbia Press, 1997.
- J. Lotman. Semiootilise süsteemi dünaamiline mudel, kogumikus „Kultuurisemiootika“. Olion, 1990.
- M. Foucault. Power/Knowledge, ed. C.Gordon. Pantheon, 1980.
- F. Jameson. Postmodernism, or The Cultural Logics of Late Capitalism. Verso, 1984.
- F. Nietzsche. On the Genealogy of Morals. Random House, 1967.
- F. de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw-Hill Book Company, 1966.
- M. Weber. Economy and Society. Bedminster, 1968.

Eesti võimalused ja inimarengu pingeread

Inimarengu indeksit (IAI) on koostatud järjepidevalt 1990. aastast alates. Selle osakomponendid – sisemajanduse kogutoodang (SKT) elaniku kohta ostuvõimet arvestades, eluea pikkus ning kirjaoskus käsikäes kooliteel käijate osakaaluga ühiskonnas – on püsinud samad, ent nende statistilist sisu ning väärtustega ümberkäimise viise on aegapidi muudetud. Sellega seoses pole erinevate aastate IAI näitajad omavahel täpselt kooskõlas, mis tekitab kimbatuse Eestigi tõusude ja languste puhul selles pingereas. Lisaks krooniline statistiliste and-

mestike mahajäämus jooksvast aastast, nii et parimal juhul on tegu andmetega üle-eelmisest aastast. Ka ei haaku allikatena kasutatavad rahvusvaheliste organisatsioonide andmepangad alati täpselt rahvuslike statistikatega. Seega kõneleb IAI üksnes lähendusest ja lähiminevikust: 1999. aastal ilmutatud indeksi aluseks on 1997. aasta andmed. „Human Development Report 1999“ on lisaks alusandmete uuendamisele teisenud ka SKT arvestamise skeemi, et see oleks paindlikum ka majanduslikult edenenud riikide korral. Vastavat metoodikat on näitlikustatud Brasiilia, Eesti ja Botswana juhtudel (lk 128), kust selgub, et Eesti suhteliselt suure hüppe (22 kohta) taga pole mitte uuemad arvutusused (annavad nihet 5 kohta), vaid tegelike näitajate (eriti ostujõudu arvestav SKT elaniku kohta) oluline muutus. Edenemine on tegelik, mitte arvutuslik. Sellega oleme ka enamikust Lääne-Ameerika konkurentidest, kes eelmises aruandes jutuks, lahti rebinud. Ent eespool on ikka veel Mehhiko, Panama ja Venetsueela. Lisaks Põhjamaade lummus, mida näitavad tabelis 1 toodud andmed. Neile toetudes võib kõnelda Baltimaade suhtelisest edust ning Põhjamaade püsimisest käte võidetud kõrgetel positsioonidel. Võtme-küsimuseks osutub majandus.

Kuidas viia Eesti IAI väärtus ihaldatavaks 0,8-ks, millest algab kõrge inimarengu arvestus (praegu 45 riiki 174-st)? Vaadates tabelis 2 toodud viimase globaalaruande IAI osaindeksite suurusi Balti- ning Põhjamaades, torkab silma, et haridusindeksit oluliselt kasvatada pole Eestil võimalik. Selle olulisim tegur (täiskasvanute kirjaoskus annab indeksist 2/3) on 99%-ga maksimumis ning esimese, teise ja kolmanda haridustaseme õpipõllul viibijate suhe õpieas olevatesse kasvab pigem demograafilistel (õppijate arvu vähenemine) kui õpivajaduse suurenemise põhjustel. Haridusindeksi lähiaastate maksimumkasv oleks 0,01. Elueaindeksi kasvatamiseks vajame paremaid elutingimusi, mis elukestvust, eriti meeste oma, ei kahandaks.

TABEL 1.
Balti- ning Põhjamaade kohad inimarengu pingereas 1996–1999

	1996	1997	1998	1999
Eesti	68.	71.	76.	54.
Leedu	81.	76.	78.	62.
Läti	55.	92.	91.	74.
Island	8.	5.	5.	9.
Norra	5.	3.	3.	2.
Rootsi	9.	10.	10.	6.
Soome	6.	8.	6.	13.
Taani	17.	18.	18.	15.

TABEL 2.
IAI osaindeksid Balti- ja Põhjamaades 1999. a aruandes
1997. a statistiliste näitajate alusel

	Eluea- indeks	Haridus- indeks	SKT- indeks	IAI
Eesti	0,73	0,93	0,66	0,773
Leedu	0,75	0,91	0,62	0,761
Läti	0,72	0,90	0,61	0,744
Island	0,90	0,95	0,90	0,919
Norra	0,89	0,98	0,92	0,927
Rootsi	0,89	0,99	0,88	0,923
Soome	0,86	0,99	0,89	0,913
Taani	0,84	0,96	0,91	0,905
Ootuste Eesti	0,76	0,94	0,71	0,803

„Eesti statistika aastaraamat 1998“ annab Eesti elutabelite andmetel eeldatavaks keskmiseks elueaks 1997. aastal sündinule 70,44 aastat, mis viiks elueaindeksi 0,76-ni.

Mida teha majanduse vallas, et ületada unelmate piir? See Ootuste Eesti eeldaks SKT indeksit vähemalt 0,71 praeguse 0,66 asemel, seega ligi 1,4-kordset tõusu (5240-lt ostujõudollarilt inimese kohta 7200-ni), mis viiks meid Ungari majandustasemele,

kokkuvõttes mööda Poolast, kes on praegu 44. kohal IAI 0,802-ga. Sellist majanduse edenemist (rääkimata selle kahekordistumisest, mis viiks meid lähedale olukorrale Sloveeniaga) polnud meil 1998. ega tule ka 1999. aastal, pigem vastupidi. Seega on Eesti püsimine keskmise inimarengu piirkonnas kinni majanduses, millest omakorda on nõiaringina mõjutatud nii meie demograafiline kui hariduslik edenemine.

TABEL 3.

**Inimareng Eestis maailma taustal
Inimarengu indeks mõnedes maailma riikides – UNDP 1999**

Riigid järjestatuna inimarengu indeksi alusel	Eeldatav eluga sündimisel (aastates) 1997	Täiskas- vanute kirjaoskus (%) 1997	Tegelik SKP ühe el. kohta (ostujõud USD) 1997	Inimarengu indeks 1997	Jrk nr SKP järgi ühe el. kohta miinus jrk nr inimarengu indeksi järgi
<i>Kõrge inimarengu- tasemega maad</i>					
1. Kanada	79,0	99,0	22 480	0,932	12
2. Norra	78,1	99,0	24 450	0,927	5
3. USA	76,7	99,0	29 010	0,927	0
4. Jaapan	80,0	99,0	24 070	0,924	5
5. Belgia	77,2	99,0	22 750	0,923	6
6. Rootsi	78,5	99,0	19 790	0,923	18
.....
13. Soome	76,8	99,0	20 150	0,913	10
14. Saksamaa	77,2	99,0	21 260	0,906	2
.....
33. Sloveenia	74,4	99,0	11 800	0,845	5
.....
36. Tšehhi	73,9	99,0	10 510	0,833	3
.....
42. Slovakkia	73,0	99,0	7 910	0,813	9
.....
44. Poola	72,5	99,0	6 520	0,802	18
.....
<i>Keskmise inimarengu- tasemega maad</i>					
.....	66,6	75,9	3 327	0,662	–
.....
47. Ungari	70,9	99,0	7 200	0,795	8
.....
54. Eesti	68,7	99,0	5 240	0,773	15
.....
62. Ledu	69,9	99,0	4 220	0,761	22
.....
71. Venemaa	66,6	99,0	4 370	0,747	8
.....
74. Läti	68,4	99,0	3 940	0,744	15
.....
132. India	62,6	53,5	1 670	0,545	-1
.....
<i>Madala inimarengu- tasemega maad</i>					
174. Sierra Leone	50,6	48,5	982	0,416	–
.....	37,2	33,3	410	0,254	0

Allikas: Human Development Report 1999.

1 Eesti riikluse probleemid

1.1. Eesti riik ja ühiskond 21. sajandi künnisel

Põhivastuolud

Läänemaailma viimaste sajandite sotsiaalne areng hõlmab kolme üksteisele järgnevat (kohati kattuvat) ühiskonnaelu korralduse vormi: eelmodernismi, modernismi ja postmodernismi (vt Gellner, 1995). Nimetatud vormide seos on geneetiline, s.t nad kasvavad üksteisest välja. Sotsiaal-ajalooliselt toetuvad nad tehnoloogia, tootmisviisi ja õigusliku regulatsiooni tüüpide arengule. Eelmodernne ühiskonnakord on suuresti veel agraarühiskonna peegeldus, mida iseloomustavad traditsionaalsus ja sotsiaalsed hierarhiad. Modernne ühiskonnakorraldus on kooskõlas industriaalse tsivilisatsiooni ja turukeskkonna arenguga, keskendudes tootlikkuse maksimeerimisele ja lõhkudes traditsioonilisi hierarhiad. Postmodernse ühiskonnakorralduse tekkimine on seotud globaliseeruva teabemajanduse arenguga. Globaliseerumise üheks põhitunnuseks on asjaolu, et see ühendab teatud maailma, lülitades samal ajal informatsiooni, võimu ja heaolu võrgustikest välja sotsiaalseid grupe ja terveid regioone, mis jäävad domineerivate huvide perspektiivis ebaoluliseks.

Eesti on väikeriik, mille sisemine areng sõltub paljuski välistest teguritest. Samas on praegune Eesti oma saatuse peremees enam kui kunagi varem. Meil on rohkem valikuid kui kunagi enne selle sajandi jooksul. Taolises situatsioonis hakkab globaalse teabemajandusega kaasamineku kõrval Eesti tulevikku määrama eelkõige see, milised on ühiskonda seesmiselt sidustavad või fragmenteerivad sotsiaalsed ja poliitilised mehhanismid.

Tänase Eesti põhivastuolud tulenevad asjaolust, et ühiskonna loomulik areng on 50 aastat olnud pidurdatud ning samas seisab ta silmitsi väga kiiresti areneva globaalse tsivilisatsiooniga. Eesti ühiskond

peab lahendama samaaegselt kõigi kolme ühiskonnaelu paradigma poolt püstitatavaid ülesandeid. Paraku on neil kõigil paradigmadel oma loogika ja sisuline roll ühiskonna arengus. Seepärast on paratamatu erinevate paradigmade pörkumine, mis põhjustab kogu ühiskonda läbivaid struktuurseid konflikte. Sellega paralleelselt toimub ka erinevatest ühiskonnatüüpidest pärit nähtuste põimumine, tekitades ootamatuid arengupatoloogiaid. Näiteks nõukoguliku moderniseerumisprogrammi nn klassikalise perioodi (40.–50. aastad) aluseks olnud sotsiaalne sidusus erineb märgatavalt avalikustamise läbi teinud nn lagunemise perioodi (80. aastate teine pool) suhtevõrgustikust. Sel põhjal eristuvad nõukogude süsteemi ja tegelikkuses eksisteerinud ühiskonna järelmõjud tänase Eesti elus. Tulemusena on tekkiva uue ühiskonnatüübi seosed mõõdanikuga väga mitmetahulised.

Eesti annekteerimise järel pörkusid siin kaks erinevat moderniseerimise strateegiat – turumajanduslik ja riigisotsialistlik. Moderniseerimise olemuslikke jooni kandev saientistlik-positivistlik mõttelaad, bürokraatlik riigiparaat ja normatiivsete standardite pealesurumine kultuurikommunikatsioonile toimus 1940. aasta järel totalitaarse võimu ideaalide kaudu ja rahvusriiklust likvideerides. Anneksioon surus Eestile peale nõukoguliku moderniseerumise, võimendas samas mitmeid veel säilinud eelmodernse ühiskonna jooni.

Patologiseerusid nii institutsioonid kui ka indiviidid. Modernse ühiskonna aluseks olev võimude lahusus kaotati, seaduslikkuse järgimine asendus omavoliga. Eesti ühiskonna areng allutati industriaalse tsivilisatsiooni paradigmat, ilma et seda oleks toetanud turumajanduslik eneseregulatsioon.

Selles mõttes võib Eesti arenguid võrrelda sotsialistliku revolutsiooni järgse Venemaa

omadega. 30. aastatel viidi Venemaal läbi küll kiire industrialiseerimine, kuid seda ei saa pidada moderniseerumiseks selle sõna läänelikus tähenduses. Viimane eeldaks majanduslike muutuste kõrval ka demokraatlike poliitiliste struktuuride loomist ning instrumentaalsest ratsionaalsusest kantud psühholoogilisi hoiakuid, mis toetavad uut tüüpi majandust. Venemaal seda ei toimunud ning seepärast võib sotsialistlikku industrialiseerimist ühiskonnaparadigma mõttes pidada pigem sammuks tagasi 1860. aastate reformi eelsesse aega (vt Vetik, 1994). Sarnane tagasilöökk toimus Eestis pärast iseseisvuse kaotamist, kui ühiskonnale suruti peale totalitaarne poliitiline režiim ning riigisotsialistlikud hoiakud.

Võimu etteaimamatus ja huvirühmade võimetus ametlikult organiseeruda muutis suhtevõrgustikud ja parteilis-paternalistlikud seosed peamiseks suhtlemisstrateegiaks. Võim rajanes eksklusiivsel grupiloomingil ning „omade“ ja „võõraste“ eristamisel. Ühiskond kui protseduursete reeglitega korrastatud tegevusväli ja kodanik kui selle subjekt tõrjuti tagaplaanile. Eelmodernsuse ja modernsuse konflikt tänases Eestis väljendubki kõige selgemalt kodakondsusega seotud probleemataktikas. Sõjaeelses Eestis arenes kodaniku institutsioon modernse Euroopa eeskujul. Kodanikuks olemine eeldas universaalset lojaalsust terve ühiskonna, mitte ainult „omade“ suhtes. Just õiguse universalism ja modulaarne inimene on kaasaegse kodanikeühiskonna alus. Nn liidend-inimene on suuteline ennast siduma suhetega, mis on „tõhusad, kuigi paindlikud, spetsiifilised, instrumentaalsed“ (Gellner, 1994/96: 100). Liidend-inimese kujunemine seostub üleminekuga staatusel põhinevalt sotsiaalsete suhete reguleerimiselt sellisele, mis on rajatud lepingutele. Inimesed austavad lepinguid ka siis, kui need ei ole seotud rituaalse staatusega või rühma liikmeks olemisega. Oluline on siinjuures erinevus inimese isiklikel suhetel põhinevate segmentaarsete kogukondade ja universaalsel avatusel põhineva kodanikeühiskonna vahel (vt Lagerspetz, 1999).

Nõukogude perioodil lakkas kodakondsus kui modernne institutsioon Eestis olemast. Režiim vaid deklareeris kodanikuõigusi, mida riik tegelikult ei austanud. Kodanik oli partei poolt formuleeritud eesmärgi teostav agent. Nõukogulik kodanikuks olek põhines patrimoniaalsel seosel

riigiga – täita tuli abstraktse „töölise“, „nõukogude inimese“, „kommunisti“ jne normatiivset rolli. Modernseks kodanikuks olemise tuum seisneb aga kodanikuõiguste ülimuslikkuses, suutlikkuses ja võimaluses esitada võimule vajaduse korral väljakutse.

Tänapäeval on kodaniku institutsioon midagi enam kui ainult instrumentaalne vahetõrje riigiga, avardues vastutuse ja autonoomia suunas. Identiteedi arenemine „refleksiivsuse“ põhjal ning modernse individualismi kasvamine „individuatsiooni“ suutelisuseks (Giddens, Pierson, 1998) on XXI sajandi väljakutsed Eesti riigile. Probleemi tuuma tuleb näha erinevate ühiskonnaparadigmade kokkupõrke valguses. Nõukogude perioodil patoloogiseerus rahvusluse ja rahvusliku identiteedi areng. Likvideerides Eesti rahvusriigi, konserveeris imperiumi surve etnokultuuriliselt määratletud rahvuskollektiivi ja toetas ühtekuuluvuse eelmodernsete vormide püsimist. Rahvuslus oli sallitud vaid kui etnokultuuriline kokkukuuluvus. Praeguse Eesti arengu üks põhivastuolu seisnebki selles, et samaaegselt läbitakse kahte erinevat ühiskonna arengu faasi. Ühel poolt toimub rahvusriigi taastamine kui moderniseerumise projekt, mille loomulikuks osaks on ühiskonna võimalikult suuremat homogeensust taotlev poliitika (Deutsch, 1961). Teiselt poolt toimub etniliselt mõistetud rahvusriikluse ületamine. Mõlemad faasid peegeldavad keerulise ajaloojärgena saadud Eesti ühiskonna reaalsel olukorda ning on selles mõttes paratamatud. Nõukogude okupatsiooni tagajärgede likvideerimine on absoluutne eeldus selleks, et Eestis uuesti luua arenguvõimeline ühiskond. Teiselt poolt on sama vajalik ka kohanemine Eesti uue demograafilise situatsiooniga ja rahvusriigi tähtsuse vähenemisega globaalses ulatuses (vt Vetik, 1999). Mõlemad protsessid on vajalikud, kuid eeldavad teineteisega vastuolus olevaid samme. Sellest tuleneb ühiskondlike protsesside reguleerimise eriline keerukus praeguses Eestis ning professionaalselt toodetud informatsiooni kaasamise hädavajalikkus otsuste tegemise protsessis.

Ka teistes Eesti ühiskonnaelu sfäärides eksisteerivad kõrvuti, konkureerivad ja kohati põimuvad eelmodernsed ja postmodernsed elemendid. Näiteks on postsotsialistlik administratiivse tegevuse läbinähtamatus võimaldanud kohati jätkata sotsialismiaegseid tavasid ja säilitanud

vajaduse eksklusiivsete tutvusringkondade järele. Oht, et nõukogude ühiskonna pärand tõukab Eestit mitte kodanike-ühiskonna, vaid korporatiivse klientismi poole, kus inimesi omavahel ja riigiga ühendavad partikularistlikud patroonide ja klientide võrgustikud, pole kadunud. Viimased põhinevad vertikaalsetel suhetel ja kalduvad põlistama inimestevahelist ebavõrdsust, mõjudes samas pärssivalt kodanikeühiskonda loovate horisontaalsete sidemete tekkele.

Väljavaated

Eelmodernsete sugemetega kollektiivse identiteedi, modernse autonoomse subjekti ja postmodernsuse poole pürgiva riigi sobitamine on Eesti, nagu ka enamiku teiste postkommunistlike riikide peamine probleem. Raskus on selles, et seaduskuulekus, kollektiivne lojaalsus ja individuaalne algatuslikkus toetuvad suuresti erinevaile allikaile. Eksisteerivad väärtused ja normid on tekkinud eri ajastutes. Erinevad põlvkonnad, geograafilised piirkonnad, etnokultuurid, tegevussektorid jne kannavad erinevate ühiskonnaparadigmade pitsert. Tulemuseks on ühiskonda kui tervikut kujundavate sidemete nõrkus ja eristavate faktorite esiletõus.

Modernse ühiskonna paradigma arengumatus Eestis, rahvusriikluse nõrkus, õigusriikluse, avalikkuse ja kodanikuinstitutsiooni alaareng muudavad ühiskonnas eksisteerivad vahekorrad selliseks, et tekkiv postmodernne maailm sageli võimendab ja toetab lokaalseid eelmodernseid suhtevõrgustikke. Minimaalse riikluse ideoloogia on vastuolus vajadusega luua institutsioone, mis aitaksid ületada kommunikatiivseid ja sotsiaalseid lõhesid Eesti ühiskonnas. Etnokultuuriliselt määratletud rahvuslus

on vastuolus modernsele ühiskonnale iseloomuliku kõigi üheõiguslikkusega. Kodaniku kui sotsiaalse agendi staatus on vastuolus temalt kui ise ennast määratlevalt subjektilt oodatavate omadustega.

Mida taolises vastuolude rägastikus ette võtta? Pikaajalises perspektiivis on ainus mõistlik lahendus ühiskonna eri osiseid tunnustades liikuda uut tüüpi sidususe tekkimise suunas, milles ühine huvi ning grupi ja isiklikud huvid on teineteist tasakaalustavas tervikus. Lühiajalises perspektiivis on kõige tähtsam olemasolevate sotsiaalsete vastuolude, nende põhjuste ja arengumehhanismide selge teadvustamine. Muu hulgas eeldab see analüütiliste ja inforessursside senisest oluliselt tõhusamat ärakasutamist.

Kirjandus

- K. W. Deutch. Nation-Building. Atherton Press, 1963.
- E. Gellner. Rahvus ja rahvuslus. Akadeemia, 1994, nr 11.
- E. Gellner. 1994/1996, Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals. London etc.: Penguin.
- A. Giddens, Ch. Pierson. Conversations with Anthony Giddens. Making Sense of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1997.
- M. Lagerspetz, R. Ruutsoo, E. Rikmann. Kodanikualgatuslike organisatsioonide ankeetküsitlus. Käsikiri, 1999.
- M. Lagerspetz. Post-industrialistlik identiteedi kriis ja kodanikuühiskonna perspektiivid. Sirp, 7. mai 1999.
- R. Vetik. Russia and Democracy. Europonion: Tidskrift for Europadebatt. No. 1, 1992.
- R. Vetik. Inter-Ethnic Relations in Estonia 1988–1998. Acta Universitatis Tamperensis, 655, 1999.

1.2. Eesti asend riikidevahelistes suhetes

XX sajand on eestlaste jaoks eriline: kuumumata seni nn „ajalooliste rahvaste“ hulka, omandasime sel sajandil kaks korda iseisivsuse.

Eesti sattus Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni valdkonda XIII sajandil vallutuse

läbi. Läbi sajandite oli Eesti omapäraks, et ülemkihiks olid sakslased, kes esialgu pärinesid eeskätt Vestfaalist ja Reinimaalt, alamkihiks aga eestlased. XIII–XVI sajandini oli Eesti seotud Saksamaaga kui saar, XVII sajandil kuulus Eesti Rootsi riigi koosseisu.

Esimest korda jäi Eesti väljapoole Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni otsest mõju XVIII sajandi algul, sattudes Vene riigi valdusse. Kuid seda üksnes osaliselt, kuna siin kehtis Balti erikord, mis piiras keskvoimu voli, ja ülemkihi moodustasid endiselt sakslased. Kõige täielikumalt on Eesti Euroopast lahutatud olnud perioodil pärast Teist maailmasõda. Olla osa Euroopa tsivilisatsioonist on üks Eesti rahvusliku identiteedi põhitunnuseid.

Eestlaste rahvuslik ärkamine algas XIX sajandi viimasel kolmandikul ja kulges Euroopa väikerahvaste vabadusliikumise üldiste mallide järgi (Paasivirta, 1987). Eestlased tegid seda, võttes eeskuju Euroopast ja Põhjalast. XX sajandi algul heiskas radikaalne haritlaskond loosungi: „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!“ (Suits, 1931: 14). Etaloniks said nooreestlastele Põhjamaad (Karjahärm, 1994: 1804). Eesti kultuur, ka poliitiline kultuur, hakkas vabanema saksa mõju alt. Poliitiliselt idealiseeriti „vana head rootsi aega“. Nii algas Eesti ühiskonna moderniseerumine.

1916. aastal koostatud memorandumis, mis rahvusvahelisel areenil püüdis esmakordselt tõstatada Eesti küsimust, eelistas Aleksander Kesküla Eesti iseseisvusele Põhjala liitu (Kesküla, 1918). Septembris 1917, kui Eesti Maanõukogu, Eestimaa kubermangu autonoomne esinduskogu, arutas esimest korda Eesti rahvusvahelist seisundit, kõneles tollane prominentseim poliitik Jaan Tõnisson Balti, Soome ja Skandinaavia rahvaste liidust. Eesti iseseisvuse väljakuulutamine ei olnud veel kõne all, see idee formeerus alles sama aasta detsembris. Eesti iseseisvuse idee sündis seega Balti-Skandinaavia ehk Läänemere väikerahvaste koostöö-idee kaudu. Ühtlasi kujutas see endast Eesti välispoliitilise orientatsiooni esmakordset deklareerimist (Jaanson, 1995: 79). Veelgi enam, Eesti Maanõukogu oli esimene esinduskogu Läänemere ääres, kes seda teemat XX sajandil nõnda käsitles (Hovi, 1980: 93).

Eestlased olid Vene impeeriumis esimesed ja 1917. aastal ainsad, kes saavutasid oma rahvusega asustatud alade ühendamise ühte administratiivsesse üksusesse. Senise Eestimaa kubermanguga, mis hõlmas eestlastega asustatud põhjapoolsed alad, ühendati ka Lõuna-Eesti ehk Liivimaa kubermangu senine põhjaosa. Vabadussõda aastail 1918–1920 kujutas endast ühte teagu ka demokraatlikku revolutsiooni,

mille käigus võitluses sissetungiva Puna-armeega tekkis sajatuhandeline sõjavägi, viidi läbi ulatuslik maareform, mis pani aluse ulatuslikule talupoegkonnale, ja võeti vastu põhiseadus, mis rajas parlamentaarset riigikorra.

Kui võrrelda erakonnastumist Läänemere-äärsetes väikeriikides XIX sajandil, võib väita, et kui Eesti ei oleks kuulunud Tsaari-Venemaa koosseisu, kus erakondade moodustamise loomulik protsess oli pärssitud ja moonutatud (ning seda mitte üksnes keeldude ja käskude läbi), siis oleksid Eestis erakonnad tekkinud 1890. aastail või isegi varem. Seda kinnitab ka nn kahe suuna tekkimine rahvuslikus liikumises 1870. aastate lõpul, mis oli erakonnastumise eeldusi ja algus.

Eesti rahva erakondluse loomulik areng sai oma esimese tõrke seega enam kui sada aastat tagasi. Esimesed reaalsed katsed moodustada erakondi tehti aga alles 1905. aastal, tegelik parteipoliitiline süsteem tekkis aastail 1917–1918. Teine tõrge, sisemine, tuli 1930. aastail. Nii nagu ülejäänud Kesk-Euroopas, kui Tšehhoslovakkia välja arvata, tekkis Eestiski 1934. aastal autoritaarne diktatuur ja üheparteiline režiim. Kuid ka tollal ei olnud Eesti politsei riik. 1930. aastate ehk autoritaarse epohhi Euroopas oli Eesti sarnaste riikide seas kõige leebem ja liberaalsem (Isberg, 1988: 138). Paraku juhatas see sisse uue ja seejuures võõramaise diktatuuri.

Esimese maailmasõja lõppedes iseseisvunud riikidest oli Eesti väikseim, 1925. aastal maailma tollasest 64-st riigist elanikkonnalt 51. kohal. Loomulikult otsis ta oma julgeolekule tuge rahvusvahelisest koostööst. Balti ja Skandinaavia riikide ühendusest ei tulnud aga midagi välja, kuna viimased ei tundnud huvi poliitilise koostöö vastu Läänemere idakalda uute riikidega. Ebaõnnestusid ka katsed koostööks nende uute riikide endi vahel. Küll aga elavnes 1920. aastate teisel poolel, kui Läänemere-äärsed suurriigid NSV Liit ja Saksamaa olid ajutiselt nõrgenenud, siinsete uute ja vanade väikeriikide omavaheine majanduslik ja kultuuriline ning kahepoolne poliitiline suhtlemine, saavutades 1929. aastaks taseme, mis ületati alles 1990. aastail.

Enne Teist maailmasõda jagunesid modernsed või moderniseeruvad ja premodernsed riigid Euroopas põhja ja lõuna suuna vahel. Viimaste hulka kuulusid sel-

lised maad nagu Portugal, Kreeka ja Bulgaaria, esimeste seas olid Suurbritannia, Rootsi, Saksamaa ja Tšehhima. Joon idalääs oli vähem tähtis, nagu märgib Richard Rose (1999). Balti riigid olid tema arvates modernsemad kui näiteks Pürenee poolsaare maad.

Eesti omandas esimese iseseisvuse rahvaste vabadusliikumise üle-eelmisel etapil, mis kestis XIX sajandi 20. aastaist 1921. aastani ja millele oli omane, et rahvad rajasid iseseisvaid riike, eraldudes impeeriumidest. Teise maailmasõja ajal algas järgmine etapp, kus iseseisvuma hakkasid meretagused kolooniad. Eesti oli oma iseseisvuse selleks ajaks kaotanud. Seetõttu võib Hitleri-Stalini pakti augustist 1939 ja sellele järgnenud Teist maailmasõda vaadelda kui reaktisiooni, tagasilööki Esimese maailmasõja järgetele arengutele.

Nõukogude Liit viis läbi oma moderniseerimisprogrammi. Mida muud kujutas endast Lenini „kogu maa elektrifitseerimine“ või Stalini viisaastakuplaanid. Nii püüdsid bolševikud vastanduda läänelikule moderniseerumisele, mida käsitleti manduva ja dekadentlikuna. Moderniseerumise tagajärjel ei ole Venemaa enam premodernne, kuid ei ole veel ka modernne, ta on pigem antimodernne (vt Rose, 1999).

XX sajandi teisel poolel alanud rahvusvaheliste suhete suurejooneline ümberkujunemine jõudis Läänemere idakaldale sajandi viimasel kümnendil. Üks selle protsessi tunnusjoon on nn „tagasipöördumine läände“ (vt Lauristin, 1997); teine – XX sajandi keskpaiku Euraasia läänerrannal alanud koostöövõrgustiku kujunemine nii NATO kui Euroopa Majandusühenduse näol, kus ei ole enam kohta senisel imperialismil; kolmas – NSV Liidu, tema välise ja sisemise impeeriumi lagunemine, milleta polnuks võimalik edasine tõeline integreerumine ja neljas tunnusjoon – sajandi viimasel kümnendil alanud Euroopa Liidu ja NATO ittalienemine.

Missugune on Eesti rahvusvaheline seisund olukorras, mil ta seisab silmitsi ülesandega hakata kujundama oma riiki maal, mida sajandeid on rõhunud võrvaltutajad? Teisisõnu, mis on jäänud samaks ja mis on muutunud lõppeva sajandi vältel?

Esiteks. Eesti suhteline koht maailma riikide hulgas on võrreldes 1920. aastatega jäänud põhimõtteliselt samaks. 1995. aastal oli Eesti maailma 193 riigi seas elanikkonnalt 142. kohal. Kui 1925. aastal oli viiendik

maailma riike elanikkonnalt Eestist väiksemad, siis nüüd on neid üle neljandiku. Ent kui 1930. aastal moodustas Eesti elanikkond tollal kahemiljardiliseks saanud maailma elanikkonnast ühe kahetuhandiku (1/2000), siis 1999. aastal kuuemiljardiliseks kasvanud maailmas on Eesti osa kaks korda väiksem (1/4000).

Teiseks. Kui sajandi esimesel poolel oli Eesti praktiliselt üherahvuseline riik, siis nüüd enam mitte (vt Vihalemm, 1999: 38).

Kolmandaks. Euroopas kujunev koostöövõrgustik on osa globalsetest regionaliseerumisprotsessidest, millega kaasneb Euroopa ajaloolis-poliitiline ümberkujunemine. Läänemere ümber on kujunemas omaette regioon, millist siin ei ole olnud XVII sajandi lõpust saati ja mille osaks Eesti üha rohkem saab. Kuulumine sellesse regiooni muutub üha rohkem Eesti rahvusliku identiteedi tunnuseks (vt Joenniemi, 1991: 156).

Neljandaks. Sellest lõunas on kujunemas iseseisev, isekeskis ja üha tihedamalt Lääne-Euroopaga integreeruv Kesk-Euroopa.

Viidendaks. Probleem kas ja kuidas saada Läänelt garantiisid oma julgeolekule oli 1920. aastail ja on ka nüüd. Erinevus Eesti jaoks on see, et siis ei asutud eeldusi taoliste garantiide andmiseks loomagi, nüüd seda aga tehakse.

Kuuendaks. Kui sõdadevahelisel ajajärgul olid isolatsionistlikku välispoliitikat rakendavad Ameerika Ühendriigid Euroopa asjadest kõrval, siis nüüd mõjutavad laienevat Euroopat transatlantilised institutsioonid ja sidemed väga tugevalt.

Seitsmendaks. Erinevalt kunagisest totalitaristlikust NSV Liidust on Eesti idapiiri taga uus Vene Föderatsioon. Ehkki VF-i ja Lääne suhetes on aeg-ajalt ebakõlasid, moodustavad need pigem vana vastasseisu lõpu kui uue alguse.

Kabeksandaks. Kui varem paiknes NSV Liidust kagus sisevastuoludest lõhestatud ja kodusõdades vaevlev Hiina, siis nüüd on seal kiiresti arenev majanduslik suurvõim.

Kõik need protsessid mõjutavad vähemal või suuremal määral ka Baltikumi ja Eestit. Baltikum kui regioon on noor ja heterogeenne, näiteks võrreldes Skandinaavia ja Põhjalaga, kujunenud sellisena alles XX sajandil (Rebas, 1998). Seetõttu on ta ka rohkem aldis muutustele. Pärast taasiseseisvumist on Balti riikide meie-tunnetus nõrgenenud. Nii nagu Leedu tunneb tõmme Kesk-Euroopa suunas, on sama omane

Eestile Põhjala suunal (Turk, 1999: 23). Rootsiga seovad Eestit ajaloolised sidemed, Soomega keeleline lähedus, kui piirduda kõige üldisemaga.

Baltikumi kui regiooni identiteet muutub ja on alles oma kujunemisjärgus. Kui seni ühendas ja sidus Leedut, Lätit ja Eestit geostrateegiline asend, elanikkonna sarnane suurusjärk ja ühine saatus XX sajandil, siis nüüd peavad selleks kujunema teistsugused tegurid. Eelkõige on Eesti, Läti ja Leedu koostöö ühisorganeid omavate riikide koostöö, kus küll koordineeritakse oma poliitilisi eesmärke ja nende saavutamise vahendeid, kuid otsustamine on jäetud üheselt riigi tasandile (Turk, 1999: 48). Esialgu on selliseks koostööobjektiks eeskätt kaitse- ja julgeolekupoliitika, samuti regionisisised ja kahepoolsed suhted, edaspidi võib oodata ka majanduslaste küsimuste osakaalu suurenemist. Seda tingivad järgmised asjaolud. Esiteks – rahvusvahelised ettevõtted on käsitlevad ja käsitlevad ka edaspidi Balti riike ühe piirkonnana. Teiseks suureneb Balti riikide endi ettevõtete huvi oma naaberriikide vastu, kuna kaupade hinnad on ühtlustumas Lääne omadega, konkurents on aga väiksem ja piirkond tuttav, mis kõik moodustavad eelduse Balti turu kujunemiseks. Kolmandaks – vajadus ühiselt hõlvata ressursse (Kokk, 1997). Kui varem olid Leedu, Läti ja Eesti majandussidemed üheselt suunatud kas lääneriikidele (sõdadevahelisel perioodil) või NSV Liidule, siis omaette majanduslikuks subregiooniks võib Baltikum kujuneda just Läänemere regiooni ja Euroopa Liidu raames.

See määrab ära ka Baltikumi koha rahvusvaheliste suhete süsteemis. Iseseisvununa ja olukorras, kus pärast Rootsi ja Soome liitumist Euroopa Liiduga on viimane alustanud liitumisläbirääkimisi ka Ungari, Tšehhimaa ja Poolaga, on senine tsentraalne Kesk-Euroopa üha rohkem asendumas vertikaalsega. Eesti ja Baltikumi roll selles Euroopa reregionaliseerumises peaks olema kujuneda Kesk- ja Põhja-Euroopa vaheliseks lüliks. Seda kergendab asjaolu, et Eesti, Läti ja Leedu ei ole üksnes postsovetlikud Nõukogude Liidu järglasriigid, nad on ka presovetlikud riigid (Taagepera, 1994). Okupatsiooniga juurutatud kord kehtis siin vähem kui pool sajandit (nagu omaaegsetes nn Ida-Euroopa sotsialismimaades), mitte üle seitsmekümne aasta nagu mujal Nõukogude Liidu terri-

tooriumil. Läänemere regiooni ja Kesk-Euroopa osana on Baltikumil kindlasti oma roll üle piiride ulatuva regionaalse koostöö kujundamisel Kirde-Euroopas.

Kirjandus

- K. Hovi, Die Randstaatenkonferenzen 1919 bis 1927. Reval und die Baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum Geburtstag. Marburg/Lahn, J.G.Herder-Institut, 1980.
- A. Isberg, Med demokratin som insats. Politiskt-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland. Acta Universitatis Stockholmiensis, 4. Uppsala, 1988.
- K. Jaanson. Estonia and Baltic Sea Co-Operation: From Idea to Reality. Nationalities Papers, 1995, Vol. 23, No. 1, lk 79–84.
- P. Joenniemi. Som en gammaldags guldklocka – Norden inför ett vägskal. En okänd själ – på jakt efter det nordiska. En antologi 1991.
- T. Karjahärm. Eurooplus, eestlus ja „Noor-Eesti“. Akadeemia, 1994, nr 9, lk 1795–1821.
- A. Kesküla. La Question Esthoniennne et la Question Septentrionale. Mémoire présenté au nom des Esthoniens a la IIIe Conférence des Nationalités. Lausanne, 1918.
- A. Kokk. Eesti roll Balti regioonis. Postimees, 8.01. 1997.
- M. Lauristin, P. Vihalemm, Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Tartu University Press, 1997.
- J. Paasivirta. Pienet valtiot Euroopassa. Kansainvälisen järjestelmän muutoksia 1800- ja 1900-luvuilla. Helsinki, Kirjayhtymä/SHS, 1987.
- H. Rebas. Balti koostöö – probleem või võimalus? Akadeemia, 1998, nr 9, lk 1795–1814.
- R. Rose. Living in Antimodern Society. East European Constitutional Review 1999. Vol. 8, Numbers 1/2.
- G. Suits. Noor-Eesti nõlvakult. Kahe revolutsiooni vahel. Noor-Eesti Kirjastus Tartus, 1931.
- R. Taagepera. Estonia into Europe, Europe into Estonia. Estonia Free and Independent. 1994.
- P. Turk. Balti riikide koostöö aastatel 1990–1998. Bakalaureusetöö. Tartu, 1999.
- T. Vihalemm. Formation of Collective Identity Among Russophone Population of Estonia. Dissertationes de mediis et communicationibus Universitatis Tartuensis, 2 Tartu. Tartu University Press, 1999.

1.3. Eesti õigussüsteemi areng

Eesti Vabariigi õigussüsteem on 21. sajandi künnisel jätkuvalt transformatsioonifaasis. Esialgsete väga optimistlike lootuste asemel tundub, et kindlate kriteeriumide järgi korraldatud süsteemist ei saa rääkida veel niipea. Kui püüda sellest keeruliste küsimuste kompleksist välja tuua olulisim, siis suuri- maks dilemmaks on, kuidas praktikas ühendada õigussüsteemi taastamise, korraldamise ja moderniseerimise probleemid. Kõigil nendel protsessidel on oma loogikad, mis sageli on üksteisega vastu- olus ning tekitavad üleminekuperioodile iseloomulikke paratamatuid konflikte.

Õigussüsteemi ajalooline areng

Eesti õigusajaloo üheks läbivaks jooneks on erinevate võimude katsed ühtlustada olemas- olevat seadusandlikku süsteemi.¹ Tänapäeva seisukohalt mõju omavate reaalsete tule- musteni jõuti aga alles 19. sajandil. Vene impeeriumi koosseisus suhteliselt autonoom- ses staatuses olevate Läänemere kuberman- gude jaoks oli ette nähtud omaette seaduste kogu koostamine. Läänemere kubermangude provintsi- aalseadustiku väljatöötamine sai võimalikuks mitmete poliitiliste kompromisside hinnaga. Hoidmaks ära seaduste kogu koostamise loa tühistamist, olid kohalikud poliit- tikud sunnitud esialgu loobuma Läänemere kubermangudes ajalooliselt kehtinud karistus- seadustest ja tunnustama 1845. a Vene impeeriumi üldise nuhtlusseadustiku kehti- mist oma territooriumil. Selle, impeeriumi kesk- võimudega tehtud põhimõttelise kom- promissi tagajärjel lubatigi esialgu, et ülejäänud nendes kubermangudes kehtiv, oma seadus- andlus, kodifitseeritakse kavandatava Balti provintsi- aalseadustiku viide köitesse.

Vene kesk- võimud ei pidanud aga oma sõna. Impeeriumi tegelik huvi oli seotud üldise seadusandliku süsteemi korras- tamisega. Selleks oli vaja impeeriumi terri- tooriumil toimivad teised seadusandlikud

süsteemid tasalülitada. Läänemere provintsi- aalseadustiku väljatöötamise viimaseks tipp- hetkeks jäi aasta 1864, kui keiser allkirjastas provintsi- aalseadustiku kolmanda köite – Balti eraseaduse.² Selle jõustamisega samaaegselt kinnistus aga ka otsus, et pro- vintsi- aalseadustiku viimaseid kavandatud köiteid (4. ja 5. köide: tsiviil- ja kriminaal- protsess) enam ei tule ja et tulevikus peab Läänemere kubermangudes hakkama lisaks impeeriumi üldisele nuhtlusseadustikule kehtima ka impeeriumi üldine kohtukorral- duse ja protsessi kord.

Loomulikult tähendas 1864. a kohtureform Vene impeeriumi üldise seadusandliku süs- teemi jaoks olulist moderniseerumist. Eesti territooriumil kehtinud seadusandluse seis- ukohalt tähendas see aga suure osa Läänemere kubermangude senise seadusandliku süs- teemi otsest tasalülitamist. Vaadates Vene impeeriumi seadusandluse uuendamise trendi pikemas perspektiivis, on näha, et vahetult enne Esimese maailmasõja puhkemist uude faasi jõudnud impeeriumi üldise eraõiguse ettevalmistamine oleks seadnud tõsisesse ohtu ka Balti eraõiguse edasikestmise Eesti territooriumil. Viimane oli Eesti Vabariigi taasiseseisvumise aegses rahvusvahelises pro- pagandasõjas väga tugev argument, tões- tamaks, et vaatamata ulatuslikule oma õigussüsteemi tasalülitamisele, olime suutnud säilitada Lääne- Euroopa juristkonna jaoks arusaadava eraõigussüsteemi.

Nendel probleemidel oleks täna vaid ajalooline tähtsus, kui mitte see omamoodi poliitilistel põhjustel räsitud ja normaalselt väl- jaarendamata jäänud Läänemere kuberman- gude seadusandlik süsteem poleks saanud 20. sajandi alguses Eesti Vabariigi kui rahvusriigi seadusandliku süsteemi aluseks. Eesti Vaba- riik toimis oma seadusandliku süsteemi loomisel kiirelt ja otsustavalt. Kontsentree- rudes esialgu omariikluseks vajalike riigiõ-iguslike põhiaktide väljatöötamisele, säilitas ta ülejäänud seadusandliku süsteemi osas Vene impeeriumi aja seadusandliku süsteemi.³ Eesti

¹ Vana- Liivimaa vanema seadusandliku süsteemi arengust Euroopa õigusajaloo võrdlevas kontekstis vt Gesetzgebung in Europa 1100-1500. Zur Entstehung der Territorialstaaten. Zweite überarbeitete und erweiterte Auflage. München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1996, S. 307–312.

² Provincialrecht der Ostseegouvernements. St. Peterburg, 1864. Dritter Theil: Privatrecht. Liv-, Est- und Curlaendisches Privatrecht. Zusammengestellt auf Befehl des Herrn und Kaisers Alexander II, 776 S. [reg- istririd 172 lk].

³ Eesti Vabariigi sünni rahvusvahelise konteksti mõistmiseks vt Das Baltikum im Patt der Mächte. Zur Entstehung Estlands, Lettlands und Litauens im Gefolge des Ersten Weltkriegs. Berlin: Verlag Arno Spitz GmbH, 1997, 276 S.

Vabariigi seadusandlik süsteem kujutas kahe maailmasõja vahelisel perioodil endast kahte osa: 1) Eesti Vabariigi enda poolt vastu võetud seadusandlikke akte ja 2) 24. oktoobri 1917. a seisuga Vene impeeriumis Eesti alal kehtinud seadusandlust, mis inkorporeeriti Eesti Vabariigi õigussüsteemi.

Uue süsteemi tuumikuks pidi saama Eesti Vabariigi 15-kõiteline seaduste kogu, kuid ajaloo keerdkäikude tõttu jäi see paraku sündimata. Siiski muutus Eesti Vabariigi seadusandlik süsteem pärast 17. juunit 1940 okupatsiooni tingimustes juriidiliseks faktiks, aidates Teise maailmasõja järel Eesti Vabariigi eksilvalitsustel vabas maailmas oma riigi eluõigust tõestada.

Eesti NSV territooriumil kehtestatud seadusandlik süsteem tasalülitas eelneva. 1950. aastate lõpul said NSV Liidu liiduvabariigid endale küll õiguse hakata looma „oma“ seadusandlikku süsteemi, kuid mänguruum oli seal minimaalne. Üleliidulise programmi raames hakati Eestis koostama „Eesti NSV seadusandlike aktide kronoloogilist kogu“, kuid see jäi lõpetamata.

Kui Eesti NSV Ülemnõukogu kuulutas 16. novembril 1940 Eesti NSV seaduste ülimumslikkust Eesti NSV territooriumil, siis polnudki nii lihtne kohe selgelt öelda, millised need „ülimumslikud Eesti NSV seadused“ on. Eesti seadusandliku süsteemi ajaloo seisukohalt algas uus periood 30. märtsil 1990. aastal, kui Eesti NSV Ülemnõukogu kuulutas välja üleminekuperioodi Eesti Vabariigi taastamiseks *restitutio ad integrum*, mis tähendas ka otsust taastada Eesti Vabariigi seadusandlik süsteem. 16. mail 1990. aastal tehtud otsusega muutus aga seadusandliku süsteemi kujundamise praktika. Siis määratlesid poliitilised praktilistel kaalutlustel Eesti Vabariigi territooriumil kehtima jääva seadusandliku süsteemi teisiti, kui seda puhta restitutsiooni pooldajad olid ette kujutanud. Suuresti analoogselt 1918. aastaga oli seaduse punktis 4 öeldud: „Kõik antud hetkeni (16.05.1990 – P. J.) Eesti territooriumil kehtinud normatiivaktid jäävad kehtima.“

Eesti seadusandliku süsteemi ajaloos oli tekkinud olukord, kus Eesti NSV põhiseadus enam ei kehtinud ja seega pidi olema teo-

reetiliselt taastunud 1. jaanuarist 1938 jõus olnud Eesti Vabariigi põhiseadus, kuid sõnasõnalt selle kinnitamisest oli seadusandja 16. mai 1990. aasta aktis hoidunud.⁴ Tekkinud vastuolu ületamiseks võeti vastu otsus, et seadusandliku süsteemi reformi puhul võetakse uuenduste aluseks enne 16. juunit 1940. a kehtinud seadusandlus. Esialgu jäi lahendamata aga küsimus, kuidas peaks toimima seadusandja, et seadusandliku süsteemi uuendamisel saaks loodavat süsteemi ka moderniseerida, arvestades uusimate arengutega Lääne-Euroopa seadusandluses.

Eesti Vabariigi õigussüsteemi reform aastatel 1992–1999

Kui ühiskond veel vaidles, kas põhiseaduse uuendamisel järgida 1920. a või 1938. a põhiseadust, oli valitsus juba tellinud grupilt juristidelt uue põhiseaduse projekti. Põhiseadusliku Assamblee tegevuse alguseks (19. septembriks 1991) oli põhiseaduse eelnõu olemas. Põhiseadusliku Assamblee tegevus 1991–1992 on tänaseks hästi dokumenteeritud ja kõigil huvilistel on võimalik algallikatele toetudes ise veenduda, kuidas erinevate poliitiliste jõudude vahel Eesti jaoks nii oluliste kompromissideni jõuti⁵. Põhiseaduse vastuvõtmisel oli Eesti Vabariigi seadusandliku süsteemi ajaloos ülioluline roll, kuid iseenesest ei saanud see akt leevendada seadusandliku süsteemi vastuoludest tulenevaid probleeme. Samas tuli põhiseaduse vastuvõtmise järel hakata välja töötama juba õigussüsteemi konkreetsete harude reformikontseptsioone.

1992. a lõpus tellis valitsus juristidelt teoreetilise kontseptsiooni avaliku õiguse arendamise võimaluste kohta. 1993. a alguses soovitati tulevaste reformide puhul mitte lähtuda olemasolevatest seadustest, vaid arvestada edasiste reformide kavandamisel välismaa eeskujudega, võttes eeskujuks Saksamaa Liitvabariigi ja Austria Vabariigi õigussüsteemi. Ekspertide poolt antud soovitus valitsusele nägi ette „tundma õppida eespoolnimetatud (välismaa – P. J.) õigussüsteeme ja kasutada nendest Eesti seadusloomes vaid kontseptuaalseid lahendusi“.

⁴ Vt Eesti Vabariigi 16. mai 1990. a seadus „Eesti valitsemise ajutise korra alustest“ – EV ÜVT, 1990, nr 15, art 247; Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 16. mai 1990. a otsus „Eesti Vabariigi Ülemnõukogu tegevusprogrammist üleminekuperioodil Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamiseni ja valitsemise ajutisest korrast“. – EV ÜVT, 1990, nr 15, art 248.

⁵ Vt Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn: Juura AS, 1997, 1296 lk; Eesti Vabariigi 1992. a põhiseaduse eelloo kohta vt ka Taasavabanenud Eesti põhiseaduse eellugu. Tartu: Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, 1997, 302 lk.

Eesti eraõiguse reformil oli teistega võrreldes erinev lähtealus. Kui mujal alustati reforme, lähtudes Eesti NSV seadusandlikust süsteemist, siis eraõiguse puhul tekkis isegi võimalus, et Eestis loobutakse eraõiguse reformist ning võetakse seadustikuna vastu 1940. aastal parlamendi menetluses olnud Eesti Vabariigi tsiviilseadustiku projekt.⁶ Lühikese diskussiooni järel otsustati siiski minna teist teed. Seadustiku viimase osa – võlaõiguse – vastuvõtmisega saab Eesti Vabariik endale õige pea vägagi moodsa eraõigussüsteemi. Rahvusvaheliste eeskujude poolest orienteeruti eraõiguse reformis mitmele Euroopa riigile, nagu Saksamaa, Šveits ja Holland. Eeskuju võeti ka meie endi varasemast pärandist.

Eesti karistusõiguse reformi puhul tuleb eristada kahte perioodi: 1991–1995 ja 1996–1999. Taasiseseisvumise järel võeti kehtiv kriminaalõigus Eesti juristikonnas hävitava kriitika alla. Sel perioodil valmisid ka mitmed kriminaalõiguse uuendamise eelnõud. Paraku ei suudetud jõuda konsensuseni. Tulevase karistusõiguse kaks reformikava, mille alusel töötati välja ka karistusõiguse reformi kontseptsioon, valmisid alles 1996. aastal. Karistusõiguse üld- ja eriosa eelnõud valmisid aastatel 1996–1999. Koostöös välismaa kolleegidega valiti üldosa väljatöötamisel eeskujuks Saksamaa ja Euroopa momendil moodsaim, Prantsusmaa seadustik⁷.

Lõpetuseks. Eesti õigussüsteemi reform teeb 21. sajandi künnisel kaasa suuresti samu arenguid, mis on omased teistele NSV Liidu võimu alt vabanenud riikidele. Kuid samas on Eestis toimuv tema senise õigusajaloo arengu kontekstis ka unikaalne. Kui senised õigussüsteemi muudatused olid toimunud

enamasti võõrvõimude poolt jõuga pealesurutuna, siis nüüd peab Eesti ühiskond ise leidma enda jaoks optimaalsed lahendused.

Kirjandus

- P. Järvelaid. Bunge sajand ja sajand Bungeta. II Ajalooline Ajakiri, 1998, nr 3, lk 17–30.
- E. Nõu. Eesti pagulasvalitsus 1944–1988: 44 aastat pagulaspoliitikat. Akadeemia, 1990, nr 2, lk 252–294.
- H. Mark. Vabariigi president ja vabariigi valitsus eksiidis 1988–1992. Akadeemia, 1997, nr 7, lk 1415–1448.
- P. Järvelaid, M. Pihlamägi. 80 aastat Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi 1918–1998. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.
- D. Bungs. The Baltic States: Problema and Prospects of Membership in the European Union. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1998.
- H. Graf, M. Kerner. Handbuch Baltikum heute. Berlin: Verlag Arno Spitz GmbH, 1998.
- K. Boltz, D. Lösch, P. Pöltz, A. Polkowski. Die Rolle des Staates in der Wirtschaft in Estland, Lettland und Litauen. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1999.
- W. Etmayer, Estland. Der Aufbruch nach Europa. Berlin: Verlag Arno Spitz GmbH, 1999.
- Ch. W.A. Timmermanns. Zur Entwicklung des europäischen Zivilrechts. Zeitschrift für Europäischen Privatrecht. 1999, Bd 1.
- J. Sootak. Kuriteomõiste ja kuriteokoosseis: Eesti kehtiva kriminaalõiguse tegelikest allikatest. Juridica, 1997, nr 5, lk 222.
- J. Sootak. Õigusriik ja kriminaalõigus: Eesti kriminaalõiguse, õigusteaduse ja -teadvuse ümberkujunemine: ettekanne XXI õigusteadlaste päeval 17. okt 1997. Juridica, 1997, nr 9, lk 442–444.

1.4. Eesti ja Euroopa Liit

Eesti riik on eksisteerinud vaid mõned aastakümned. Pärast iseseisvuse taastamist millenniumi viimasel kümnendil tuleb kiiresti otsustada, kas me oleme valmis osa sellest Euroopa Liiduga ühinedes taas loovutama. Otsustamisõiguse osaline

Brüsselile andmine puudutab enamal või vähemal määral kõiki eluvaldkondi. Juba liitumist ette valmistades, aga veel enam selle toimudes, mõjutavad Eestit ELi liikmesriikide poolt paika pandud välispoliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed sihid.

⁶ Nagu näiteks Läti Vabariigis.

⁷ Ei saanud kahtlust olla, et just Saksamaa on olnud Teise maailmasõja järel riigiks, kes esiteks väga radikaalselt loobus natsismi aja karistusõiguse alase seadusandlusest ja kes erilise tähelepanuga on oma karistusõigust arendanud just kodanike põhiõiguste tagamise võimalikkust jälgides.

Kas EL areneb föderatsiooniks?

Pikas perspektiivis on Eesti jaoks tähtsaim, kas ELi areng toob kaasa iseseisvate poliitiliste üksuste arvu vähenemise ja liikmesriike hakkab rahvusvahelistes suhetes asendama Euroopa föderatsioon. Seni on EL oma arengus kusagil föderatsiooni ja konföderatsiooni vahepeal. Millenniumi vahetusel järk-järgult kasutusele võetav euro on oluline samm liikmesriikide tegeliku integratsiooni suurendamisel. Majandus- ja rahanduspoliitika kooskõlastamine tugevdab kapitali, teenuste, kaupade ning tööjõu vaba liikumise põhimõtet ELi siseturul. Ühtne raha muudab liikmesriikidevaheliste piiride ületamise lihtsamaks ning surve järelejäänud kaupade, teenuste, kapitali ja tööjõu ümberpaiknemist takistavate tõkete kõrvaldamiseks kasvab. Ühisraha sunnib laiemale koostööle enamikus poliitikavaldkondades. Sotsiaal- ja maksupoliitika ühtlustamine muutub üha päevakohasemaks ning lõpeva sajandi viimastel kümnenditel kiiresti arenenud keskkonnanõuete ühtlustamine

võib veelgi enam toetust leida. Euro on ka üks ajend sidemete tugevdamiseks kaitse- ja julgeolekuvaldkonnas, mis võib olla lähiaastatel üks ELi kõige kiiremini arenevaid koostööalasid.

Tegevusvaldkondade laienemisest olulisem eeltingimus föderatsiooni kujunemiseks on siiski see, et liikmesriigid loobuvad ELi õigusaktide vastuvõtmisel vetoõigusest. Taolise kokkuleppe saavutamisel vormistatakse muudatuse ELi asutamislepingute parandustena, mis jõustuvad pärast ratifitseerimist kõigi liikmesmaade parlamentides. Enamik 15st ELi liikmesmaast peab niisugust institutsionaalset reformi vältimatuks ning arvab, et see tuleks ellu viia enne, kui võtta liitu uusi riike.

ELi õigusaktide vastuvõtmisel viimast sõna omav liikmesriikide valitsuste esindajatest (ministritest) koosnev ELi Nõukogu teeb seni otsused kas ühehäälselt (igal liikmel on vetoõigus), kvalifitseeritud häälteenamuse või lihthäälteenamusega. Lihthäälteenamust kasutatakse peamiselt protseduuriliste, mitte sisuliste küsimuste puhul. Kvalifitseeritud häälteenamuse (62 häält 87st ehk umbes 71 protsenti) raken-

TABEL 1.1.

Liikmesriikide osakaal ELis 1997 ja Eesti näitajad samas süsteemis

	Rahvastik (mln inimest)	Nõukogu (häälte arv)	Parlament (kohtade arv)	Eelarve (mld eurot)
Saksamaa	81,6	10	99	22,0
Prantsusmaa	58,0	10	87	14,4
Ühendkuningriik	58,2	10	87	11,2
Itaalia	57,1	10	87	10,8
Hispaania	39,2	8	64	5,8
Holland	15,4	5	31	5,1
Belgia	10,1	5	25	3,2
Kreeka	10,4	5	25	1,2
Portugal	9,4	5	25	1,1
Rootsi	8,8	4	22	2,4
Austria	8,1	4	21	2,2
Taani	5,2	3	16	1,7
Soome	5,2	3	16	1,1
Iirimaa	3,6	3	15	0,8
Luksemburg	0,4	2	6	0,2
Eesti	1,5	2-3	9	0,1*

* Eesti sissemaks ELi eelarvesse on ühinemise järel umbes miljard Eesti krooni.

Allikad: Eurostat, Bertelsmann Foundation.

damisel on igal liikmesriigil kokkulepitud arv hääli. Iga riigi osakaal ELi Nõukogus ja Euroopa Parlamendis sõltub tema läbivõtmisest teiste liikmesriikidega, mille tulemused fikseeritakse ELi asutamislepingus. Üldiselt on osakaalu määramisel olulisim rahvaarv. Varem domineerinud ühehäälsuse kõrval on ELi Nõukogu kasutanud 1990. aastate lõpus kvalifitseeritud häälteenamust ligi poolte õigusaktide vastuvõtmiseks. Kõik senised laienemised on ajendanud ühehäälsuse rakendamist vähendamaks, sest mida rohkem on liidul liikmeid, seda tõenäolisemalt võib üks neist oma vetoõigust kasutades otsustamise blokeerida.

Väike- ja suurriikide osa ELis

Seni on kõik ELi laienemised suurendanud väikeriikide osatähtsust. Enamuse analüütilikute hinnangul on vaja tõsta suurte riikide osatähtsust kõigis kolmes õigusaktide vastuvõtmisesse kaasatud ELi institutsioonis – Euroopa Komisjonis, Euroopa Parlamendis ja ELi Nõukogus. Senised 15 liikmesriiki on milleni vahetuseks jõudnud üldjoontes üksmeelele väikeste riikide osakaalu vähendamises nõukogu otsustusprotsessis. Veidi keerulisem on viia läbi uuendusi parlamendis, hoopis raskem aga komisjoni moodustamisel. Kavandatav nõukogu reform puudutab eelkõige kvalifitseeritud häälteenamuse rakendamist, tõstes suurtele riikidele suhteliselt suurema arvu hääle eraldamisega nende osakaalu. Lisaks võib kvalifitseeritud häälteenamuse kasutamine kujuneda põhiliseks õigusaktide vastuvõtmise viisiks ELis.

Kvalifitseeritud häälteenamuse kasutamine tähendab juba iseenesest väikeriikide mõju vähenemist, sest ühehäälsuse nõude korral on neil formaalselt suurriikidega võrdne vetoõigus. Samas peab arvestama, et väikestel riikidel on poliitiliselt raske vetot rakendada, mistõttu enamushääletuse eelised pole nende jaoks praktiliselt nii suured kui teoreetiliselt. Luksemburgi peaministri Jean-Claude Junckeri sõnul võib väikeriik rakendada ELis vetot 1–2 korda 20 aasta jooksul (Theunis, 1999). Väikeriigid peavad pigem kasutama esmakordselt Amsterdamis lepingus fikseeritud paindlikkuse kontseptsiooni, mis võimaldab mõnest liidu ühisest algatusest kõrvale jääda. Kõige raskem on väikestel riikidel leppida ettepanekutega, mis seavad kahtluse alla nende õiguse nimetada üks komisjoni liige. Praegu 15 liikmesriigiga ELis

on komisjonil 20 liiget: suurematest liikmesmaadest (Saksamaa, Prantsusmaa, Ühendkuningriik, Itaalia, Hispaania) kaks, ülejäänutest üks. Viiele esimesele uuele liikmesriigile komisjoni liikme koha andmiseks nõustusid viis eelloetletud maad Amsterdamis ülemkogul loobuma ühest neile seni kuulunud voliniku kohast.

Vältimaks komisjoni suurenemist ja töövoime kaotust edasiste laienemiste puhul, on esitatud kolm peamist reformiettepanekut:

- anda väiksematele riikidele jagamiseks roteeruv liige;
- anda väiksematele riikidele noorema komisjoni liikme kohad sarnaselt aseministriga valitsustes;
- võimaldada komisjoni presidendil valida meeskond, kus sõltuvalt kandidaatide tugevusest võib mõni riik esindamata olla.

Eelnimetatud võimalustest viimane oleks eriti ebamugav just Eestile ning teistele Ida-Euroopa maadele, sest neil on vähem ühistöö kogemusi ELis ja tõenäoliselt jääksid komisjoni presidendi valiku tagajärjel just nende esindajad voliniku kohast ilma. Eriti usutav oleks Eesti kõrvalejäämine, sest selgete reeglite puudumisel on niivõrd väikesel riigil vähem mõjutusvahendeid.

EL ja Eesti asend rahvusvahelises majanduses

Eesti mainet rahvusvahelises majanduses määrab ühest küljest liberaalne turumajandus, aktiivne reformipoliitika ja soodne ettevõtluskliima. Teisalt seondub ettekujuvus Eestist sõnadega „endine nõukogude liiduvabariik“. Ühinemine ELiga muudab mõlemat hoiakut ning asendab selle maailma jaoks suuresti ELi kui terviku mainega. Eesti üldist asendit milleni vahetusele mõjutab oluliselt see, millises ulatuses oleme me valmis üle võtma ELi poliitikat. Eesti võib ELiga ühinemisel taotleda üksikutes valdkondades üleminekuperioode. Liikmesriigina on võimalik ka mõnest ELi algatusest kõrvale jääda. Mitu autoriteetselt uurijat on märkinud, et Ida-Euroopa riigid, sealhulgas Eesti, ei saa oma majandusliku nõrkuse tõttu täielikult osaleda kogu ELi integratsiooniprotsessis (EVA-raportti..., 1998). See ei muuda aga tõsisaks, et me ei taha majandus-, kaubandus-, keskkonna-, sotsiaal- ja välispoliitikas ülejäänud EList oluliselt erineda. Praegu ei või kindlalt nimetada ühtegi valdkonda, milles toimuvast integratsioonist Eesti peaks kind-

lasti kõrvale jääma. Töenäoliselt peaks Eesti oma ELi-sisest perifeerset asendit arvestades säilitama näiteks kapitali ligimeelitamiseks mõnevõrra madalamad maksumäärad. Tegu on siiski vaid hüpoteesiga juhuks, kui EL ühtlustab üha enam kaudseid makse või hakkab huvi tundma otsuste maksude vastu. ELi seadustiku täielik rakendamine ja töenäoline liikmeksastumine on juba suurendanud ning suurendab edaspidigi väliskapitali usaldust Eesti vastu. Sidemete tihendamine ELiga on soliidsete välisinvestorite hinnangul stabiilsuse märk, mis on investeringute eeltingimus. Samas võib turu üha üksikasjalikum reguleerimine peletada Eestist minema kiiret kasumit taotleva spekulatiivse kapitali. Seni on ühinemine lisanud kokkuvõttes investeringuid uutesse liikmesriikidesse, sest seeläbi loodetakse pääseda ELi turule, mida kolmandate riikide eest kaitsevad tollimaksud ja koguselised impordipiirangud. Rahvusvahelises majanduses peaks Eestile kasuks tulema võimalus märkida liikmeksstaamise järel oma toodetele: „valmistatud Euroopa Liidus“. Seni ei ole me suutnud nõukoguliku süsteemi kiirest lammutamisest hoolimata luua endale mainet, kus väide, et kaup on valmistatud Eestis, oleks maailmas heaks ostusoovituseks.

Eesti, nagu ka EL tervikuna, ei saa endale lubada olla tööjõudu loovutav piirkond. Euroopa osa maailma rahvastikust on pidevalt vähenenud, mistõttu enamik Euroopa riike peab tegema panuse töötaja kohta suuremat kasumit andvale uurimis- ja tehnoloogiamahukale tootmisele. Pole alust arvata, et Eesti kujuneks näiteks andekatele Aasia üliõpilastele ligi-tõmbavaks sihtkohaks. Liitumine ELiga võib ahvatleda haritumaid inimesi Eestist lahkuma, mitte siia kolima. Ajude äravool Eestist sõltub ELiga ühinemisel kokkulepitavatest tingimustest, kusjuures ülemineku- perioodi kehtestamine on ilmselt mõlemale poolele kasulik. ELiga ühinemisest tingitud Eesti majandusliku asendi muutuste täpseks hindamiseks oleks vaja põhjalikult analüüsida sellega kaasneva kaubanduse ümbersuunamise ning ELi eelarve raames tehtavate arvelduste kogumõju elanikkonna sissetulekutele. Uurimisasutuse Federal Trust väide, et uued liikmesriigid saavad ELi eelarvest keskmiselt üle 150 miljoni euro enam kui sinna maksavad, lisab siiski rahvusvahelistele investoritele kindlust, et Eesti ja teiste ühinevate maade areng jätkub kiires tempos (Jenkins, 1999).

Eesti julgeolek ja EL

Ühinemine Euroopa Liiduga muudab Eesti julgeolekupoliitilist asendit maailmas nii reaalselt kui tunnetuslikult. Enamik autoreid Coudenhove-Kalergist kuni Samuel Huntingtonini peab küll Eestit Lääne-Euroopa kultuuriruumi kuuluvaks, kuid ühinemine ELiga kinnistaks niisuguse ettekujutuse. ELiga ühinemise praktiline mõju Eesti julgeolekule sõltub liikmesriikide poolt antud valdkonnas tehtava koostöö arengust. Seni on ELi välis- ja julgeolekupoliitiline mõju võrreldes majanduspoliitilisega tagasihoidlik ning liidu autoriteet ÜROs ei küüni kaugeltki nii kõrgele kui WTOs. Konfliktid endises Jugoslaavias andsid aga tõuke liikmesriikide koostöö tõhustamiseks nii välis- kui julgeolekupoliitika valdkonnas.

Sajandivahetusel alanud ELi välispoliitilise suutlikkuse parendamine on oluline eelkõige uutele liikmesriikidele, mis omavad ühist piiri Venemaaga, kuid pole saanud julgeolekutagatist NATOst. Plahvatusohtliku ja majanduslikult ebastabiilselt Venemaa naabruses olevad Balti riigid on võimalikult tihedast välis- ja julgeolekupoliitilisest seotusest ülejäänud Euroopaga eriti huvitatud, sest mitmed Moskva poliitikud pole leppinud Eesti, Läti ja Leedu väljumisega oma mõjusfäärist. Lähenedamine ELile suurendab siiski peamiselt Eesti kaudset julgeolekut (soft security). ELi-sisese koostööga kaasnev stabiilsus vähendab võimalust, et Venemaa poliitiline või majanduslik kriis kandub üle Eestisse. Eesti taasiseseisvumise kogemus ja ELi laienemise üle toimunud arutelud näitavad, et meil on ELis ühised välis- ja julgeolekupoliitilised huvid eelkõige Läänemere piirkonna väikeriikide Soome, Taani ja Rootsi suhtes. Järelikult on Eesti välispoliitilise oluline, milliseks kujuneb väikeste riikide osa ELi otsustetegemise süsteemis kolmanda aastatuhande algul.

Tavalooigika ütleb, et ELi föderaaluse kasv on meile kasulik Venemaa-probleemi seisukohast. Paradoksaalsel kombel ei pruugi aga Eesti rahvusvahelise tegevusvabaduse piiramine ELis meie mõju kuskil maailmas vähendada. Väikeriigi välispoliitilised ressursid on napid, ta ei suuda luua kontakte ja sidemeid ning koguda teadmisi, mis on vajalikud edukaks suhtlemiseks enamiku maailma riikidega või suure teemade ringiga tegelemiseks. Ka Eesti võib end edukalt ette valmistada vaid kitsas

välispoliitilises lõigus, mistõttu meil on hõlpsam keskenduda teatud eesmärkide saavutamisele ELi raames (Rothstein, 1997).

Vaieldamatult kaotab Eesti ELiga ühinedes osa oma suveräänsusest. Vaadeldes seda aga katsena kohaneda globaliseerumisega, võib otsustusõiguse teatud loovutamine tähendada riikluse kindlustamist. Riigile on oluline nii võimalus otsustada enda asju, kui mõjutada teisi. Osa suveräänsusest võib vahetada laiema mõju vastu ja nii parandada oma positsioone.

Globaalse ja rahvusvahelise majanduse vahel on tohtu erinevus. Esimeses on riigi mõjujõud väike ja areng sõltub täielikult turujõududest ning transnatsionaalsetest ettevõtetest. Teisel juhul säilitab rahvuslik poliitika elujõu ning riigi turul tegutseval ettevõttel on oma iseloomulik stiil (Hirst, Thompson, 1996). ELis on Eesti riigil enam võimalusi saavutada piisav mõju globaliseerumise surve tõrjumiseks ka kultuurilise ja rahvusliku iseolemise kaitsmiseks. Eestil on üksinda raske dikteerida transnatsionaalsetele ettevõtetele oma turul tegutsemise tingimusi, sest kompanii ressursid ületavad riigi omi mäekõrguselt.

ELile on transnatsionaalsete ettevõtete tegevuse reguleerimine aga igapäevane praktika.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi ELi rahvusülene roll tugevneb, ei pruugi see tähendada Eesti liitumisel meie riikluse nõrgenemist, vaid aitab seda pigem kaitsta. Detsentraliseerimine näib oluline eelkõige psühholoogiliselt, sest föderatsiooni põhimõtteid on meil lühikese ja üldiselt positiivse oma-riikluse kogemuse taustal raske omaks võtta.

Kirjandus

- B. Theunis. Reflections on Small States and Their Influence in the European Union. In: The Baltic States in an Enlarging European Union: Towards a Partnership Between Small States? Katholieke Universiteit, Leuven, 1999.
- EU:n ratkaisujen aika. EVA-raportti syventämisestä ja laajentumisesta. EVA, 1998.
- C. Jenkins. Paying for an Enlarged European Union. Federal Trust Report. UK, 1999.
- R. L. Rothstein. The weak in the World of the Strong: the Developing Countries in the international System. New York, 1977.
- P. Hirst and G. Thompson. Globalization in Question. Cambridge Polity Press, 1996.

1.5. Eesti muutuvad identiteedid Euroopa Liiduga ühinemise kontekstis

Eesti integreerumist Euroopa Liitu on käsitletud peamiselt poliitilise protsessina, millele lisanduvad majanduslikud aspektid (tootmistingimuste vastavusse viimine standarditega jms) ning teatud julgeolekugarantiid. Vajalikuks taustaks sellele protsessile on soodsa avaliku arvamuse kujundamine.

Kuid EL-i integratsioonil on veel üks väga oluline aspekt – Eesti identiteedi mõjutamine. Eesti jaoks, kus taasiseisevuse aega on olnud väga napilt (võrreldes teiste EL-iga liituda soovivate riikidega), on selles aspektis tekkinud teatud vastuolu – suveräänsusest, mida pole suudetud veel täiel määral kogeda ega realiseerida, tuleb osa juba loovutada. Poliitikute tasandil räägitakse tavaliselt liitumise plussidest. Mida toob aga kaasa osast suveräänsusest loobumine rahvusliku identiteedi jaoks? Kas see toob kaasa rahvusliku identiteedi tagaplaanile jäämise ning uue nn euro-identiteedi järjest olulisemaks muutumise?

Arvamus Euroopa Liidust

Avaliku arvamuse küsitlused on näidanud, et Eesti elanike arvamused Euroopa Liiduga liitumisest ei ole liiga optimistlikud, vaid pigem kaalutlevad ja vaoshoitud. Üheksakümnendate aastate alguses oli umbes kolmandikul inimestest positiivne visioon Euroopa Liidust, negatiivne arvamus oli samal ajal vaid kuni 5%-l inimestest. Järgnevat aega võib nimetada neutraalsuse säilitamise perioodiks. Euroopa Liidu vastast kriitilist hoiakut väljendatakse väga ettevaatlikult. Kõige rohkem on neid inimesi, kellel on Euroopa Liidust neutraalne ettekujutus.

1997. aastal, kui aktuaalseks muutus Eesti lülitamine Euroopa Liidu laienemise esimese ringi kandidaatriikide hulka, oli Euroopa Liidu pooldajate arv samuti umbes kolmandik. Kui aga sai selgeks, et Eesti võetakse Euroopa Liidu läbirääkimiste esimesse vooru, langes ka elanike huvi ja toetus EL-i suhtes. Võrreldes teiste Põhjamaadega, on avaliku arvamuse selline muutus üsna

KIIL 1.1.

Euroopa Liidu õigus on käsitletav avaliku õiguse-
na (tal on mõju liikmesriikide põhiseaduse ja ava-
liku võimu üle). Tegemist on supranatsionaalse
organi seadusloomega, mis on laiem liikmesrii-
kide loobutud suveräänsuste summast ning
seetõttu asetab liikmesriikide kodaniku ning tema
majandustegevuse vastamisi supranatsionaalse
võimuga ja uue nn Euroopa riigitruudusega.
Kooskõlas kontinentaalse õigussüsteemi tradit-
sioonidega on EL-i õiguse alustaladeks asu-
tamislepingud ja rahvusvahelise õiguse tavad,
kuid järjest enam saab ka EL-is kaalu
pretседendiõigus. Euroopa Kohus on ainuke
institutsioon, millele on antud õigus tõlgendada
EL-i õigust ning kindlaks määrata teatud reeglid
ja tavad läbi tehtud otsuste. Euroopa Kohus on
seda võimalust kasutanud järjest aktiivsemalt.
Riikide seadusandlus, sealhulgas ka
põhiseadused, on muutunud nii mõneski vald-
konnas teisejärguliseks. Vaatamata EL-i võimu
laienemisele seatud piirangutele, on tema tege-
vus pidevalt laienenud järjest uutele valdkon-
dadele.

seaduspärane. Samalaadsed sisulise huvi
vähenemise nihked leidsid aset näiteks ka
Soomes pärast Euroopa Liidu referendumit.
Kui võrrelda avaliku arvamuse küsitluse tule-
musi Eestis ja Soomes, siis torkab silma üsna
suur sarnasus (Haikonen, 1999).

Võrreldes teiste Ida-Euroopa maadega
on Eestis eurooptimismi vähenemine
viimastel aastatel olnud kõige silma-
torkavam. Janez Stebe on selle põhjustena
näinud nii seotust Skandinaaviamaadega
(tugev rahvusteadvus ja oma eripäraste
joonte kaitsmise vajadus) kui ka üldisema
tendentsi väljendust – mida väiksem on
riik, seda haavatavam ta on euro-otsuste
tegemise mehhanismis, kus otsustav sõna
on suurteil liikmesriikidel (Stebe, 1999).

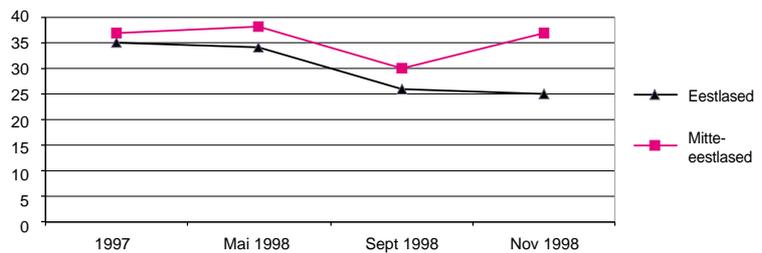
Joonis 1.1 kinnitab väidet, et eestlaste
entusiasmi on pärast Euroopa Liidu laiene-
mise esimesse ringi kaasamist hakanud
vähenema. Olulisemaks on muutumas kaa-
lutlus, kui võrd EL-iga ühinemine on mõist-
lik tulevikkusuunatud otsustus. Kuna
eestlased on suveräänsuse küsimuses tun-
duvalt sensitiivsemad kui mitte-eestlased,
siis on ka arusaadavalt Eurooliidu poolt ja
vastu hääletamise argumendid eestlaste ja
mitte-eestlaste hulgas veidi erinevad.

Avaliku arvamuse küsitlused on viimasel
ajal näidanud, et vaatamata inimeste

JOONIS 1.1.

Hääletaksid EL-i poolt

Allikas: Saar Poll, 1998.

informeerituse suurenemisele, ei suurene
oluliselt EL-iga liitumise idee pooldajate ega
ka vastaste arv. Järelikult ei ole liitumisotsuse
tegemisel määrav ainult informeeritus. Olu-
lisem on küsimus sellest, kas suveräänsuse
osaline loovutamine on väärt Euroopa Liidu
liikmeks olekut. Põhiküsimused Eesti jaoks on:
kas identiteedi uue mõõtme lisandumine toob
kaasa vanade hägustumise või vastupidi, uues
kvaliteedis esilekerkimise, ja millised muu-
tused toob EL-iga liitumine kaasa mitte-eest-
laste selgelt väljakujunemata identiteedile.

Eesti võimalik regionaalne identiteet

Euroopa erinevate regioonide eristamise
vajadust EL-i sees on põhjendatud mitme-
suguste argumentidega (kultuurilised,
majanduslikud jne). EL-i regionaalpoliitikat
põhjendatakse võrdsuse ja õigluse kaalu-
lustega – kõigil EL-i kodanikel peaks olema
õigus saada osa üldise EL-i majanduskasvu
hüvedest. Erinevate regioonide võrdne
arendamine võimaldab suurendada majan-
duse efektiivsust ja kasutada varjatud
ressursse, samuti aitab regionaalpoliitika
soodustada sotsiaalset mobiilsust ja seeläbi
muuta ühiskonda paindlikumaks. Samal
ajal on need tegurid, mis muudavad riike
EL-i sees sarnasemaks ja tasandavad ka
regioonide-vahelisi erinevusi.

Kui Eesti liituks EL-iga juba aastaks 2003,
siis tooks see kaasa omalaadse olukorra.
Oma kultuurilise konteksti ja ajaloolise tradit-
siooni kaudu kuulub Eesti Põhjamaade ja
Saksa kultuuriruumi, kuid viimase poolsajan-
di ning Ida-Euroopa transformatsioonipro-
tsesside kaudu ka väga olulisel määral Balti
konteksti. Kesk-Euroopast vaadates on Eesti
nii Põhjamaa kui ka Balti regioon. Samal ajal
toob Eesti liitumine Põhjamaade regiooni

kaasa uued probleemid seoses suhteliselt madala elatustasemega ja demokraatlike institutsioonide vaegarenguga, mida selles regioonis EL-iga varem ei seostatud.

Milline on Eesti inimeste identiteet käimasoleva eurointegratsiooni taustal? Küsitlustulemuste alusel võib väita, et Eesti inimesed samastavad end eurointegratsiooni kontekstis eelkõige Balti regiooniga ja mitte näiteks Ida-Euroopaga. Samal ajal on Eesti inimestele eeskujuks Põhjamaad ja eelkõige Rootsi. Küsitlusandmetest selgub, et Soome on just mitte-eestlaste jaoks üks ihaldatumaid arengusihte.

Eestlaste nägemus Soomest on vaoshoitum. Ühelt poolt on Soome Eestile kultuuriliselt väga lähedane, teiselt poolt aga on sealsed probleemid eestlastele ka rohkem tuttavad. Tulevikus peaks Eesti kindlasti leidma ühiseid huve, mida kaitsta EL-is koos teiste Skandinaavia riikidega, eriti Soomega.

Joonisel 1.4 toodud andmed viitavad optimismile seoses EL-iga liitumise mõjuga

erinevatele eluvaldkondadele, kusjuures eestlased on enamuses aspektides mitte-eestlastest optimistlikumad. Oluline on siin märkida, et eestlaste ja mitte-eestlaste suurim erinevus puudutab julgeolekudimensiooni. Küllalt erinev on suhtumine ka reisimis- ja õppimisvõimalustesse ning transiitkaubandusse. Kuigi sõjalise julgeoleku aspekt on muutunud Euroopa Liidus järjest enam oluliseks sisemise integratsiooni teguriks (eriti pärast sõda Kosovos), lubavad küsitluse tulemused väita, et Eesti võimalikul liitumisel EL-iga ei ole sõjaline julgeolek kõige tähtsam.

Uued identiteediprobleemid, mis kaasnevad Euroopa Liiduga liitudes

Transformatsiooniperioodile iseloomulikud kiired rahvusliku ja regionaalse identiteedi muutused on kaasa toonud suurenenud ohutunde. Inimesed tunnetavad väga tugevalt nii eesti keele, kultuuri ja hariduse kui ka oma majanduse (tööstus, tööturg, põllumajandus) kaitse vajadust (vt joonis 1.5). Schengeni leping (1985) näeb isikute liikumisele ette liikmesriikidevaheliste sisepiiride kaotamise. Olles hädas oma sisemise integratsiooni probleemidega, ei ole Eesti veel ilmselt valmis lahendama uute võimalike immigrantidega seotud probleeme. Kuigi protsentuaalselt ei ole muutused väga suured, on siiski märgatav tendents, et kohaliku tööturu kaitse ning kodakondsuspoliitika on muutunud oluliseks rahva huvide indikaatoriks (vt joonis 1.5).

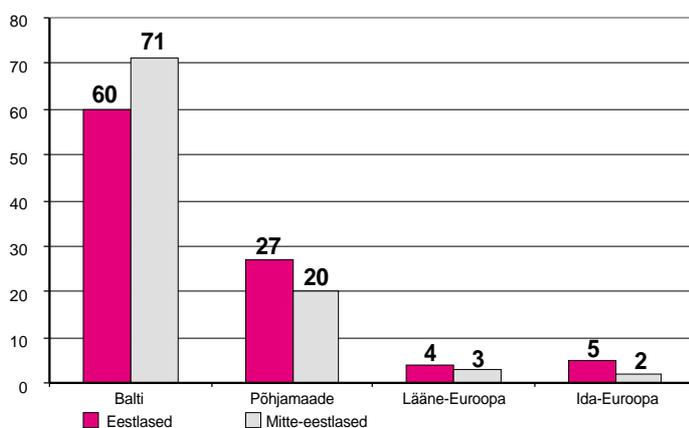
Ühelt poolt on tegemist suurenenud sotsiaalse ohutundega – uued immigrandid toovad kaasa uued probleemid ühiskonnas, demograafilise olukorra veelgi keerulisemaks muutmise ja immigrantide adaptatsiooni probleemid. Teisalt nähakse probleeme ka selles, et on ohustatud traditsiooniliselt välja kujunenud majandustegevuse harud, mida peetakse oma rahvusliku identiteedi osaks. Nagu ka teised Ida-Euroopa elanikud, arvavad Eesti elanikud, et ühinemisel on kõige suuremaks kaotajaks eelkõige põllumajandus. Samas näitas Soome kogemus, et paljud arengud osutusid pärast maa ühinemist Euroopa Liiduga tihti peale oluliselt erinevaks varem prognoositust.

Siiski võib väita, et enamuse valdkondade puhul on esialgsed kartused muutunud väik-

JOONIS 1.2.

Millisesse Euroopa regiooni kuulub Eesti esmajärjekorras?

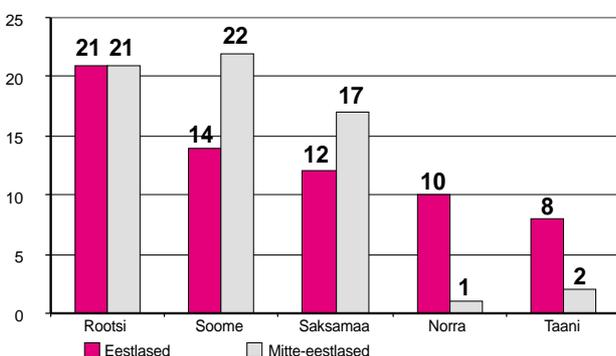
Allikas: Saar Poll, 1998.

JOONIS 1.3.

Milline riik võiks olla Eestile eeskujuks?

Allikas: Saar Poll, 1998.

semaks. On hakatud paremini mõistma, milised on väikeriigi võimalused ajada „oma asja“ rahvusvahelistes organisatsioonides. Tähelepanuväärne on töik, et EL-i eitavalt suhtuvate inimeste osakaal on olnud suhteliselt stabiilne. Peamine ümberjaotumine toimub „ebalejate“ ja „pooldajate“ osakaalus. Täna ei suuda suurem osa Eesti elanikkonnast oma tulevikku Euroopa kontekstis veel prognoosida. Küll võib aga väita, et mida kõrgem on elanike haridustase, seda parem on nende informeeritus ja seda positiivsem on suhtumine EL-iga ühinemisse. Eesti erihuvide tegelikuks valdkonnaks on tööhõive ja konkurentsivõime. Inimesed on huvitatud eelkõige sotsiaalse elu raskustest ülesaamisest, lootes, et arenenud majandusega Euroopa Liit saab oluliselt kaasa aidata just elatustaseme tõusule ja töökohtade loomisele.

Samas võib öelda, et elanike informeeritus Euroopa Liidust ei pruugi alati tähendada muutust ka positiivsema suhtumise suunas. Teatud mõttes on arengud, mis peegelduvad Eesti elanikkonna arvamuses, väga sarnased teistes Põhjamaades toimunud muutustega. Selles mõttes kuulub Eesti juba praegu selgelt Põhjamaade hulka.

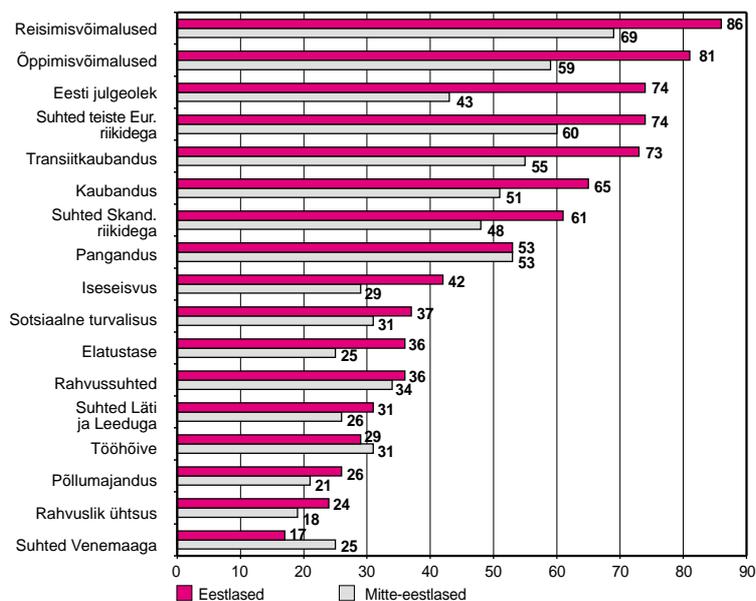
Kirjandus

J. Haikonen. Public opinion polls. Finnish experiences: EU membership and attitudes. Society, Parliament and Legislation. The

JOONIS 1.4.

EL-iga liitumise mõju erinevatele valdkondadele (mai 1998) (positiivselt vastanute %)

Allikas: Saar Poll, 1998.

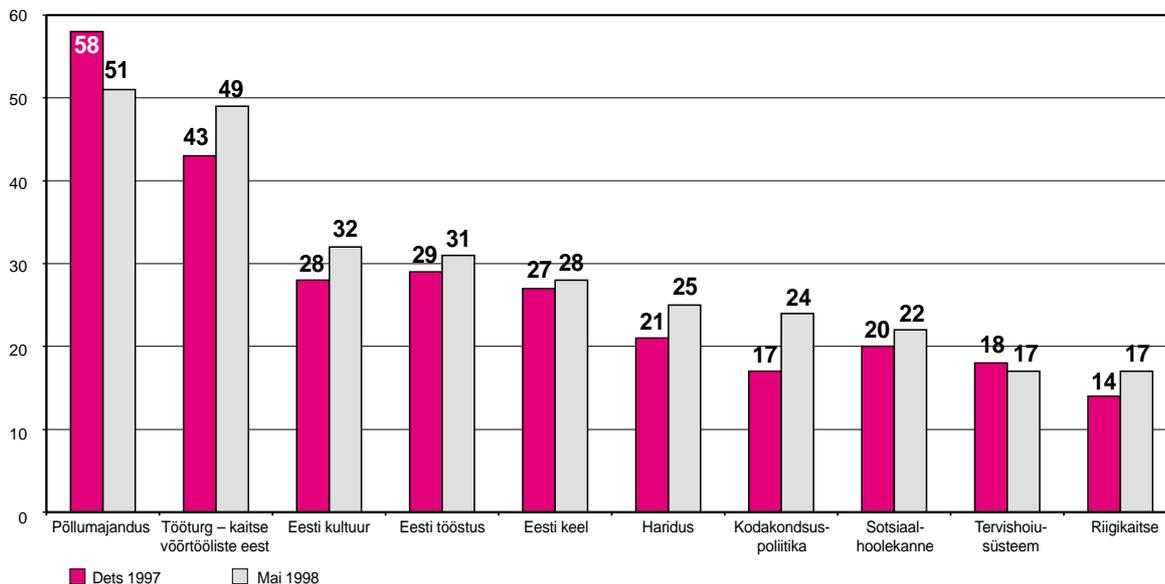
Role of Socio-Economic Studies and Parliamentary Information and Research Services in Legislation- in the context of EU enlargement. Tallinn, 1999, lk 45–53.

J. Stebe. Changes in the Support Towards the European Union Among the Candidates of Accession. A proposal for a contribution to the 199 ESA conference in Amsterdam, August, 1999.

JOONIS 1.5.

Millistes valdkondades peaks Eesti EL-is kaitsma oma erihuve kõige enam?

Allikas: Saar Poll, 1998.

2 Ühiskondliku arengu vastuolud

2.1. Väärtushinnangute ja hoiakute muutumine aastatel 1985–1998

Väärtushinnangud

Inimeste väärtushinnangute mõõtmisel lähtutakse tavaliselt kas Rokeachi (Rokeach, 1973) või Ingleharti (Inglehart, 1995) meetoditest. Kui Rokeachi jaoks on väärtused teatud mõttes iseseisev fenomen, siis Inglehart ja tema koolkond vaatlevad väärtusi kui indiviidi reaktsiooni teda ümbritsevale keskkonnale. Ingleharti seisukohtadest lähtudes on seletatav ka suur osa nendest 1980.–1990. aastatel arenenud lääneriikides toimunud muutustest, mis väljendusid peaaesjalikult rõhuasetuse kandumises materiaalsemat laadi väärtustelt vaimsematele, s.t enam indiviidi valikuvabadust, eneseteostust ning elu kvaliteeti mõjutavatele väärtustele. Inglehart seostas seda postindustriaalsele ühiskonnale omase töö iseloomu teisenemisega ja majanduslike võimaluste avarumisega, kommunikatsioonivahendite arenguga ja transpordivõimaluste paranemisega, töö ja vaba aja suhte muutumisega vaba aja kasuks jne. Mitmed 1980. aastate lõpul ja 1990-ndate algul läbi viidud väärtushinnangute võrdlevad uurimused, näiteks maailma väärtushinnangute uuring (World Value Survey, 1990), on kinnitanud Ingleharti väidet, et heaoluühiskonnas ja majandusliku arengu kõrgperioodidel toimub ühiskonnas tavaliselt nihe puudusväärtustelt, s.o intensiivne töö, majanduslik kindlustatus, tuginemine autoriteetidele, traditsiooniliste soorollide järgimine jne, kindlusväärtuste suunas, mis rõhutavad indiviidi valikuvabadust, soost ja rahvusest sõltumatuid võrdseid õigusi ja võimalusi, vaba ajaga seonduvaid harrastusi, suuremat tähelepanu eneseteostusele, aga ka puhast keskkonda jms. Samas aga nendes

ühiskondades, kus suuremal osal elanikkonnast tuleb tegemist teha majanduslikest raskustest tingitud tõsiste probleemidega, rõhutatakse tavaliselt enam puudusväärtusi – otsitakse tuge traditsioonilisest ja harjumuspärasest. Kuna 1980-ndate lõpp ja 1990. aastad, eriti kümnendi algus, tõid Eesti jaoks kaasa tunduvalt kardinaalsemaid muutusi, kui see sai osaks Lääne-Euroopa heaoluühiskondadele, siis tuginedes Ingleharti seisukohtadele, võib oletada, et ka eestlaste väärtushinnangutes ja hoiakutes töö ning pereelu suhtes on nimetatud perioodil toimunud küllaltki olulisi nihkeid.

Alates 1978. aastast on Eesti sotsioloogid perioodiliselt läbi viinud Eesti täiskasvanud elanikkonda hõlmavaid sotsioloogilisi küsitlusi. Nendest küsitlustest kolme viimase, s.o „Eesti 85“, „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ võrdlemine võimaldab püstitatud küsimusele mõningast valgust heita¹. Elanikkonnaküsitluse „Eesti 85“ oli esmakordselt lülitatud väärtushinnanguid käsitlev küsimusteblokk, kus osaliselt oli kasutatud ka Rokeachi terminaalsete ja instrumentaalsete väärtuste süsteemi kuuluvaid mõisteid. Erinevalt Rokeachist ei palutud respondentidel väärtusi mitte tähtsuse järjekorras reastada, vaid hinnata 5-pallisel skaalal (väga tähtis ... pole üldse tähtis) selliseid mõisteid ja eluvaldkondi nagu perekond, lapsed ja nende käekäik, lähedased sõbrad, armastus, kutsetöö, vaheldusrikas elu (uued kohad, inimesed, muljed jne), kultuurihuvide rahuldamine (lugemine, teatris, kinos käimine jms), majanduslik heaolu, maailmasündmustega kursisolek (raadio, TV), lõbus ajaveetmine, omalooming (tehniline, kunstiline jne),

¹ Esimene nimetatud küsitlustest hõlmas tööelist elanikkonda, kaks viimatinimetatud 18–70-aastast elanikkonda (representatiivsed valimid vastavalt 2000 ja 2500 respondentit). Kui tekstis ei ole viidatud teisiti, siis on allpooltoodud analüüsi aluseks tööeline elanikkond.

hoolitsus oma füüsilise vormi eest, vaimne enesetäiendamine, ühiskondlik tegevus, puhas ja rikkumata loodus. Muutunud olude tõttu lisati antud küsimustikule 1993. aastal ka sellised indikaatorid nagu usk,ervis, kõrge ühiskondlik positsioon ning sõltumatus ja vabadus. Muus osas püüti ka antud küsitlustes säilitada vana süsteemi, mis teebki võimalikuks mõningate paralleelide tõmbamise.

1985. aasta küsitlus viidi läbi vahetult enne Gorbatšovi *perestroikat*. Selle küsitluse põhjal võib väita, et 1980. aastate keskel olid Eestis kõige kõrgemalt (keskmine hinne 4,0 või üle selle) väärtustatud lapsed, perekond, armastus, majanduslik heaolu ja puhas loodus, kõige madalamalt (keskmine alla 3,0) lõbus ajaveetmine, omalooming ning ühiskondlik tegevus. Teiste loetletud valdkondade puhul jäid keskmised hinnangud 3,0–4,0 vahele (tabel 2.1).

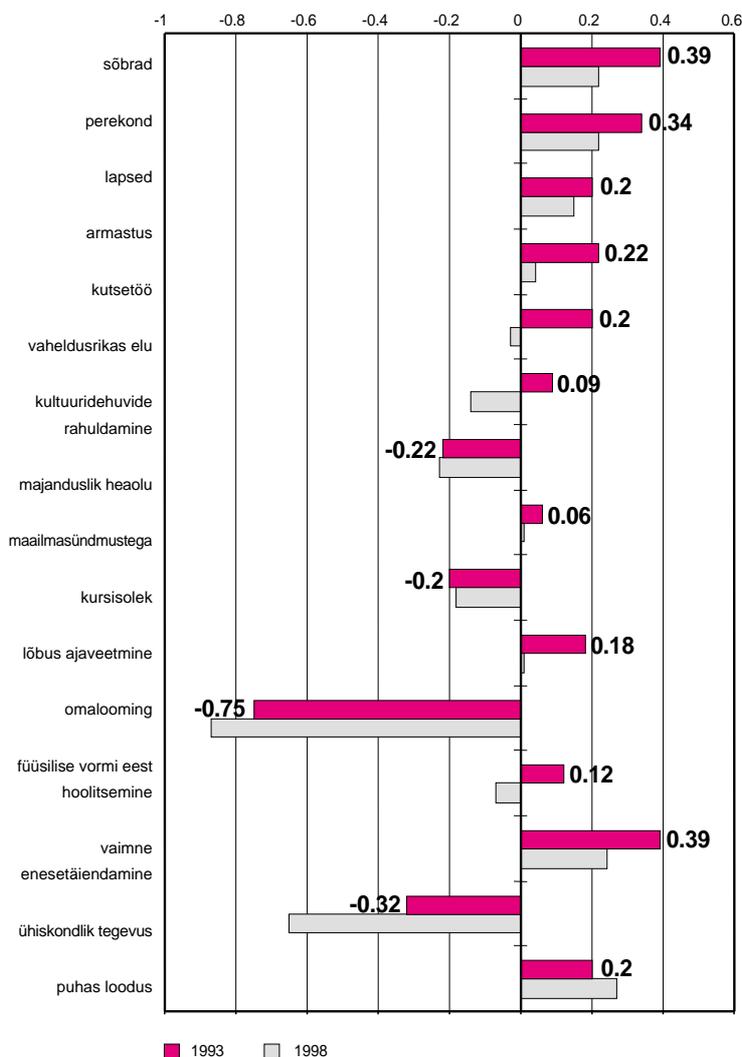
Elanikkonnaküsitluste „Eesti 85“ ja „Eesti 93“ vahele jääv periood oli väga keeruline ning muutusterohke ajajärk, mis perioodi algupoolel tõi endaga kaasa rahvusliku eneseteadvuse kasvu ja sõjaeelsete, nn „eestiaegsete“ väärtuste taaselus-tamise katsed, perioodi teine pool aga iseseisvumisega kaasnenud majanduse ümberkorraldamisest tingitud raskused, isegi teatud illusioonide purunemise ning pettumused. Väärtushinnangute süsteemis väljendub see juba 1985. aastal väga kõrge keskmise hinnega valdkondade, nagu lapsed, perekond ja sõbrad, aga ka puhas ja rikkumata loodus (= Eestimaa), tähtsuse edasises tõusus. Sellises, paljude inimeste jaoks majanduslikult keerulises ja ebakindlas situatsioonis oli küllaltki ootuspärane, et kasvas puudusväärtuste tähtsus (hinnatakse sugulastelt-sõpradelt saadavat materiaalset ja emotsionaalset tuge, rõhutatakse traditsioonilist ja harjumuspärast) ja langes märgatavalt kindlusväärtuste (vaheldusrikas elu, kultuurihuvide rahuldamine, eriti loominguilised harrastused ning osalemine ühiskondlikus tegevuses) tähtsus. Samal perioodil võis arenenud lääneriikides täheldada vastupidist tendentsi. Kuni 1990. aastate alguseni, mis kujutas endast majandusliku tõusu ajajärku, toimus nendes riikides väärtuste areng kindlusväärtuste suunas (Inglehart, 1995).

Elanikkonnaküsitluste „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ vahelisel perioodil toimus majanduses teatud stabiliseerumine. Ent kuna oluline osa elanikkonnast seisab jätkuvalt vastamisi

JOONIS 2.1.

Muutused tööelise elanikkonna väärtushinnangutes aastatel 1985–1998

Allikas: Elanikkonnaküsitlused „Eesti 85“, „Eesti 93“, „Eesti 98“, RASI.

suurte toimetulekuraskustega, iseloomustab sedagi perioodi Eestis puudusväärtuste, sealhulgas pereseksete väärtuste tähtsuse jätkuv tõus, mis keskmistes hinnetes lähenevad maksimumnäitajateni. Kui näiteks 1985. aastal väitis 85% tööelisest elanikkonnast, et perekond on neile „tähtis“ või „väga tähtis“ ja 1993. aastal arvas nii 92%, siis 1998. aastal küündis nii perekonda kui lapsi ja nende käekäiku „tähtsaks“ ja „väga tähtsaks“ pidavate osakaal juba 97%-ni. Kuigi meeste ja naiste, eestlaste ja mitte-eestlaste absoluutsetes hinnangutes mõningatele valdkondadele (näiteks usk, kutsetöö, majanduslik heaolu) esineb olulisi erinevusi, on üldpilt enamuse väärtuste osas 1998. aastal siiski küllalt sarnane. Selline pereseksete väärtuste kasv ei ole iseloomulik mitte ainult

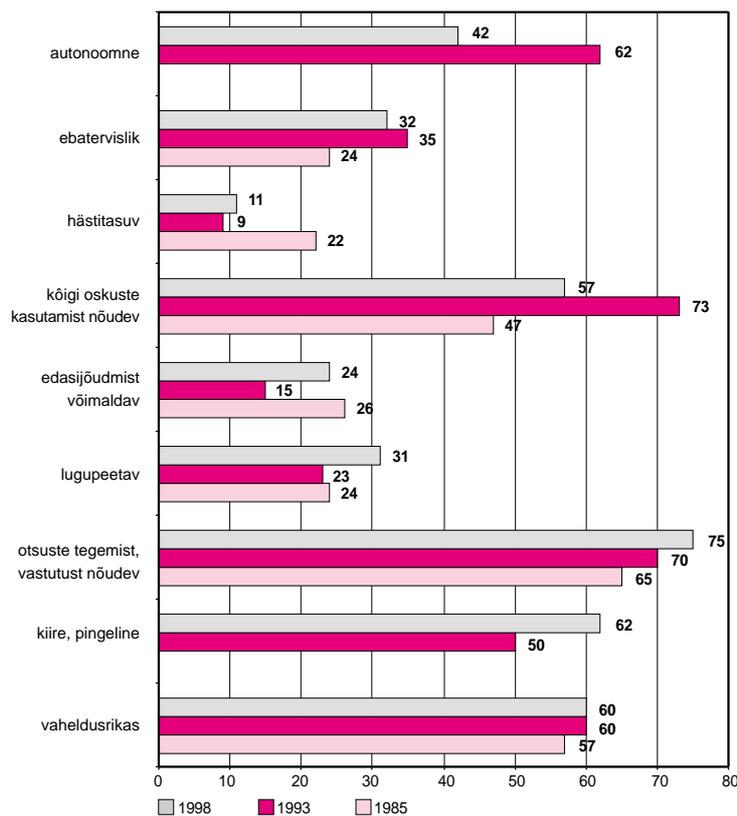
Eestile, vaid ka teistele majandusraskustes postsotsialistlikele riikidele. Ent samas selgub 1998. aasta küsitluse põhjal ka see, et 1993. aastaga võrreldes on Eestis kasvanud inimeste osakaal, kes on hakanud taas mõtlema ka vaheldusrikkale elule, lõbusale ajaveetmisele, oma füüsilise vormi eest hoolitsemisele, loomingulistele harrastustele, aga ka ühiskondlikule tegevusele. 1993. aastaga võrreldes on 1998. aastaks tõusnud ka 1985. aastal ankeedist puudunud väärtuste, nagu tervis, kõrge positsioon, sõltumatus ja vabadus tähtsus (joonis 2.1).

Seega võib väärtushinnangute uuringute põhjal väita, et materiaalse olukorra stabiliseerumisega 1990-ndate teisel poolel on kaasas käinud sellised muutused, mis olid Lääne-Euroopas märgatavad paar aastakümnet varem, nimelt liikumine postmaterjalistlike väärtuste suunas. Selline teatud mõttes vastuoluline situatsioon, ühelt poolt traditsiooniliste puudusväärtuste tähtsuse jätkuv kasv ja teisalt tüüpiliste kindlusväärtuste esilekerkimine, peegeldab Eesti ühiskonna suurenenud kihistumist.

JOONIS 2.2.

Tööealise elanikkonna hinnangud oma tööle, „jah“ vastuste % (ülejäänud „ei“ või „ei oska öelda“)

Allikas: Elanikkonnaküsitlused „Eesti 85“, „Eesti 93“, „Eesti 98“, RASI.

Töö

Majanduse reorganiseerimine ja üleminek turumajanduse põhimõtetele tekitas Eesti tööturul täiesti uue olukorra. Esimeses järjekorras tuleks mainida terve rea suurete võtete sulgemist, mis paljudele tähendas kas erialase töö kaotamist, töökoha või ametiala vahetust, sageli ka lühemat või pikemat töötaoleku perioodi. Elanikkonnaküsitluse „Eesti 98“ andmetel oli tööealistest töötavatest meestest aastatel 1991–1998 oma töökohta vahetanud rohkem kui kaks kolmandikku, naistest pisut üle poolte. Eriti aktiivselt vahetasid töökohti Tallinna mehed. Mainima peab sedagi, et kui mehed olid sagedamini vahetanud töökohti vabatahtlikult, põhjusena suurema töötasu või paremate palgatingimuste lootus, siis naiste puhul oli tegemist peamiselt sundvahetustega (töökoha või asutuse likvideerimine, pankrot, koondamised jms). Eriti märgatav oli selline sundvahetuste osakaalu tõus naiste puhul alates 35. eluaastast, meeste puhul 45-ndast. Teisalt ei saa mööda minna olulistest muutustest töökeskkonnas ning töö iseloomus, mis tööturul edukaks konkureerimiseks tõi kaasa täiend- ja ümberõppe vajaduse. Kui samalaadne töö iseloomu ja sisu muutumise protsess oli Euroopas toimunud sujuvalt paari aastakümne jooksul, siis Eestis tuli see läbida paari aastaga.

Elanikkonnaküsitluse „Eesti 85“ töö iseloomu puudutav küsimusteblokk erines teatud määral järgmistes küsitlustes kasutatud, ent mõningane võrdlus on nende kahe perioodi vahel siiski võimalik. Aastatel 1985–1993 toimunud muutuste osas tuleb kõigepealt märkida seda, et 1993. aastal tunnetasid inimesed neile esitatavaid suuremaid ametialaseid nõudmisi. Kasvanud oli nende inimeste osakaal, kes iseloomustasid oma tööd kui kõigi oskuste rakendamist, otsuste tegemist ja vastutust nõudvat. Ent 1993. aastal märgiti sagedamini sedagi, et töö oli muutunud ebatervislikumaks ja 1985. aastaga võrreldes oli vähenenud nende inimeste osakaal, kes nägid oma töös edasijõudmise võimalusi. Kui aastal 1985 pidas oma tööd hästitasuvaks pea iga neljas töötaja, siis 1993. aastal vähem kui iga kümnes.

Teisel vaadeldaval perioodil, see on 1993. ja 1998. aasta elanikkonnaküsitluste vahelisel ajal, on muutused olnud eelmiste aastatega võrreldes suuremad. 1998. aastal

TABEL 2.1.

Muutused tööealise elanikkonna keskmistes väärtushinnangutes aastatel 1985-1998

	1985		1993		1998	
	mehed	naised	mehed	naised	mehed	naised
Lähedased sõbrad	3,71	3,90	3,95	4,10	4,17	4,22
Perekond	4,31	4,59	4,50	4,78	4,72	4,88
Lapsed, nende käekäik	4,49	4,71	4,65	4,88	4,72	4,91
Usk	–	–	2,67	2,99	2,91	3,26
Armastus	4,12	4,36	4,22	4,36	4,36	4,57
Tervis	–	–	4,62	4,71	4,70	4,82
Kutsetöö	4,02	3,89	3,98	3,86	4,17	4,11
Vaheldusrikas elu (uued kohad, inimesed, muljed jne)	3,22	3,28	3,07	3,16	3,36	3,34
Kultuurihuvide rahuldamine (lugemine, teatris, kinos käimine jne)	3,48	3,94	3,31	3,72	3,33	3,69
Majanduslik heaolu	4,22	4,27	4,30	4,22	4,32	4,28
Maailmasündmustega kursisolek (raadio, TV jt)	3,99	3,86	3,81	3,65	3,79	3,63
Lõbus ajaveetmine	2,92	2,76	2,98	2,67	3,16	2,86
Omalooming (tehniline, kunstiline jne)	2,61	2,45	2,73	2,57	2,83	2,71
Hoolitsemine oma füüsilise vormi eest	3,49	3,36	3,34	3,26	3,47	3,61
Vaimne enesetäiendamine	3,34	3,31	3,46	3,66	3,57	3,85
Sotsiaalne osalus, ühiskondlik tegevus	2,85	2,93	2,33	2,17	2,55	2,62
Kõrge ühiskondlik positsioon	–	–	2,22	2,07	2,52	2,35
Sõltumatus, vabadus	–	–	4,11	3,83	4,14	4,02
Puhas, rikkumata loodus	4,25	4,32	4,54	4,58	4,43	4,55

Allikas: Elanikkonnaküsitlused „Eesti 85“, „Eesti 93“ ja „Eesti 98“, RASI.

oli rohkem neid inimesi, kes leidsid, et nende töö oli muutunud kiiremaks ja pingelisemaks, ka vastutust ja otsustuste tegemist nõudvamaks. Samas oli vähenevad töö autonoomia – võimalus ise otsustada, kuidas oma tööd organiseerida või seda paremini korraldada. Positiivse nihkena võiks märkida seda, et 1993. aastaga võrreldes nähti taas ka edasijõudmise võimalusi ja nende inimeste osakaal, kes oma tööd tasuvaks pidasid, oli pigem kasvanud kui kahanenud, seda küll põhiliselt meeste arvel (joonis 2.2).

Samas ei ole inimesed 1998. aastal oma töökoha pärast enam nii mures ega tuleviku suhtes nii ebakindlad kui 1993. aastal. Kui 1993. aastal pidas töökoha kaotamise võimalust väga tõenäoliseks pea iga viies mees ja pea iga neljas naine, siis 1998. aastal vaid iga kümnes mees ja naine. Optimistlikumaks olid muutunud inimeste hinnangud ka uue töökoha leidmise võimaluste suhtes, kuigi naiste hinnangud jäid meeste omadest oluliselt pessimistliku-

maks, vanematel inimestel pessimistlikumaks kui noortel. Ebastabiilsust tööturul ja ebakindlust oma töökoha suhtes käsitletakse näiteks Põhjamaades kui töötajate aktiivsust, kollektiivsust ja solidaarsust suurendavat tegurit (Jokivuori jt, 1997). Eestis on nii 1993. kui 1998. aastal aktiivne osalemine ametiühingu või kutseliidu töös pigem erand kui reegel.

Mis puudutab suhtumist kutsetöösse kui eneseteostuse vahendisse, siis siin oleks mingist tõsisest nihkest postmaterialistlike hoiakute või väärtushinnangute suunas vara rääkida. 1985. aastaga võrdluse võimalus puudub, sest elanikkonnaküsitluses „Eesti 85“ oli antud hoiakuid puudutav küsimus teisiti formuleeritud. Kuid nii 1993. kui 1998. aastal vaatas suur osa elanikkonnast tööle mitte kui eneseteostuse valdkonnale, vaid kui majanduslikust vajadusest tingitud paratamatusele. Vähem kui kolmandik inimestest oleks jätkanud 1998. aastal töötamist täiskoor-musega ka siis, kui majanduslik olukord võimaldanuks neil töötamise lõpetada ja iga

neljas-viies jäänuks päriselt koju. Seejuures naiste puhul on muutused tööd puudutavate hoiakute osas olnud meestega võrreldes positiivsemad ja potentsiaalseid töö jätkajaid, kas siis täis- või osalise koormusega, oli naiste hulgas rohkem kui meeste hulgas. Tähelepanuväärne on seegi, et kui naistest, kes kaalusid kojujäämise võimalust, teinuks 1993. aastal pooled ja 1998. aastal kolmandik sellise otsuse soovist abistada lapsi, lapselapsi või kõrges eas perekonnaliikmeid, siis kuur jääda soovivatest meestest oleks teinud suur osa seda soovist „teha seda, mis meeldib“.

Perekond

Elanikkonnaküsitluste „Eesti 85“, „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ andmeid võrreldes näeme, et vaadeldaval perioodil on abielus (vabaabielus) olevate inimeste osakaal tööealises elanikkonnas tervikuna püsinud suhteliselt stabiilsena, selles vanuses naistest on abielus/vabaabielus ligemale kaks kolmandikku ja meestest pisut üle 70%. Põhjuseks, miks abielus olevate naiste osakaal on meestega võrreldes madalam, on eelkõige see, et naiste hulgas on rohkem lahutatuid (lahutatud mehed sõlmivad uue abielu kiiremini) ning leskesid. Kordusabielud on ka põhjuseks, miks statistikas näidatud lahutuste arvu suurenemine lahutatute osakaalu elanikkonnas oluliselt ei muuda. Kui 1985. aastal moodustasid esmakordsed abielud kõigist abieludest 80%, siis aastatel 1985–1998 on selles osas toimunud mõningane langus. 1998. aastal oli pea iga neljas mees teises või kolmandas abielus. Naiste osas jäi olukord stabiilseks.

Elanikkonnaküsitluses „Eesti 85“ ei olnud vabaabielusid eraldi välja toodud, ent kui võrrelda 1993. ja 1998. aasta küsitlusi, siis on ilmne, et vabaabielud on hakanud ka Eestis populaarsemaks muutuma. Eriti ilmekalt tuleb see esile just nooremates vanusegruppides. Aastatel 1993–1998 kasvas vabaabielude osakaal kõigis kooseludes nooremates vanusegruppides (18–24 ja 25–34) enam kui kahekordseks – noorimas rühmas 24%-lt 58%-ni ning 25–34-aastaste hulgas 16%-lt 33%-ni. Vanemates vanuserühmades jäi vabaabielude osakaal suhteliselt stabiilseks, kõikides 12–16% piires. Selles vanuses inimeste perekonnaloomise aeg langes perioodi, kus valdavaks kooseluvormiks oli traditsiooniline perekond.

Nagu näitab ka sünnistatistika, on aastatel 1985–1998 oluliselt kasvanud ilma lasteta inimeste osakaal. Kui 1985. aastal oli tööealise elanikkonna hulgas lastetuid inimesi 13%, siis 1998. aastaks küündis nende osakaal juba neljandikuni. Samas on langenud nii ühelapseliste (kolmandikult 1985. aastal neljandikule 1998. aastal) kui kahelapseliste inimeste osakaal (40%-lt 34%-le). Kolme ja enama lapsega inimeste osas suuri muutusi ei ole toimunud, aastatel 1985–1993 oli küll täheldatav väike tõus, 13%-lt 16%-le (seda peamiselt maaelanikkonna arvel), ent 1998. aastaks oli tõus peatunud ning asendunud taas langusega. Kui 1986. aastal moodustasid Riigi Statistikaameti andmeil väljaspool abielu sündinud lapsed kõikidest sündidest 12%, siis 1993. aastaks oli nende osakaal kasvanud 26%-ni ja 1998. aastaks 37%-ni (Eesti statistika aastaraamat, 1998).

Tervis

Nii meditsiinistatistika kui ka elanikkonnaküsitlused kinnitavad, et Eesti rahva tervis ei ole kaugeltki hea (Eesti statistika aastaraamat, 1998; Sotsiaaltrendid, 1998; Uibu, 1998/1999). 1990. aastatel korraldatud sotsioloogiliste küsitluste andmetel on oma tervisega rahul iga teine-kolmas Eesti elanik, peaaegu iga kolmas põeb mingit kroonilist (pikaajalist) haigust ja samapalju on neid inimesi, kes on viimase kuu jooksul olnud stressis, pinges või surve all (Narusk, 1995, 1999; Kasmel jt, 1997).

Stressitaseme mõõtmiseks moodustatud stressiindeksis arvestati järgmiste tervisehäirete ja stressisümptomite esinemist: 1) peavalu, 2) (üle)väsimus, 3) unehäired, 4) masendus, 5) seedeärritus, 6) ärritus, 7) peapööritus, 8) südamevaevused ja 9) tunne, et kõik käib üle jõu. Iga haigusnähu puhul sai vastaja ühe punkti siis, kui see vaevus ilmnis vähemalt kord-paar nädalas. Kuna nimekirjas oli 9 tervisehäiret, oli see ka maksimaalselt võimalik punktide arv. Sümptomite esinemissageduse alusel jaotasime vastajad 4 gruppi. Need, kellel iganädalaselt: 1) ei esinenud ühtegi loetletud vaevust („ei olnud stressis“); 2) esines üks vaevus („nõrk“ stress); 3) esines kaks vaevust („keskmine“ stress) ja 4) esines kolm ning rohkem vaevust („tugev“ stress). Vastajad jagunesid selle koondtunnuse alusel järgmiselt: stressis ei

olnud 34%, nõrgas stressis oli 25%, keskmises stressis 16% ja tugevas stressis oli 25% elanikkonnast.

Stressi seisukohalt näivad määravad olevat abikaasadevahelised emotsionaalsed suhted. Isegi nende hulgas, kes on suhete- ga täiesti rahul, on tugevas stressis olijaid viiendik, mitterahulolu korral kaks korda enam. Emotsionaalsete suhete- ga sama täht- sad on intiimsuhted. Tervisele soodsa atmosfääri kujundamisel perekonnas on oluline see, kui tasakaalukas inimene on abikaasa/elukaaslane. Nende seas, kelle abi- kaasa on loomult „väga rahulik“, on tuge- vas stressis 16%, nende hulgas aga, kelle elukaaslane on „võrdlemisi närviline“, 29% vastanutest.

Mitmete üle-eestiliste sotsioloogiliste küsitluste andmetel on pereelus ilmnevate lahkkelide ja rahulolematuse põhjuseks kõige sagedamini erinevused vaadetes ja tõekspidamistes ning kodused tööd-toime- tused („Eesti 98“ andmetel igas neljandas- viiendas peres), mõnevõrra vähemal määral (igas kaheksandas) abikaasa tähelepanema- tus ja iseloomude sobimatus (Narusk, 1995, 1999). Ükskõik, millist pereprobleemi ka vaadelda, viib selle esinemine tavaliselt alati stressi kujunemiseni: seda teevad nii erinevused vaadetes ja tõekspidamistes, abikaasa alkoholitarvitamine ja ebamajan- duslikkus kui ka seksuaalharmonia puu- dumine ja halb läbisaamine lastega. Kõige negatiivsemalt mõjub iseloomude sobima- tus ning see, kui peres on pidevalt ülemisi kodutööde pärast või kui abikaasa ei ole piisavalt tähelepanelik. Nimetatud lahkne- vuste „sageli“ esinemise korral on tugevas stressis olijaid 40–44%, nende puudumisel 15–18%. Ka piiratud majanduslikud või- malused on küllaltki sageli stressi kujune- mise ajendiks. „Eesti 98“ andmetel ilmneb, et juhtumil, kus majanduslik olukord piirab ainult suuremate kulutuste tegemist on tugevas stressis 17%, kui aga raha ei jätku isegi igapäevaseks toiduks, on neid juba 32%.

Kokkuvõtteks võib öelda, et elanikkon- naküsitluse „Eesti 85“, „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ põhjal on aastatel 1985–1998 võimalik selgelt eristada kahte ajajärku, kus toimusid

muutused mitte ainult inimeste elutingi- mustes ja -viisides, vaid ka väärtushinnan- gutes ning hoiakutes. Kui aastaid 1985–1993 iseloomustas Eestis majanduslik ja sotsiaal- ne ümberstruktureerumine ja kriisiilm- ingud, mistõttu langesid ka paljud eluolu, perekonda, tööd ja tervist iseloomustavad näitajad, siis perioodi 1993–1998 lõpuks oli madalseis läbitud ja olukord ühiskonnas stabiliseerumas. Nähtavale hakkasid ilma- ma tõusuilmingud, mis mõnikord olid küll väikesed, ent siiski olemas. Inimeste vää- rtushinnangutes ning hoiakutes võib jälgida samalaadset etapilist muutumist. Esiteks tõi majanduslik madalseis kaasa tradit- siooniliste hoiakute ning puudusväärtuste kinnistumise. Teisel perioodil kaasnesid majanduse stabiliseerumisega ning mõ- ningate edusammudega ka teatud nihked kindlusväärtuste ning postmaterialistlike hoiakute suunas.

Kirjandus

- Eesti statistika aastaraamat 1998. 1998. Tallinn: ESA.
- R. Inglehart. Changing values, economic devel- opment, and political change. – Inter- national Social Science Journal 1995, Vol. XLVII, 379–405.
- P. Jokivuori, K. Ilmonen, K. Kevätsalo. Kollektiivisuutta ja yksillöllistumistä. – Sosiologia 2. 1997, 113–124.
- A. Kasmel, A. Lipand, K. Kasmel, U. Traat, A. Markina, A. Uutela, S. Helakorpi, P. Puska. Eesti täiskasvanud elanikkonna tervisekäi- tumise uuring, kevad 1996. Health Beha- viour among Estonian Adult Population, Spring 1996. Helsinki: National Public Health Institute, 1997.
- A. Narusk, (ed.). Everyday Life and Radical Social Changes in Estonia. Tallinn: TAK. 1995.
- A. Narusk, (toimetaja). Argielu Eesti 1990ndatel aastatel. Elanikkonnaküsitlustel „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ põhinev sotsioloogiline üle- vaade. Tallinn: TPÜ RASI, 1999.
- M. Rokeach, The Nature of Human Values. New York: The Free Press, 1973.
- Sotsiaaltrendid. 1998. Tallinn: Statistikaamet.

2.2. Kodanikuühiskonna ressursid moderniseerivas Eestis

Kodanikuühiskond on sfäär, kus „riigist suhteliselt autonoomsed iseorganiseeruvad rühmad, liikumised ja isikud püüavad väljendada oma väärtusi, luua ühendusi ja solidaarsust ning edendada oma huve“ (Linz, Stepan, 1996: 7). Kodanikuühiskonna arengus on Eesti mitmete teiste Kesk- ja Ida-Euroopa maadega võrreldes hilineud. Põhjus pole üksnes nõukogude ajas, vaid ka okupatsioonist välja tulemise viisis. Rahvuskollektiivi taaskonstrueerimise pingutus varjutas suuresti kaasaegse kodanikuühiskonna probleemide nägemist. „Kodanike riigi“ diskursuse väljatõrjumisel „rahvusriigi“ diskursuse poolt olid tõsised tagajärjed mitte üksnes „riigi rahvuse“ loomise mõttes, vaid tunduvalt laiemalt. Seepärast on kodanikuühiskonna uuestimõtestamine Eesti praeguse arengu peamisi telgjooni.

Eesti kodanikuühiskonna kapatsiteedist

Eestis on kodanikuühiskonda hõlmav statistika veel lünklik, mis ei luba teha kaugemaleulatuvaid järeldusi. Allpool esitatu on seotud ametlikult registreeritud ja aktiivselt tegutsevate ühendustega. See rühm on kaasaegselt osa kodanikuühiskonnast ja peegeldab modernse ühiskonnakorralduse juurdumist Eestis. Postitatu 1594-st ankeedist, mis saadeti tegelikult toimivaile kodanikuühendustele, saadi vastustega tagasi 779. Tagasihoidlik vastamine on esimene uurimistulemus. See osutab, et tõhusaid ühendusi on märgatavalt vähem kui registris. Ülejäänud on väheaktiivsed või väheste jõududega. Vastajatel oli juba teatav töökoosgemus ning palgalisi või organisatsioonilisi ressursse. Vaatlusalustest organisatsioonidest

TABEL 2.2.

Äriregistrisse kantud mittetulundusühingud maakonniti 1994–1999

MAAKOND/AASTA	1993	1994	1995	1997	1998	1999
Harjumaa	1630	1908	1837	1668	2492	2998
Hiiumaa	61	70	48	49	69	84
Ida-Virumaa	419	540	752	752	972	846
Jõgevamaa	80	105	106	98	161	117
Järvamaa	96	116	82	79	117	133
Läänemaa	116	154	142	139	264	120
Lääne-Virumaa	88	133	125	119	301	299
Põlvamaa	70	97	90	92	110	89
Pärnumaa	362	399	341	351	571	414
Raplamaa	114	185	191	190	286	153
Saaremaa	157	163	136	135	234	172
Tartumaa	626	714	589	543	841	734
Valgamaa	141	175	165	161	225	121
Viljandimaa	215	252	240	224	294	203
Võrumaa	66	90	80	76	140	194
Tallinn	933	1113	1030	934	1734	1955
	5174	6214	5954	5530	8811	8524

Märkus: Mittetulundusühingute ja sihtasutuste register alustas tööd 1. oktoobril 1996. Keskäriregister moodustati 1995. aastal ja see on kohtute registrite osakondades peetava äriregistri, mittetulunduslike ja sihtasutuste registri koondregister.

Allikas: Eesti Maakonnad arvudes 1993-1998. Statistikaamet: Tallinn, 1998; Eesti Statistika 1999, nr 6 (90).

asus suurtes linnades (Tallinn, Tartu, Pärnu) 44%, väikelinnades 18% ja maa-asulates 38%. Tugevad ühendused on peamiselt suurlinnades. Usuühendused (24% kõigist, 58% maa-asulaist vastanuist) parandavad maa-asulaist kujunevat statistilist pilti. Väikelinnad ja maa-asulad on edukate organisatsioonide seisukohalt üksteisele lähedased ja vastanduvad suurlinnadele.

Põhikirjaliste ja teiste eesmärkide alusel lahterdati ühendused 17-sse kategooriasse (John Hopkinsi ülükoolis väljatöötatud klassifikatsioon). Usuühenduste rohkus (24%) seondub nende hea organiseeritusega. Tegusad on ka spordi- ja kehakultuuriühendused, samuti leidub toimekaid sotsiaalsete huvide kaitse, kutsealade ja pensionäride organisatsioone. Kultuuri ja kunstiga tegelevate organisatsioonide aktiivsus oli oodatust väiksem. Neid on peetud Eesti seltsielu üheks alustalaks. Kõigis asulatüüpides on suhteliselt tugevad traditsioone hoidvad, kultuuri ja kunste edendavad ning vaba aega sisustavad ühendused. Maakondades on nähtavad kalanduse, jahinduse, põllumajanduse ja naabruskonna suhetega tegelevad organisatsioonid. Poliitikaga, rahvusvaheliste sidemete ja tervishoiuga tegelevad organisatsioonid on jõulised suuremates linnades (82% vastanuist).

Ligi 44% ühendustest kinnitas oma liikmete arvu suurenevat. Ainult 24% väitis vastupidist (suurtes linnades 55 ja 21%). Liikmeskonna suurus oli jäänud muutumatuks 29% vastajate arvates (suurtes linnades 21%). Kasvust teatasid eelkõige tänapäevase taustaga ühendused: rahvusvaheliste sidemete (61%), tervishoiu (59%), poliitika (58%), sotsiaalsete rühmade huvide kaitse (52%), spordi ja kehakultuuri (51%), ning hariduse ja teaduse (49%) vallas tegutsejad. Vähenemist tõdesid peamiselt kalanduse ja jahindusega (48%), põllumajandusega (47%) ja looduskeskkonnaga tegelejad organisatsioonid (36%). Seega rajaneb kodanikualgatuse laienemine eelkõige modernsemate tegevusaladega ühenduste tekkel.

Eesti kodanikuühenduste ressursid

Majanduslikud ressursid

Ühenduste majanduslikke ressursse iseloomustab esiteks rahastamisallikate arv, teiseks

TABEL 2.3.

Organisatsioonide jaotuvus tegevusvaldkondade järgi (absoluutarvud)

Tegevusvaldkond	Suured linnad	Väike-linnad	Maa-piirkonnad	Kokku
Kultuur ja kunst	36	18	23	77
Vaba aeg	30	12	21	63
Sport ja kehakultuur	65	31	38	134
Haridus ja teadus	56	14	11	81
Tervishoid	45	10	7	62
Sotsiaalteenused	19	4	14	37
Looduskeskkond	5	5	11	21
Muinsuskaitse	2	1	3	6
Naabruskond	6	6	20	32
Poliitika	40	4	8	52
Sotsiaalsete rühmade huvide esindamine	61	18	24	103
Rahvusvahelised sidemed	29	2	8	39
Religioon	53	31	106	190
Traditsioonide säilitamine	32	14	31	77
Kalandus ja jahindus	3	8	23	34
Põllumajandus	10	3	21	34
Muu valdkond	5	4	-	9

Märkus: Kuna ühel organisatsioonil võis olla mitmeid erinevatesse kategooriatesse liigitatud eesmärke, on erinevates valdkondades tegutsevate organisatsioonide summa suurem kui 779.

nende haare ja kolmandaks keskne tuluallikas. Üle poole (58%) ühendustest saab tuge kolmest või enamast allikast ning 3% ei oma sissetulekuid. Enamik suuremate linnade organisatsioonidest toetub erasektorile ja rahvusvahelisele koostööle. Väikeasulates on peamiseks riigi toetus ja liikmemaksud. Paradoksaalsel kombel on liikmemaksud olulisimad vaesemates piirkondades – maaühendustes. Eesti ettevõtelt ja eraisikutelt saadav toetus, mis sageduse poolest on oluline, jääb mahult tagasihoidlikuks. Kodumaise erakapitali osatähtsus on viimastel aastatel võrdsustunud välismaiste organisatsioonide toetusega. Mõni aasta tagasi moodustas välisabi Eesti kodanikuühenduste rahastamisel kaks kolmandikku kogutoetusest (Hellam, Aru, 1997). Müügitulude (kaupade, teenuste) poolest jääb Eesti kolmas sektor maha Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest (Ryback jt, 1998).

Ühenduste tegutsemisala ja rahastamise viis on omavahel seotud. Nii on liikmemaksud tähtsaimaks poliitika, sotsi-

aalsete rühmade huvide kaitsmise, rahvusvaheliste sidemete, naabruskonna huvide, religiooni, kalanduse-jahinduse, põllumajanduse, hariduse ja tervishoiu valdkondades tegutsevate ühenduste rahaallikaks. Kohalikud omavalitsused toetavad esmaajoones vaba aega sisustavaid ja sotsiaalteenuseid pakkuvaid organisatsioone ning sporditegemist. Riigi toetuste osakaal on esmajärguline peamiselt kultuuri ja traditsioonide jätkamisega tegelevates ühendustes. Ühenduste majanduslikud võimalused sõltuvad nii nende asukohast, tegutsemisvaldkonnast kui ka liikmeskonnast. Liikmeskonna arvukus toetab näiteks oskusteaet ressursside leidmisel, samuti sotsiaalse kapitali haaret. Tervikuna erinevad Eesti kodanikualgatuse tulalikkad nii arenenud turumajanduslike ühiskondade kui postkommunistlike riikide ühenduste rahastamise viisist. Riiklikust eelarvest saadav raha – olgu siis omavalitsuste vahendusel, riiklike fondide või otsetoetuste näol – on kokku võttes kodanikuühiskonna tegevuse toetamisel tähtsuset esikohal. See lähendab Eesti ühenduste finantseerimise struktuuri Põhjamaade mudelile. Kuid samas eristab neid põhjanaabreist nõrk majandustegevus. Eesti majanduskitsikuse, rahvaarvu väiksuse ning kodanikualgatuse internationaliseerumise tõttu etendavad välisidemed olulist rolli ka tulevikus ning nende osa on paratamatult kaalukam kui suuremates postkommunistlikes riikides (vt ka Heidmets, 1998).

Sotsiaalsed ressursid

Kodanikuühiskonna struktuuri ja sotsiaalse võrgustiku aluseks on inimressurs. Eesti kodanikuühenduste sotsiaalset ressursi kujundab liikmeskonna suurus, vanus, aga ka uute liikmete värbamise viis ja ühenduste sidusus kohalikul, piirkondlikul, rahvuslikul ja rahvusvahelisel tasandil. Linnaühendused on arvukamad, suurte linnade aktiivsetest ühendustest on 60%-l liikmeid üle poolesaja. Väikelinnades oli selliseid ühendusi ainult 49% ja maal 40%. Need on valdavalt usuorganisatsioonid. Üle saja liikme oli 44%-l, väikelinnades aga 26%-l ja maal 23%-l organisatsioonidest. Arvukaina esinesid poliitika, sotsiaalsete rühmade huvide kaitses, religiooni, tervishoiu, aga ka põllumajandusega tegelevad organisatsioonid. Kuid need on sekundaarrühma

tüüpi instrumentaalsed organisatsioonid, mis erinevalt nt lauluseltsidest sellega, et loevad liikmeteks ka formaalseid, tegevuses mitteosalevaid inimesi. Viimastel aastatel on linnaühenduste liikmeskond kasvanud, maapiirkondades on see jäänud samaks või isegi vähenenud.

Uusi liikmeid värvatakse eelkõige ühenduse liikmete sõprade, tuttavate ja sugulaste hulgast (381 vastajat). Teine levinum viis on värvata avalike esinemiste, üleskutsete vms kaudu (243 vastajat). Mitut erinevat viisi uute liikmete leidmisel kasutavad usulised, rahvusvaheliste suhete, aja-veetmise ja terviseühendused. Ligi viiendik vastanutest tegeleb uute liikmete otsimisega. Viimaste hulgas on teistest enam sotsiaalteenuste, muinsuskaitse, naabruskonna, põllumajanduse, traditsioonide säilitamise ning hariduse ja teaduse valdkonna ühendusi.

Nooremate liikmete (alla 30-aastaste) hulk on organisatsioonis seda suurem, mida suurem asula. Ja vastupidi, mida väiksem asula, seda enam on ühenduses vanemaid (üle 55-aastaseid) inimesi. Nii on 42%-l maapiirkondade ühenduste liikmeskonnast pool või enam üle 55-aastased inimesed, samas kui suuremates linnades oli neid alla veerandi (23%). Tegevusvaldkonniti on nooremate osa suurem spordi, vaba aja, rahvusvaheliste sidemete ja poliitikaga tegelevates organisatsioonides. Eakama liikmeskonnaga ühendused on seotud sotsiaalteenuste, muinsuskaitse, sotsiaalsete rühmade huvide kaitses (sh ka pensionäride ühendused), religiooni, traditsioonide säilitamise ja põllumajandusega.

Koostöövõrgustiku struktuurile jätab jälje linna suurus ja asula perifeersus. Maa ja väikelinnade ühendustel on üksnes igal viiendal sidemed ärimaailmaga. Suurlinnades on mittetulundusliku ja tulundusliku sektori seos kaks korda tihedam – pea igal teisel ühendusel on kontakte äriilmas. Seega iseloomustavad perifeerias tegutsevaid kodanikeühendusi piiratud ressursid. Neil on vähe liikmeid, sidemeid ja sellest tulenevalt ka kogemusi.

Organisatsioonilised ressursid

Kodanikuühiskonna võimaluste seisukohast on oluline, kui võrd tulemuslikult suudetakse oma liikmeid ja ressursse mobiliseerida. Demokraatias peab kodanikuühiskond suut-

ma õigusriigi põhimõtteid ametivõimude või majanduselu surve ja hoolimatuse eest kaitsmata. Tõhusus eeldab teadlikkust ja planeerimist, mis omakorda on võimalik ainult tugeva organisatsiooni puhul. Ainult 5 protsenti uuritud ühendustest ei kogunenud 1997. aasta jooksul kordagi üldkoosolekule. Ühenduste sidusus on kõrge nii Eesti kui rahvusvahelisel tasandil. Kokku 432-l ühendusel on Eesti ja 176-l rahvusvaheline katusorganisatsioon. Linnaühenduste sidusus on kaks korda kõrgem kui maaühendustel. Teistest üle on poliitika, religiooni, rahvusvaheliste sidemete ning hariduse ja teadusega tegelevad seltsid.

Palgalisi töötajaid oli 268-l organisatsioonil (seega 36%-l vastanutest, keskmiselt 4,6 töötajat). Kõige sagedamini oli edastatavaks kirjalikuks informatsiooniks majandusaasta tegevusaruanne, mille toimetab kõigile oma liikmetele 285 organisatsiooni. Suurtes linnades jagati liikmetele märgatavalt rohkem kirjalikku informatsiooni (2,1 liiki) kui väikelinnades ja maal (mõlemas 1,5 liiki). Struktureerituselt ja formaliseerituselt on kõige tugevamad usuühendused ja poliitilised ühingud. Nad edestasid teisi nii täiendavate koostööorganisatsioonide ja palgaliste töötajate olemasolu kui ka ise mone katusorganisatsiooni liikmeksoleku poolest.

Kodanikualgatuse valikud turumajanduslikus Eestis

Küsitlusele vastanud ühenduste väike koguarv osutab, et Eesti kodanikualgatuse praegune potentsiaal on märgatavalt väiksem, kui nähtub ametlikult registreeritud ühenduste arvust. Venekeelsetest kodanikuühendustest puudub paraku usaldusväärne andmestik. Ühendused jagunevad üha selgemini ühelt poolt traditsiooniliseks „seltsieluks“ ja teiselt poolt modernses kodanikuühiskonnas tegutsemiseks orienteerunud ühendusteks. Esimesed on keskendunud eelkõige oma liikmeskonna identiteedi toetamisele, mitte välise eesmärkide saavutamisele. Modernseid ühendusi iseloomustab tegevuse suurem organiseeritus ja formaliseeritus, nad on ellu kutsunud ühiskonna kui terviku mingite vajaduste rahuldamiseks. Nad on dünaamilisemad ja oma ressursside

poolest ületavad traditsioonilise seltsielu ühendusi.

Modernses ühiskonnas tegutsemiseks vajalikke ressursse omavad organisatsioonid koonduvad peamiselt suurtesse linnadesse. Nii rahalise, organisatsioonilise kui sotsiaalse kapitali mõttes on edukamad kindlate sotsiaalsete rühmade huvisid kaitsvad ning tervishoiu või rahvusvaheliste sidemete arendamisega tegelevad ühendused, aga ka usuühendused. Ressursivaesemad on põllumajanduse, kalanduse, jahinduse, looduskaitse, muinsuskaitse, naabruskonna, vaba aja, traditsioonide säilitamise ning spordi vallas tegutsevad ühendused. Kodanikuühiskond mitte ainult ei tarbi, vaid on sotsiaalse kapitali peamine looja. Selle kvaliteedis toimuvad nihked on otsustava tähtsusega demokraatlike harjumuste, isikuvabaduste ja moraali arengule Eestis.

Kodanike ühenduste probleemid ei tulene mitte ainult sisestest teguritest. Nagu mujalgi Ida- ja Kesk-Euroopas (vt Lomax, 1997), on ka Eestis riigi ja ettevõtete huvi kodanikuühiskonna arengu vastu vähene. Millised jooned riigiamministratsioonis ja demokraatlikus protsessis endas mõjuvad takistavalt kodanikuühiskonna arengule tõsiselt võetavaks dialoogipartneriks? Taolisteks takistavateks teguriteks on riigiamministratsiooni ja poliitiliste otsustusprotsesside läbipaistmatus, poliitikute ja ärieliidi vastumeelsus oma seisukohtadest erinevaid arvamusi tõsiselt võtta ning võimule lähedaste gruppide lojaalsus eeskätt oma taustarühmade suhtes (vt Eesti Päevalehe lisa „Foorum“, 21.05.1999: 10). Eesti ühiskonna demokraatliku arengu huvides on kodanike ühenduste kompetentsi ja organisatsioonilise kapitali laiendamine ning selle kaudu nende demokraatlikus protsessis kaasalöömise võimaldamine. Aktiivne kodanikuühiskond on demokraatliku riigi oluline ressurss – mitte ainult sotsiaalsfääri „allhanketööde“ teostaja, vaid ühiskonna tulevikusuundade määratlemiseks vajalik partner.

Kirjandus

M. Heidmets. Vabatahtlik tegutsemine ühiskonnas. Teoses Filantroopia ja kolmas sektor Eestis. Tallinn, Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 1998.

- M. Hellam, H. Aru. Estonia. Teoses The New Civic Atlas. Profiles of Civil Society in 60 Countries. Washington, 1997, Civicus: 42–4.
- J. J. Linz, A. Stepan. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 1996.
- B. Lomax. The Strange Death of „Civil Society“ in Post-Communist Hungary. Journal of Communist Studies and Transition Politics. 1997, Vol. 13, No. 1, March 1997, 41–63
- T. W. Ryback, P. M. Russell, D. J. Hankinson. Mittetulundussektori käsiraamat seadusandjale. Käsiraamat Kesk- ja Ida-Euroopa ning SRÜ riikidele. Salzburgi seminari väljaanne. Tallinn, Avatud Eesti Fond, 1998.

2.3. Rahvuslikult jaotunud Eesti

Kodanikud ja kodakondsuseta isikud

Muulaste õiguslik side Eesti riigiga on jätkuvalt mitmetähenduslik. Hinnanguliselt elas 1999. aasta alguses Eestis 503 tuhat mitte-eestlast (35% rahvastikust). Eesti kodanikke oli neist 144 tuhat (30%), Venemaa kodanikke enam kui 88 tuhat (18,7%) ja teiste riikide kodanikke ligi 13 tuhat (3%). Seega on iga viies mitte-eestlane mõne välisriigi kodanik. Ülejäänud umbes 250 tuhande inimese kohta kasutatakse erinevaid määratlusi: „välismaalane“, „määratlemata kodakondsusega isik“, „dokumenteerimata isik“, „kodakondsuseta isik“.

Septembris 1999 oli 299 tuhandel mittekodanikul riigis asumise luba, neist vaid 12%-l oli see luba alaline. Alalist või tähtajalist elamisloa omavate isikute õiguslik staatus on mitmeti erinev. Kõige olulisem on see, et alalise elamisloa puhul saab selle omaja vabalt konkureerida tööturul, samal ajal kui tähtajalise loa omanik vajab ka tööloa, mille hankimine on seotud keerulise bürokraatliku protseduuriga. Täna on kehtivad tööloa ligi 115 tuhandel mittekodanikul, sealhulgas 31%-l kodakondsuseta isikuist ja 37%-l Venemaa kodanikest. Selles tuleb ilmselt näha ühte olulist „musta“ tööturu allikat Eestis.

Naturalisatsioonitingimuste karmistumine 1995. a kodakondsuse seaduse alusel andis kodakondsuse taotlemises tugeva tagasilöögi. 1995. ja 1996. a jooksul said kodanikuks need, kes taotlesid seda endise, 1992. a taastõustatud ja 1938. a parandatud kodakondsuse seaduse alusel. Selle seaduse põhjal toimunud naturalisatsiooni on alust määratleda kui

teatud gruppide valikulist sisselülitamist kodanikkonda, eeldades, et neil on olemas tugevam loomulik side Eestiga.

Eesti etnilise päritolu alusel. 1992.–1995. aastal sai kodakondsuse 25 000 eestlast, kes olid pärit Venemaalt ja teistelt „ida“ aladelt, sealjuures 1992. aastal moodustasid nad ligi kolm neljandikku kõigist kodakondsuse saanuist, 1993. ja 1994. aastal ligi 40%. Ilmselt oli Eesti Kongressi „roheline kaardi“ alusel kodakondsuse saanute seas ka arvukalt eestlasi, kelle jaoks oli oma eesti päritolu tõestamine keeruline või võimatu. Veel 1996.–1998. aastal on kodanikuks saanud vähemalt 2,5 tuhat eestlast üldiste naturalisatsiooni tingimuste alusel.

Deklareeritud või tõendatud lojaalsus. 1996. aastaks lõpetati registreerunud Eesti Kongressi toetajate naturaliseerimine. Sel viisil sai kodanikuks enam kui 23 000 inimest (registreerunute arv 34 000). 1992.–1993. aastal sai kodanikuks 606 inimest Eestile osutatud teenete eest. Seda kodakondsuse saamise võimalust piirati 1993. aastal viie, hiljem kümne isikuga aastas.

Humanitaarsed kaalutlused. Alates 1996. aastast on naturalisatsioonis domineerinud alla 15-aastased lapsed, kellel on 1995. a seaduse kohaselt õigus kodakondsusele vanemate taotluse põhjal juhul, kui nende vanemad kas juba on naturaliseerunud kodanikud või nad taotleavad Eesti kodakondsust koos lastega (paragrahvid 13, 14). See uus sihtgrupp moodustas 1996. aastal 10%, 1997-ndal 69%, 1998-ndal 65% ja 1999. aastal 52% uutest kodanikest. 1999. aastast alates on võimalik ka kodakondsuseta vanemate pärast 1991. aastat siin sündinud lapsi tunnistada Eesti

kodanikeks. Nimetatud seadusuuendus puudutab siiski vaid väikest osa praegusi kodakondsuseta lapsi, see on suunatud peamiselt neile, kes võivad veel sündida. Nimetatud arvude ühiskondlike hoiakute konteksti asetamiseks võib lisada, et näiteks 1996. aasta sotsioloogiliste küsitluste andmeil soovis kindlalt oma lapsi näha Eesti kodanikena 84% kodakondsuseta isikuist ja ligi 60% Venemaa kodanikest.

Enam kui pooled Eestimaa muulastest on siin esimese põlve asukad, kelle sotsiaalsed sidemed ja identiteet on tugevasti seotud päritolumaaga. Kahe viimase aasta jooksul toimunud muutus kodakondsuse saamisel viib selleni, et välissündinud kodakondsuseta elanike põhimass, nagu ka enamuse vanemaelisi, jääb ilma kodakondsuseta. Juba 1995/96. aastal olid kodakondsuseta alased hoiakud ja ootused küllalt kindlalt fikseerunud ning ei ole alust arvata, et nad ka lähitulevikus oluliselt muutuvad. Venemaa kodanike arv Eestis ei kasva märkimisväärselt. Kui 1996. aastal oli 9% kodakondsuseta isikuist otsustanud registreeruda Vene kodanikeks, siis 1999. aastal oli neid vaid 2%.

Senine naturalisatsiooni kulgu viitab mitmete probleemidele.

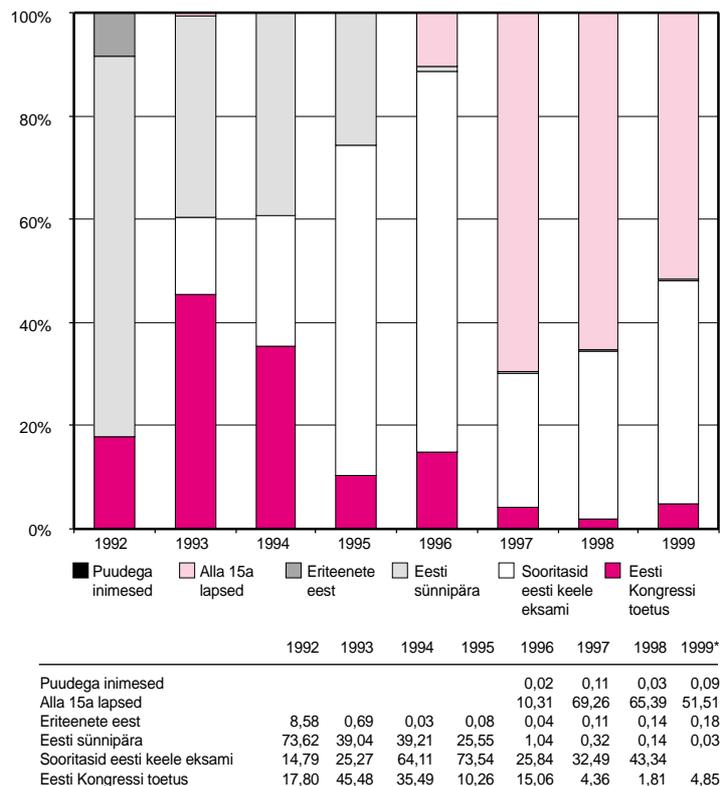
- Naturalisatsiooni ealine struktuur välistab kodakondsusetuse olulise väheneamise lähema 15–20 aasta jooksul. See tekitab nii poliitilisi kui ka psühholoogilisi raskusi. Milliseid perekonnaidentiteedi probleeme vanemate ja laste erinev side riigiga võib põhjustada? Kui edukas saab taolises perekonnas olla lapse kasvamine lojaalseks kodanikuks? Kas kodanikuks-kasvamist saab panna vaid perevälistele institutsioonidele? Kui ettenägelik on ühiskonna tuleviku seisukohalt riikluse muutusega seotud ebakindluse ja frustratsiooni maandamine perekonna tasandile?

- Kodakondsuse saamise tingimuseks on eesti keele oskus. See on kooskõlas nii rahvusvahelise praktikaga kui ka ühiskonna kommunikatiivsuse vajadusega. Põlisrahvuse keele seadustamine riigikeelena on samuti kooskõlas rahvusvahelise praktikaga. Normaalse arenguloogika kohaselt peaks uusasukate esialgne keeleline adaptatsioon eelnema nende laialdasemale integratsioonile riigi ellu.¹ Praktikas aga

JOONIS 2.3.

Naturalisatsioon eri sätete alusel 1992–1999

Allikas: Kodakondsus- ja migratsiooniameti (KMA) andmed.

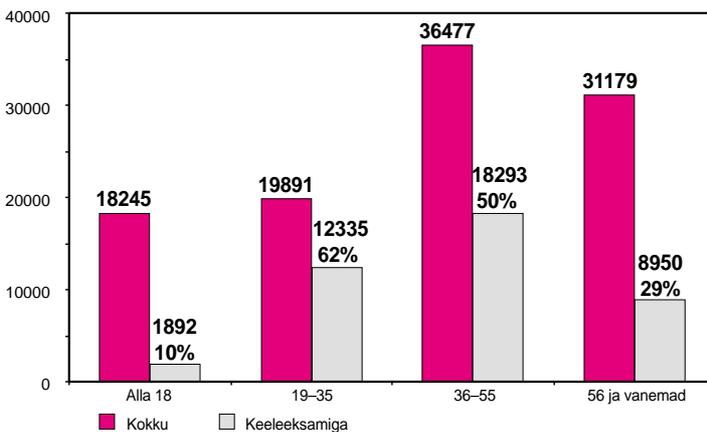

* Ainult 8 kuud...

JOONIS 2.4.

Naturaliseeritute jaotus vanuserühmade ja keeleeksami järgi (1992–1998)

Allikas: KMA andmed.

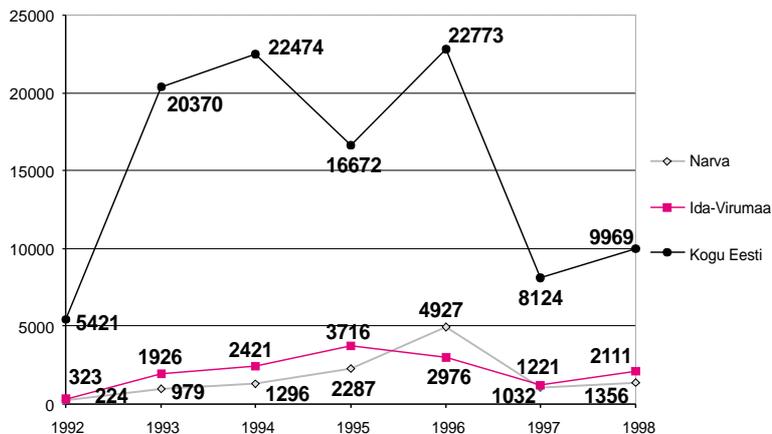
osutus selle nõude rakendamise Eestis keerukaks. 1995. a seadusega kehtestatud

¹ Keeleasjade komisjoni seisukohad integratsiooni strateegilistes küsimustes, 14.09.1995 sedastati, et keeleline integratsioon peab paratamatult eelnema laiemale ühiskondlikule integratsioonile.

JOONIS 2.5.

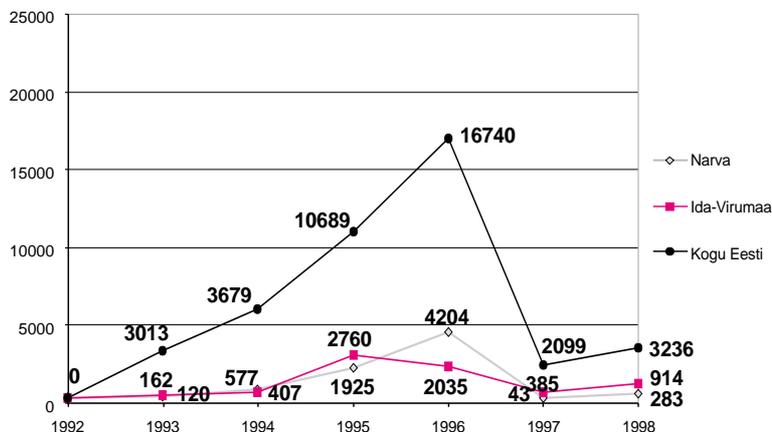
A. Kodakondsuse saamine naturalisatsiooni korras kogu riigis, Ida-Virumaal ja Narvas, 1992–1999

Allikas: KMA andmed.

B. Naturalisatsioon eesti keele eksami sooritamise alusel kogu riigis, Ida-Virumaal ja Narvas

Allikas: KMA andmed.

eesti keele suulise ja kirjaliku oskuse nõuded (sh seaduste sisu kirjeldamine eesti keeles) ületavad märgatavalt nn igapäevase keelelise toimetuleku taseme. Uuringute andmeil ei suuda 50–70% kodakondsuseta täiskasvanuist nende eneste hinnangul toime tulla keelenõuete täitmisega.

- Seni pole naturalisatsioon kuigi oluliselt ühiskonna keelekeskkonda ega keelesuhteid mõjutanud. Ligikaudne arvestus näitab, et kodakondsuse on saanud 75–78 tuhat mitte-eestlast, keeleeksami on sooritanud kokku aga 43 tuhat inimest (nende seas ka üldistel alustel naturaliseerunud eestlased). Keeleoskuse alusel naturaliseeritute osakaal langeb kiiremini kui naturalisatsioonitempo

keskmiselt, 1997.–1998. aastal oli see vaid 29% (1999. a 8 kuu jooksul on see taas tõusnud 43 protsendile).

Sotsioloogilised uuringud näitavad, et muulastest Eesti kodanikud valdavad eesti keelt tunduvalt paremini kui kodakondsusetud ja Venemaa kodanikud. Tuleb aga silmas pidada, et umbes pooled mitte-eestlastest kodanikest on need, kes pole naturaliseerunud pärast 1992. aastat, vaid on õigusjärgsed, kes on elanud Eestis mitme põlvkonna vältel ja kes oma enamuses tulid eesti keelega toime ka varem. Kokku oli 1989. a rahvaloenduse andmeil eesti keelt vabalt valdavaid mitte-eestlasi enam kui 90 tuhat inimest. Kui need numbrid on ligilähedaseltki õiged, siis osutub naturalisatsiooni panus keelesituatsiooni muutmisel väga tagasihoidlikuks. On põhjust oletada, et naturaliseerunud need, kes keelt kuigivõrd juba valdasid. Seega, naturalisatsiooniks vajalik keeletest ei mõjuta praegu keele kasutamise valdkondade laiendamist. Seda saaksid teha vaid uuskodanikest noored, kes saavad süstemaatilise keelehariduse põhikoolis ja gümnaasiumis. Sellele aitab oluliselt kaasa asjaolu, et keeleseaduse täiendused 9. veebruarist 1999 näevad ette võimaluse ühitada põhikooli ja gümnaasiumi eesti keele lõpueksam tasemeeksamiga ning viimane kodakondsuse keeleeksamiga.

Kokku võttes veenab naturalisatsiooni senine kulg, et Eesti läheb uude aastatuhandesse suurearvulise, isegi vormiliselt integreerimata vähemusega. Kodanikkonna kasvuks eeldatavat inimeste loomulikkusid riigiga tuleb jätkuvalt luua. Eestis valitud kodakondsuspoliitika eeldanuks massilise keeleõppe programmi olemasolu ja selle rahastamist. Kuna riigipoolset toetust nii mastaapsele keeleõppele pole olnud, on vaikimisi lepitud sellega, et riigikeele oskuse nõue piirab isenesest kodanikkonna kasvu. Siiski võib eeldada, et tänaseks kujunenud kodakondsusituatsioon pole lõplik mitte ainult kodakondsuseta isikute, vaid ka suure osa Venemaa kodanike jaoks. Nii 1996. kui ka 1999. a uuringute andmeil soovib 50–60% Vene kodanikest astuda Eesti kodakondsusse (kui tingimused oleksid kergemad) ja sama palju näeks oma lapsi Eesti kodanikena. Faktiliselt eksisteerivad sotsiaalsed sidemed Eestiga ja nende mentaalne omaksvõtt enamuse muulastest mittekodanike poolt on positiivseks eelduseks nende integratsioonile Eesti ühiskonda tulevikus.

TABEL 2.4.

Eestlaste ja teistest rahvustest hõivatud isikute arvu muutumine aastatel 1989–1998 ametialade järgi, %

Ametiala	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1998
Eestlased									
Seadusandjad, kõrgemad ametnikud ja juhid	100	97,5	95,4	94,6	96,9	100,8	90,8	89,9	107,5
Tippspetsialistid	100	97,2	95,5	92,5	85,9	80,8	75,9	76,5	72,1
Madalama astme „valgekraed“	100	98,0	97,6	96,5	97,3	102,4	103,5	104,2	99,8
Oskustöölised	100	100,0	96,7	89,9	77,5	71,8	63,0	60,7	59,9
Lihttöölised	100	95,5	91,2	84,1	83,6	87,7	82,9	79,3	100
Kõik hõivatud	100	98,5	96,3	92,1	86,2	85,0	79,4	78,3	79,9
Muulased									
Seadusandjad, kõrgemad ametnikud ja juhid	100	100,3	97,7	90,3	78,0	75,7	53,3	52,0	68,0
Tippspetsialistid	100	97,7	89,0	79,5	69,4	62,7	62,1	59,5	43,9
Madalama astme „valgekraed“	100	98,5	98,8	94,3	89,1	84,5	94,0	97,7	89,0
Oskustöölised	100	98,4	95,5	88,6	78,4	74,6	69,2	65,7	60,0
Lihttöölised	100	103,5	107,8	102,7	98,1	106,2	114,4	112,8	122,6
Kõik hõivatud	100	98,9	96,7	90,1	81,2	78,2	76,1	74,8	70,8

Allikas: Eesti tööjõu-uuringud 1995 ja 1997. Tööjõud Eestis 1989–1997. ESA, 1998, lk 93; Tööjõud Eestis 1998. a 2. kvartalis. ESA, 1999.

Tööturg ja keelepoliitika

Tööhõive vähenes Eestis tööturu uuringute andmeil 1989.–1998. aastal 23% võrra. Tulenevalt nõukogude ajal kujunenud segmentaarsest tööjaotusest on see mõjutanud eestlasi ja mitte-eestlasi erinevalt. Muulaste ametialane staatus on tervikuna madaldunud, seda eriti juhtide ja spetsialistide, aga samuti kvalifitseeritud tööliste puhul. Kõige üldisemalt iseloomustavad neid muutusi järgmised andmed.²

- Tööjõus osalemise määr (%):	1989	1998
Eestlased	75,7	64,5
Teised rahvused	79,1	64,4
- Tööhõive määr (%)		
Eestlased	75,3	59,7
Teised rahvused	78,7	55,5
- Töötuse määr		
Eestlased	...	7,4
Teised rahvused	...	13,8

Mitte-eestlased moodustavad 1998. a andmeil 32% töötavast elanikkonnast.³ Kuigi nüüdseks on lakanud tegusemast suur osa endisi üleliidulisi ettevõtteid, kus töötasid ainult mitte-eestlased, on majandusharusid, kus ülekaaluka enamuse moodustavad mitte-eestlased ja mittekodanikud. Nisugusteks harudeks on kaevandused (kaks kolmandikku töötajast on mitte-eestlased), kalandus, energeetika, gaasi- ja veevarustus, transport ja side (ümmarguselt pooled). Töötlevas tööstuses on mitte-eestlaste osakaal 44 %. Kiiremini arenevates valdkondades, nagu ehitus, hulgi- ja jaekaubandus, kinnisvara-, üürimis- ja äriteenindus, samuti riigivalitsemises, on mitte-eestlased alaesindatud. Nendes valdkondades, samuti nagu tervishoius ja hariduses, kehtivad ka kõrgendatud riigikeele oskuse nõuded.

Muulased teadvustavad eesti keele mittevõlvitud väga olulise tegurina, mis piirab nende töösaamise võimalusi. 1997. a sotsioloogilise küsitluse andmeil on pärast Eesti

² http://www.stat.vil.ee/l-market/tt98_11/6 ja http://www.stat.vil.ee/l-market/tt98_11/7.htm.

³ Töötavad 15–74. aastased isikud rahvuse ja tööala järgi, teine kvartal 1998. http://www.stat.vil.ee/l-market/tt98_11/8.htm

ja tööalase karjääri piiratud võimalused, siis peaks eesti keele õppimine olema motiveeritud laia sotsiaalsete vajaduste spektriga. Hinnanguliselt on erinevail kursustel õppinutest omandanud riigikeele oskuse sertifikaadi umbes 110 000 inimest. Osa inimesi on keelekursusi korduvalt läbinud, seda nii keeleoskuse täiustamiseks kui ka selleks, et täita mitmesuguste kutsealaste atesteerimiste nõudeid. Viimast tuleb sagedamini ette Ida-Virumaal, kus keelepraktika puudumise tõttu omandatud algeline keeleoskus ununeb kiiresti.

Peamised takistused keeleõppeks on järgmised: puudub suhtluskeskkond (46%), puudub raha kursuste eest maksmiseks (43%), pole aega ja keel on raske (39%). Keeleõpet takistab oluliselt reaalsele tulemustele orienteeritud täiskasvanute keeleõppe programmi puudumine. Suuri raskusi on keeleõppe pedagoogilise tagamisega ja finantseerimisega. Selles valdkonnas lahnevad riigi ja keeleõppijate arusaamad kardinaalselt. Kui riik lubab omapoolset toetust vaid „võimaluste piires“ ja välissponsorid kompenseerivad keeleõpet tagantjärele (pärast positiivselt sooritatud eksamit), siis venekeelsed inimesed ise peavad keeleõppe rahastamist riigi kohustuseks (85%), omavalitsuste (50%) ja tööandjate ülesandeks (40%). Tõsi, pooled respondentidest näeksid, et keeleõppe kulusid aitaksid katta muulaste endi organisatsioonid, Eesti sponsorid ja ka keeleõppijad ise.

Senise keelepoliitika konstruktiivseks tulemuseks võib pidada eesti keele universaalsete funktsioonide taastamist kogu avalikus sfääris. Põhjalikult on muutunud keeleliste uusvähemuste suhtumine kohalikkude keelde, kujunenud on valmisolek eesti keel omandada. Enamus rahvusvähemustesse kuuluvaist inimestest akt-

septeerib oma laste tulevast kakskeelsust. Samas on keelebarjäär toiminud ka ühiskonda stratifitseeriva tegurina ning toonud suure osa eesti keelt mittevaldava elanikkonna puhul kaasa riigist võõrandumise, võimudest distantseerumise ning teisejärgulisuse tunde. See omakorda ahendab ühiskonna kui terviku majanduskasvu ja demokraatia konsolideerumise ressursse ning suurendab rahvuslikust eristatusest tingitud konfliktohtu.

Kirjandus

- I. Pettai, I. Proos. Millal mitte-eestlasest saab Eesti kodanik? EAÜI, Tallinn, 1999.
- Kodakondsus- ja migratsiooniamet 1998. Ameti andmed seisuga 24.09.1999.
- SaarPolli andmebaas. Estonia's Non-Citizens: A Survey of Attitudes to Migration and Integration (a study report) 1997. Budapest: Migration Information programme, International Organization for Migration (IOM).
- Sotsiaaltrendid. ESA, 1998.
- Eesti Statistika. Kuukiri nr 7(91), 1999.
- J. Kruusvall. Eesti keele õppimine kui sotsiaalne probleem. Käsikiri. SaarPolli küsitlus 1997 (655 eestlast, 513 teisi).
- E. Saar. Projekt Eesti noorte eluteed, 1998.
- I. Pettai. Kirde-Eesti linnaelanike suhtumine Eesti reformidesse ja sotsiaalpoliitikasse 1993, 1994, 1995. Avatud Eesti Fond, 1996.
- T. Vihalemm. Eesti keele oskus ja selle kasutamine vene noorte toimetuleku tegurina ning nende enesemääratluse kujundajana. M. Lauristin jt (toim). Mitmekultuuriline Eesti: väljakutse haridusele. Tartu, 1998.
- J. Kruusvall. Eesti keele õppimine kui sotsiaalne probleem. Käsikiri, 1997.

2.4. Meediatarbimise lokaalsed ja globaalsed orientatsioonid Eestis 1993–1999

Nii suletud ideoloogilise süsteemiga Nõukogude ajal kui ka „laulva revolutsiooni“ kõrge sotsiaalse mobilisatsiooni perioodil oli eestlaste teabe- ja kommunikatsiooniväli võrdlemisi homogeenne. Rahvuslikul meedial oli ühiskonda integreeriv, solidaarsus- ja korporatiivsustunnet tekitav, ühiseid referents-süsteeme konstrueeriv roll (vt nt Lauristin, Vihalemm, 1999). Eestlastest erinev oli vene-

keelse elanikkonna Moskva- ja Peterburi-keskne meediarepertuaar. Viimase kuue-seitsme aasta jooksul on Eesti hakanud aktiivselt osalema rahvusvahelistes kommunikatsiooni- ja infovõrkudes. Tehnilise innovatsiooni ja poliitilis-kultuurilise avanemise tõttu Läände on ka valikuvõimalused erinevate massimeedia kanalite vahel kiiresti laienenud. Avarduvad Eesti elanike võima-

lused osaleda globaliseeruvus postmodernses kultuurikontekstis (vt nt Giddens, 1990; Hannerz, 1990; Friedman, 1990; Lie, 1998). Kuivõrd on nende võimalustega kaasa mindud? Kuivõrd homogeenne või heterogeenne, sise- või välismediale orienteeritud on Eesti elanike meediatarbimise repertuaar? Millised on üleminekuaja Eestile iseloomulikud meediatarbimise orientatsioonid ja nendevahelised kombinatsioonid ning millises suunas need võiksid edasi areneda?

Käesolevas artiklis püütakse neile küsimustele vastust leida, kasutades firma BMF Gallup Media poolt tehtud andmeanalüüsi elanike personaalsete meediakanalite valikute kohta. Artikkel lähtub eeldusest, et massimeedia eri tasandite tarbimise orientatsioonid peegeldavad ühiskonna eri rühmade huvi ja võimalusi kommunikatsioonide teiste mõtteliste kooslustega, tunnetada oma sarnasusi ning erinevusi, oma identiteeti ning seega ka ühiskonna kui terviku jätkusuutlikkust globaalkultuuri kontekstis¹. Konkreetsemalt on käesoleva analüüsi küsimused ja eeldused järgmised:

Kuivõrd aktiivselt jälgitakse Eestis rahvusvahelisi globaalkanaleid? Kas rahvusvahelise meediaorientatsiooniga kaasneb regionaalse ja lokaalse tasandi meediaorientatsioonide osatähtsuse kasv või kahanemine, s.t võimalike erinevate referents-süsteemide mitmekesisustumine või vaesumine? Kas rahvusvahelise meediaorientatsiooni osatähtsus Eestis on muutunud järsult, kiireneva tempoga või on tegemist stabiilse nähtusega?

Teine küsimusteriing seondub Venemaa meedia mõjuvälja ning üldisemalt Eesti venekeelse elanikkonna meediatarbimise harjumuste ning arengusuunaga. Eesti venekeelse elanikkonna meediatarbimist iseloomustab tugev orientatsioon Venemaa telekanalitele. Meediatarbimise orientatsioon väljapoole Eestit ühelt poolt kahtlemata „süvendab suure osa muulaste eraldatust Eesti elust, takistades nende integreerumist Eesti ühiskonda“ (Lauristin, Vihalemm, 1998: 37). Teiselt poolt aga on sellisel meediatarbimise mallil ka spetsiifiline kultuuriline tähendus. Päritolumaa meediat on erinevate uurijate poolt peetud üheks olulisemaks oma eksklusiivse kul-

tuurilise identiteedi säilitajaks ka juhul, kui puudub kooskonna liikmeid omavahel ühendav representatiivne ja/või osalustvõimaldav raamistik (Milikowski, Ogan, 1997; Sampedro, 1998). Selle efekti olemasolu Eestis on välja toonud George Schopflin (Schopflin, 1999). Käesolev analüüs keskendub Venemaa meediatarbimise orientatsioonide kattuvusele teiste meediaorientatsioonidega – kas ollakse oma infovajadustes kapseldunud üksnes Venemaa ümber või jälgitakse ka teiste geokultuuriliste tasandite kanaleid.

Kolmandaks pakub huvi lokaalse (linna- või maakonna-) tasandi meediaorientatsioon ning selle vahekord teiste meediatarbimise orientatsioonidega. Üleminekuajaperioodil tekkinud majanduslike jm kohanemisraskuste mõjul muutus Eesti elanikele varem iseloomulik tarbimismall – tellida peresse 1–2 üleriigilist lehte pluss kohalik ajaleht (Tammerk, 1998) – rohkem ühe meedia keskseks, milleks võib olla hoopis televisioon kui üks odavamaid meelelahutuskanaleid (Unt, 1998). Millised on võimalused kohaliku referents-süsteemi (taas)tekkeks Eestis? Kas lokaalne meediatarbimise orientatsioon on oma spetsiifilise või teiste tasanditega kattuva auditooriumiga? D. Morley ja K. Robins kirjeldavad uue kommunikatsioonigeograafia teket, mida iseloomustavad ühelt poolt globaalsed infovõrgud ning teiselt poolt uued regionaalse ja lokaalse (ühis)tegevuse vormid (Morley, Robins, 1995). Analüüsis on eeldatud, et kohaliku (linna- või maakonnatasandi) meedia tarbimine, mis loob (mõttelise) koosluse funktsioneerimiseks vajaliku esmase ühtse teabevälja, on üheks olulisemaks lokaalse huvi tunnuseks.

Rico Lie eristab kultuuriliste mõjude nelja põhitasandit, millele on ka käesolevas analüüsis tuginetud: globaalne, makroregionaalne (macro-regional² level), siseriiklik ja kohalik tasand (Lie, 1998). BMF Gallup Media on konstrueerinud ülalmainitud tasanditele vastavad meediatarbimise orientatsioonide rühmad üksikkanalite jälgitavuse põhjal. Analüüsi aluseks on BMF Gallup Media poolt 1993., 1996. ja 1999. aastal teostatud Eesti meediauuringud, mille valimid on moodustatud territoriaalse

¹ Tarbimise ja identiteedi seosest globaalkultuuri ajastul vt ka Friedman, 1990.

² Autor kasutab kaht terminit – macro-regional level (näiteks Põhjamaad) ning meso-regional level (näiteks Euroopa). Viimast tasandit käesolevas analüüsis eraldi välja pole toodud. Regionaalse tasandi alla on arvatud naabermaad.

Tabel 2.5.

Erinevate meediakanalite tarbijaskonna ulatus 1993. ja 1999. aastal eestlaste ja mitte-eestlaste seas

(% kõigist 15–74-aastastest eestlastest ja mitte-eestlastest).

Tele- ja raadiokanalite jälgijaskonna määramise indikaatoriks on võetud vähemalt ühe vastava kanali keskmine jälgitavus ühe päeva jooksul, ajalehtede lugejaskonna kriteeriumiks on vähemalt ühe vastavatüübilise lehe 2 viimase numbrilise lugemine.

	Eestlased		Mitte-eestlased	
	1993	1999	1993	1999
Eesti telekanalite päevane vaatajaskond	78	91	44	39
Venemaa telekanalite päevane vaatajaskond	39	8	81,5	80
Lääne satelliit- ja kaabeltelevisiooni kanalite päevane vaatajaskond	19	16	10	30
Soome telekanalite päevane vaatajaskond	15,5	8	11	1,5
Eesti raadiokanalite päevane kuulajaskond	77	47	59	43
Venemaa raadiokanalite päevane kuulajaskond	1	1	23,5	7
Lääne raadiokanalite päevane kuulajaskond	8	3	18,5	6
Soome raadiokanalite päevane kuulajaskond	1,5	-	5	1
Kohaliku raadio päevane kuulajaskond	37	71	25	48
Kohaliku ajalehe (ajalehtede) lugejaskond	8	13	3	15
Üleriigiliste ajalehtede lugejaskond	47	34	31	33
On lugenud mõnda Lääne ajalehte/ajakirja viimase 6 kuu jooksul	11,5	11	9	13,5
On lugenud mõnda Venemaa ajalehte/ajakirja viimase 6 kuu jooksul	7	5	38	39
On kasutanud Interneti viimase 6 kuu jooksul	-	19	-	10

- andmed puuduvad

Allikas: BMF Gallup Media.

juhuvaliku põhimõttel 15–74-aastaste Eesti alaliste elanike seast. Valimi suurused on olnud vastavalt 1536, 1572 ja 1500 küsitletut.

Analüüsis tuli esile viis erineva meediatarbimise orientatsiooniga rühma:

- rahvusvahelise orientatsiooniga rühm (keskmisest intensiivsem väliskanalite jälgimine: Lääne satelliit- ja kaabeltelevisiooni uudiste- ja aimekanalid, Internet, välisajakirjad, millele võivad lisanduda veel regionaalsed kanalid, nagu Soome TV, Venemaa tele- ning raadiojaamad jms)³;

- Põhjamaade-orientatsiooniga rühm (keskmisest intensiivsem Soome-Rootsi kanalite jälgimine ainsate väliskanalitena);

- Venemaa-orientatsiooniga rühm (keskmisest intensiivsem Venemaa kanalite jälgimine ainsate väliskanalitena);

- lokaalse orientatsiooniga rühm (keskmisest intensiivsem kohaliku raadio jälgimine, millele lisandub ka linna- ja maakonnalehtede lugemine)⁴;

- peamiselt Eesti-keskse orientatsiooniga rühm (regulaarne üleriigiliste meediakanalite jälgimine⁵, kusjuures Eesti-väliste ja ka kohalike kanalite jälgimissagedus on keskmine või keskmisest harvem).

Meediatarbimise orientatsioonide dünaamika Eestis 1993–1999

Üldiselt on nii eestlaste kui mitte-eestlaste mediarepertuaaris viimase kuue aasta jooksul tugevnenud kohalik orientatsioon. Eriti on tõusnud kohaliku raadio osatähtsus

³ Erinevate kanalite tarbimisintensiivsuse kriteeriumideks olid siin ja on edaspidi tele- ja raadiojaamade puhul: vaatas/kuulas eile. Interneti kasutussageduse kriteeriumiks oli selle rühma puhul 1999. aastal: kasutanud viimase 2 nädala jooksul; 1996. aastal: kasutanud viimase 6 kuu jooksul ja trükimeedia puhul: kas loeb regulaarselt mõnda Lääne/Venemaa ajalehte või ajakirja.

⁴ Tarbimisintensiivsuse kriteeriumideks olid kohaliku raadiojaama puhul: kuulas eile, pluss kohaliku ajalehe puhul: on lugenud viimasest kuuest numbrist vähemalt ühte.

⁵ Tarbimise regulaarsuse kriteeriumideks olid: vaatas/kuulas eile vähemalt ühte üleriigilise levikuga tele- või raadiojaama või on lugenud viimasest kuuest vähemalt kahte numbrit Eesti Päevalehte, Postimeest, Sõnumilehte, Äripäeva, Eesti Ekspressi, Estonija't, Molodjož Estonii't või Den za Dnjom'i.

TABEL 2.6.

Erinevate meediatarbimise orientatsioonide osatähtsus Eestis aastatel 1993, 1996 ja 1999 vastavate meediakanalite sagedaste/regulaarsete jälgijate arvestusliku osakaalu järgi kogu Eesti 15–74-aastaste elanike seas, %

	1993	1996	1999
Rahvusvaheline orientatsioon (keskmisest intensiivsem väliskanalite jälgimine: Lääne info- ja aimatelekanalid, Internet, välisajakirjad, millele võivad lisanduda veel regionaalsed kanalid nagu Soome TV, Venemaa tele- ning raadiojaamad jms)	20	23	22
Põhjamaade-orientatsioon (keskmisest intensiivsem Soome-Rootsi kanalite jälgimine ainsate väliskanalitena)	9	5	4
Venemaa-orientatsioon (keskmisest intensiivsem Venemaa kanalite jälgimine ainsate väliskanalitena)	38	21	21
Lokaalne orientatsioon (keskmisest intensiivsem kohaliku raadio jälgimine, millele lisandub ka linna- ja maakonnalehtede lugemine)	14	25	44
Peamiselt Eesti-keskne orientatsioon (regulaarne üleriigiliste meediakanalite jälgimine, kusjuures Eesti-väliste ja ka kohalike kanalite jälgimissagedus on keskmine või keskmisest harvem)	22	33	21,5
Kogu valimist ei klassifitseeru eeltoodud rühmadesse	1	1	0,5
Rühmade 1, 2, või 3 kattuvus rühmaga 4	4	8	12,5

Allikas: *BMF Gallup Media.*

päevases meediatarbimises (tabel 2.5). Kui mitte-eestlaste seas taastus Venemaa jaamide päevase vaatajaskonna ulatus pärast 1994. aasta langust⁶ aasta-aastalt, siis eestlaste meediarepertuaarist kadusid selle muutusega Venemaa telekanalid peaaegu täielikult (Veskimägi, Susi, 1998: 131–133). Mitte-eestlaste seas on Venemaa kanalite vaatajaskonna ulatus stabiilne, laienenud on aga Lääne kanalite tarbijaskond, seda nii satelliit- ja kaabellevi kaudu vaadatavate Lääne telekanalite kui ka Lääne trükimeedia osas (tabel 2.5). Eestlaste seas on täheldatav pigem vastupidine tendents – kuigi jälgitavate tele- ja raadiokanalite keskmine arv on aastatel 1993–1999 veidi tõusnud, on Lääne telekanalite päevase vaatajaskonna hulk kahanenud. Üha suuremat osa eestlaste üldiselt pikenenud päevases teleri vaatamise ajast näivad hõivavat Eesti telekanalid (tabel 2.5; vt ka Lauristin, Vihalemm, 1998: 36). Mitte-eestlaste päevases meediatarbimise repertuaaris on Eesti raadio- ja telekanalid oma tähtsust võrreldes 1993. aastaga mõnevõrra kaotanud.

Tabelis 2.6 on toodud erinevate meediatarbimise orientatsioonide osatähtsus Eestis võrdlevalt 1993., 1996. ja 1999. aastal. Välismeedia tarbimise rühmad (1–3) ning kohaliku orientatsiooniga rühm pole vastastikku eksklusiivselt konstrueeritud. Tabelis on toodud kattuvus protsentuaalse osakaaluna Eesti elanikkonnast. Viienda, peamiselt üle-eestilise meediaorientatsiooniga rühma puhul tuleb silmas pidada, et nii väliskanalite kui kohaliku lehe-raadio-ga paralleelselt jälgitakse enamasti nagunii vähemalt üht üleriigilist kanalit – jälgijate osakaal varieerub eri rühmade puhul 95–100%. Analüüsi tabelites on ära toodud vaid nende inimeste osakaal, kelle jaoks üleriigilise meedia kanal(id) on peamiseks regulaarseks infoallikaks ning kes on passiivsemad kohalike ning välismeedia kanalite jälgimisel. See ei tähenda, et neist keegi üldse ei loeks näiteks kohalikke lehti, ei kasutaks Internetti vms, vaid et seda tehakse ebaregulaarsemalt või harvemini kui eelnevate meediatarbimise tüüpide puhul. Vaid väga väike osa kogu valimist (1–0,5%) ei klassifitseeru kirjeldatud tunnuste alusel.

⁶ 1994. aasta märtsist lõpetati ORT jt Venemaa telejaamade transleerimine, nii et Venemaa kanalite jälgimiseks tuli ühineda satelliit- või kaabeltelevisiooni süsteemidega (vt Veskimägi, Susi, 1998).

Rahvusvahelised kanalid Eesti elanike meediapildis

Rahvusvahelise info-orientatsiooniga meediatarbijate osakaal on veidi tõusnud, rohkem on aga nimetatud rühm muutunud kvalitatiivselt – jälgitavate kanalite ja rühma sotsiaal-demograafilise profiili poolest. 1993. aastal moodustasid suure osa rühmast need, kes kuulasid (eestikeelseid) raadiojaamu Vaba Euroopa, Ameerika Hääl või (venekeelset) BBC-d, samuti need, kes lugesid regulaarselt mõnd Lääne ajalehte/ajakirja (52%). Satelliit- või kaabeltelevisiooni vahendusel Lääne info- ja aimekanaleid peaaegu ei jälgitud. 1999. aastaks on võrreldes 1993. aastaga satelliit- ja kaabeltelevisiooni aime- ja infokanalite jälgijate hulk rühmas keskmiselt 60% võrra suurenenud, samal ajal kui Lääne raadiokanalite kuulajate osakaal on rühmas keskmiselt 43% võrra vähenenud. Kui 1996. aastal luges 59% rühma liikmetest mõnda Lääne ajalehte/ajakirja ja Interneti kasutas 21%, siis 1999. aastaks oli trükiväljaannete lugejate osakaal rühmas veidi vähenenud (53%), samas kui regulaarsete Internetikasutajate osakaal oli tõusnud 40%-ni. Seega, Eesti elanike meediatarbimises moodustab rahvusvaheline infomeedia võrdlemisi stabiilse niši. Viimase kuue aasta jooksul on tehnoloogiline innovatsioon seda tugevalt mõjutanud – rahvusvahelisele teabele orienteeritud meediatarbimine on muutunud Interneti- ja telekesksemaks, samas pole tähtsust kaotanud ka Lääne trükiväljaanded.

Üleminekuperioodi alguses oli domineeriv paralleelne Lääne ja Venemaa meedia tarbimismall, mis on üldiselt kooskõlas sel perioodil valitsenud teabehuvidega (vt Vihalemm, 1992, 1997). 1996. aastaks on naabermaade meedia osatähtsus langenud ning kohaliku meedia osatähtsus tõusnud. Praegu on mitte-eestlaste puhul paralleelne Lääne ja Venemaa meedia tarbimismall säilinud ja laienenud, seda eriti noorema põlvkonna seas. Eestlaste seas on aga varasem nn Lääne-Vene meedia paralleelse tarbimise mall asendunud rahvusvahelise ja kohaliku meedia paralleelse tarbimise malliga.

Rahvusvahelise meediatarbimise orientatsiooniga rühm on keskmisest „noorem“. Tallinn on oma rahvusvahelise meediatarbimise orientatsiooni poolest teistel regioonidel „eest ära läinud“ ning see tendents tundub tasapisi süvenevat. Väikelinnades, maakeskustes ja külades jälgitakse rahvusvahelisi meediakanaleid keskmisest harvemini ning tundub, et viimase kuue aasta jooksul suurenenud tehnoloogiliste võimaluste avardamine pole väikelinnade ja maaelanike meediatarbimist sügavamalt mõjutanud.

Perioodil 1993 kuni 1999 on rahvusvahelistele meediakanalitele orienteeritud inimeste meediatarbimise repertuaar muutunud üldiselt heterogeensemaks – suurenenud on loetavate nädalalehete, jälgitavate tele- ja raadiokanalite keskmine arv, samal ajal on langenud loetavate päevalehete arv. See tähendab, et trükisõna eelistatakse jälgida harvemini/eklektiliselt, suure osa igapäevasest teabe- ja meelelahutuse vajadusest katavad elektroonsed kanalid, eeskätt televisioon. Seega on rahvusvahelise mediaorientatsiooni puhul täheldatav mõningane kaugenemine Põhjamaade meediatarbimise mallist, mida iseloomustab just trükisõna laialdane jälgimine (Lauristin, Vihalemm, 1998: 34).

Põhjamaade roll Eesti elanike meediapildis

Kui 1991. aastal domineeris Eesti sotsiaalses ruumis Venemaa, siis majandusliku stabiliseerumise aastatel 1994–1997 on distants Venemaaga suurenenud ja domineerima on tõusnud Põhjamaad, eriti Soome⁷ (vt Eesti inimarengu aruanne 1998: 68–73).

Tabelist 2.6 näeme, et personaalsete meediavalikute tasandil iseloomustab Põhjamaade-orientatsiooni selge vähenemistendents: Soome või Rootsi tele- ning raadiojaamu sagedasti jälgivate tarbijate osakaal on aastatel 1993 kuni 1999 vähenenud. Tõenäoliselt on peamine põhjus siin eelkõige uute satelliit- ja kaabeltelevisiooni kanalite lisandumine – nende kanalite sagedaste vaatajate osakaal on kasvanud umbes 55% võrra ka Põhjamaade kanalitele orienteerunute rühma sees. Toimub teatav

⁷ P. Vihalemm eristab sotsiaalse ruumi puhul „sotsiaalsel ruumi“ (societal space) riikide-vaheliste poliitiliste, majandus- ning kultuurisidemete ning vajaliku institutsionaalse võrgustiku olemasolu tähenduses ning „personaalsel ruumi“ individuaalsete praktiliste kontaktide ning hoiakute-eelistuste tähenduses (P. Vihalemm, 1997:129).

eelistuste filtreerumise protsess: vähemaks jääb neid, kes jälgivad regulaarselt niihästi Põhjamaade kui ka muude lääneriikide ning transnatsionaalseid meediakanaleid.

Nende inimeste rühm, kes lisaks üle-eestilistele ning kohalikele kanalitele jälgib väliskanalitest ainsa(te)na Põhjamaade kanaleid (peamiselt Soome TV-d), moodustas 1993. aastal 9%, 1996. aastal 5% ja 1999. aastal 4% Eesti elanikkonnast. Nende seas pole trükisõna tähtsuse languse tendents täheldatav – loetavate päeva- ja nädalalehtede keskmine arv on vahemikus 1993–1999 tõusnud. Kuna tõusnud on ka jälgitavate tele- ja raadiokanalite keskmine arv, siis võib öelda, et selle rühma meediatarbimise repertuaar on muutunud mitmekesisemaks. Seega ei tähenda Põhjamaade domineerimine Eesti sotsiaalses ruumis Põhjamaade meedia mõjuvälja tugevnemist. Pigem jälgitakse naabermaid puudutatavat teavet sisemeedia vahendusel.

Venemaa meedia ning venekeelse elanikkonna meediaorientatsioonid

Venemaa-orientatsioon, s.t intensiivne Venemaa kanalite jälgimine ainsate väliskanalitena, on vahemikus 1993 kuni 1996 tunduvalt vähenenud ning jäänud järgneva 3 aasta jooksul võrdlemisi stabiilseks, väikese taastõusu tendentsiga. Langus aastatel 1993–1996 toimus peamiselt selle tõttu, et 1994. aasta märtsist lõpetati Venemaa kanalite transleerimine kohalikel sagedustel (neil asusid tegutsema Eesti eratelekanalid) ning Venemaa telejaamu pidi hakkama jälgima satelliit- ja kaabelteleviiooni vahendusel. Sellega kaotasid Venemaa kanalid enamiku eestlastest vaatajaist. Kuigi hakati aktiivselt ühinema satelliit- ja kaabelteleviivõrkudesse, eriti Tallinnas ja Põhja- ning Kirde-Eestis, kadusid Venemaa kanalid eestlaste meediarepertuaarist peaaegu täielikult (Veskimägi, Susi, 1998: 131–133). Transleerimissüsteemi muutus mõjutas tugevasti ka venekeelse elanikkonna tarbimisharjumusi ning lühikeseks ajaperioodiks tõusis nendepoolne Eesti telekanalite jälgimine (Unt, 1998: 45). Samas taastus Venemaa jaamade

päevase vaatajaskonna ulatus mitte-eestlaste seas pärast 1994. aasta langust aasta-aastalt (Veskimägi, Susi, 1998: 131–133).

Seoses satelliit- ja kaabelteleviisüsteemidesse ühinemisega on mitte-eestlaste seas laienenud ka Lääne kanalite vaatajaskond satelliit- ja kaabeltelevi kaudu (tabel 2.5) ning üks osa, eriti nooremaid mitte-eestlasi, on hakanud jälgima paralleelselt nii Lääne kui Venemaa kanaleid. Eksklusiivselt Venemaa-orientatsiooniga meediatarbivate rühm on aastatel 1993–1999 kahanenud 38%-lt 21%-le Eesti täiskasvanud elanikkonnast (tabel 2.6).

Kohaliku ajalehe ja raado roll Eesti elanike meediapildis

Peamiselt kohaliku raadio ning vähemal määral ka linna- või maakonnalehe osatähtsus Eesti elanike meediatarbimises on viimase kuue aasta jooksul märgatavalt tõusnud nii eestlaste kui mitte-eestlaste seas (tabel 2.5). Kohaliku meediatarbimise orientatsiooniga rühma osakaal on perioodil 1993–1999 tõusnud 30% (tabel 2.6). Suurema osatähtsuse on saavutanud orientatsioon ühtaegu nii lokaalsetele kui globaalkanalitele – nende osakaal, kes jälgisid intensiivselt ühtaegu nii rahvusvahelisi kui kohalikke meediakanaleid, oli 1993. aastal 17%, 1996. aastal 33% ning 1999. aastal juba 44% elanikkonnast.

Samas toimub sellega paralleelselt ka peamiselt kohalikele kanalitele keskendumise tendents. Kui 1993. aastal moodustas nende osakaal, kes küll jälgisid sagedasti kohalikku lehte-raadiot, kuid ei jälginud väliskanaleid, 4,5% elanikkonnast, siis 1996. aastal moodustas see alarühm 13% ning 1999. aastal juba 26% Eesti elanikkonnast (vt ka Lauristin, Vihalemm, 1998)⁸.

Trükisõna osatähtsus on lokaalse meediatarbimise orientatsiooniga rühmas üldtendentsina veidi langenud – keskmine loetavate päeva- ja nädalalehtede arv on aastatel 1993 kuni 1999 vähenenud, samas kui jälgitavate tele- ja raadiokanalite keskmine arv on tõusnud.

Kohaliku orientatsiooniga meediatarbimise rühm on keskmisest „noorem“, kuid perioodil 1993 kuni 1999 on lokaalne tarbimisorientatsioon suurenenud võrdlemisi ühtlaselt kõikides vanuserühmades, haa-

⁸ See alarühm on lähedane 1998. aasta inimarengu aruandes kirjeldatud rühmale - tüüp H, passiivsed, maalised, trükisõnale ja raadiotelevisiooni orienteeritud meediatarbivad, kes moodustasid 1997. aastal 11% elanikkonnast (Lauristin, Vihalemm, 1998:36).

rates nii nooremaid kui vanemaid elanikke. Suuremates linnades – Ida-Viru linnades, Tartus ja Pärnus – on viimase kuue aasta jooksul suurenenud kohalike lehtede ja raadio osatähtsus elanike meediatarbimises. See on oluline eeltingimus ühistunde tekkeks linnades. Eriti oluline oleks suurema kohaliku sidususe teke Ida-Viru linnades, kus elanikkonda iseloomustab „ärälõigatus ümbritsevast ning sotsiaalne võõrandumine“ (Lauristin, Vihalemm, 1998: 36). Kohaliku meedia tarbimine on perioodil 1993–1999 kasvanud ka väikelinnades ning maal. Tallinnas on globaalse ja lokaalse meediahuvi koosulus vähemal määral välja arenenud. Seda tendentsi soodustab kindlasti ka üleriigilise meedia suur Tallinna-kesksus.

Üldiselt on kohaliku teabe osatähtsus Eesti elanike üldises meediatarbimises tõusnud ning moodustunud on erinevat tüüpi ning erineval hulgal geo-kultuurilisi tasandeid hõlmavad „tarbimismustrid“: levinumad on rahvusvahelise, siseriikliku ning kohaliku meedia või kohaliku ja siseriikliku meedia kombinatsioon eestlaste ning Venemaa, kohaliku ja siseriikliku meedia tarbimise kombinatsioon venekeelse elanikkonna puhul. Ka Eestis võib täheldada globaalse ja lokaalse huvikoosluse tõusu tendentsi, millele viitavad D. Morley ja K. Robins (Morley, Robins, 1995).

Üleriigilise (rahvusliku) meedia jälgimine Eestis

Nii väliskanalite kui kohaliku lehe-raadioga paralleelselt jälgitakse enamasti vähemalt üht üleriigilist kanalit – kas siis tele-, raadio- või trükimeediat. Jälgijate osakaal varieerub eri rühmade puhul 95%-st (Venemaa-orientatsiooniga rühm) 100%-ni (kohaliku orientatsiooniga rühm). Seega on üleriigilise meedia vahendatud teave ning selles sisalduvad võimalikud referents-süsteemid igal juhul osa Eesti elanike meediatarbimise repertuaarist.

Käesolevas analüüsis on keskendunud neile inimestele, kelle jaoks üleriigilise meedia kanal(id) on peamiseks/regulaarseks infoallikaks ning kes pole järjekindlad kohalike või välismae kanalite jälgimisel. Seega on nende kommunikatsioonimall tõenäoliselt veidi suletum ja passiivsem – kuigi sisemeedia vahendab rahvusvahelisi uudiseid, meeelahutust jms,

on teabe selektsioonil ning interpreteeriva raamistiku loomisel oluline roll teabe vahendajal (s.t rahvuslikel meedia-institutsioonidel).

Eesti-keskse ja kohaliku meedia domineerimine tarbimisrepertuaaris iseloomustab eeskätt väikelinnu ja maa-asulaid. Maaelanike meediatarbimine on kanalite päritolu ja haarde poolest kõige üksilisem – siiani moodustavad maaelanikud poole peamiselt üleriigiliste meediakanalite tarbijakonnast, kes jälgivad välismae meediat või maakonnatasandi lehte/raadiot eklektiliselt või ei jälgi üldse. Eesti-keskse tarbimismalliga inimeste rühm on olnud kogu aeg keskmisest „vanem“ ning sinna on kuulunud rohkem teiselt mitteaktiivseid inimesi ning tundub, et see tendents jätkub.

Üldiselt iseloomustab selline Eesti-keskselt suletum mall ligi neljandiku Eesti elanike meediatarbimist. Eesti-keskse meediatarbimise orientatsiooniga rühma osakaal tõusis aastatel 1993 kuni 1996, seejärel on aga taas langenud (tabel 2.6). See ei tähenda, et üleriigilisi kanaleid oleks harvemini jälgima hakatud. See tähendab kohalike, rahvusvaheliste või regionaalsete kanalite tähtsuse (taas)tõusmist Eesti elanike meediatarbimise repertuaaris ning selle geo-kultuurilist mitmekesisust.

Venekeelse elanikkonna meediatarbimise motivatsioon ning dünaamika 1993–1999

Meediatarbimist Eesti ühiskonnas iseloomustab tuntav rahvuslik-keeleline eristumine. Eestlaste seas on kõige sagedasemad meediatarbimise orientatsioonid kohalik + üleriigiline meedia ning rahvusvaheline + üleriigiline + (enamikul juhtudest) kohalik meedia. Mitte-eestlaste seas on valdavaks tarbimismalliks Venemaa meedia ning Eesti (venekeelse) meedia kombinatsioon. Valdav enamik Eesti venekeelsest elanikkonnast jälgib aktiivselt Venemaa (tele)kanaleid. Siiski on vahemikus 1993 kuni 1999 mitte-eestlaste tarbimismallides Venemaa kanalitele lisandunud rahvusvahelised (Lääne) ning kohalikud kanalid.

Seega, Eesti venelaste ja muudest rahvustest venekeelse elanikkonna meediatarbimise repertuaar on viimase kuue aasta jooksul muutunud mitmekesisemaks: suurenenud on nende osakaal, kes jälgivad

paralleelselt nii Lääne kui Venemaa kanaleid väliskanalitena, samuti ka kohaliku meediat – lokaalne orientatsioon Eesti venekeelse elanikkonna meediatarbimises on kasvanud 4%-lt 20%-le ning rahvusvaheline orientatsioon 23%-lt 30%-le, samal ajal kui näiteks eestlaste seas on rahvusvahelisele Lääne meediale orienteeritud meediatarbimise rühma osakaal aastatel 1993–1999 olnud stabiilne.

Erinevate tasandite meedia lisandumisega tarbimisrepertuaari kasvab ka võimalike referents-süsteemide variatiivsus, mis peaks lõppkokkuvõttes tekitama uusi võimalikke „ühendusliine“ eestlaste ning venekeelse elanikkonna teabe- ja kommunikatsiooniväljade, väärtuste ning nendel põhineva sotsiaalse identiteedi vahel. Teiselt poolt – kuigi Venemaa meedia süvendab kommunikatiivset separatsiooni eestlaste ja venekeelse elanikkonna vahel, annab see vene vaatajale ka võimaluse kahe ühiskonna võrdlemiseks, luues pinnase teatava kultuuritundlikkuse ning oma lokaalse identiteedi tekkeks.

Varasemad uuringud on viidanud, et rühmadevaheliste „piiride“ interpretatsiooni paradigmad ning erinevad uudiste vastuvõtu „filtrid“ on omavahel seotud. Nii näiteks need mitte-eestlased, kes näevad Eesti ühiskonda kui indiviidikeskset ühiskonda, meenutasid teiste jooksvate uudiste seast sagedamini Eesti ja Lääne suhete arengut iseloomustavaid sündmusi (ühinemine Euroopa Liiduga). Samas need, kes tunnetasid Eesti ühiskonnatüüpi pigem traditsionaalse-korporatiivse, kus subjektiivlised asjaolud (päritolu jne) määravad ära tema võimalused, teadsid meenutada pigem Venemaa ja Eesti suhteid puudutavaid sündmusi (vt Vihalemm, 1997: 40).

Lõpetuseks

Eesti iseseisvumise järgsel üleminekupeerioidil on Eesti elanike meediatarbimine avardunud ning heterogeensemaks muutunud. Eesti elanikud on suhteliselt aktiivsed välismeedia tarbijad – peaaegu iga teine täiskasvanud elanik on lisaks üleriigilisele või ka kohaliku tasandi meediale orienteeritud veel välismeediakanali(te) jälgimisele. Samas on see näitaja nii kõrge siiski eeskätt venekeelse elanikkonna orientatsiooni tõttu Venemaa (tele)meediale. Lääne rahvusvahelise meedia osatähtsus on Eesti elanike

meediaorientatsioonides viimase kuue aasta jooksul olnud võrdlemisi stabiilne. Toimunud on pigem kvalitatiivsed muutused: rahvusvaheliste kanalite tarbimismall on muutunud rohkem Lääne-suunaliseks, tele- ja Interneti-kesksemaks.

Kohalike meediakanalite suureneva osatähtsuse näol on toimunud aga ühiskonna koostoimimise võimet ning sotsiaalset sidusust soodustav areng. Kui 1993. aastal võis kohalike meediakanalite intensiivsemateks kasutajateks lugeda valdavalt nooremaid, haritumaid ja majanduslikult mõttes aktiivsemaid inimesi, kelle jaoks nii kohaliku lehe kui radio regulaarne jälgimine kuulus üldise elustiili juurde, siis kohalike raadiojaamade arenguga on kohalike meediakanalite osatähtsus tõusnud võrdlemisi ühtlaselt kõigi Eesti elanike meediatarbimise harjumustes, luues eeldused seniste rohkem „kõrvalejäänud“ rühmade – vanemate, majanduslikult mitteaktiivsete, Kirde-Eesti tööstuslinnade elanike – sotsiaalse sidususe suurenemiseks. Võib väita, et kohaliku meediaorientatsiooni kasvu tõttu on eeldused lokaalse identiteedi ning ühishuvidate tekkeks võrdlemisi head. Eriti suurlinnades ning noorema ja keskealiste generatsiooni puhul võib täheldada uue kommunikatsioonigeograafia teket, mida iseloomustavad ühelt poolt globaalsed infovõrgud ning teiselt poolt (uus) huvi lokaalsel tasandil toimuva vastu (vt ka Morley, Robins, 1995).

Eesti elanike meediatarbimine on oma ruumiliste orientatsioonide arengus selgelt ületanud n-õ traditsioonilise rahvuslik-korporatiivse ühiskonna piirid. Seda näitab nii globaalse ja lokaalse suunitluse levik kui ka meediatarbimise orientatsioonide üldine heterogeensus. Kuigi kahe rahvuslikeelelise kooskonna teabe- ja kommunikatsiooniväljad on polariseeritud, pole eestlaste ja venekeelse elanikkonna meediarepertuaar ka sisemiselt enam kaugeltki homogeenne. Kui erinevad orientatsioonid välismeedia tarbimises võivad pigem süvendada erinevate põlvkondade, regioonide ning rahvuslikeeleliste kooskondade vahelisi lõhesid, siis ühise kohaliku tasandi meedia jälgimise kaudu on head eeldused eri rühmade vahelise solidaarsuse ning mõtteliste „ühendusliinide“ tekkeks. Erinevate tasandite kultuuri- ja teabevood peaksid looma nii uute kui ka olemasolevate sotsiaalsete ning kultuuriliste identiteetide (taas)tootmiseks sobiva dünaamilise keskkonna.

Osalusvõimalused „rohujuurte tasandil“ ning Eesti ühiskonna sisemine jätkusuutlikkus on postmoderniseerivas info- ja kultuurikon-tekstis pigem kasvamas kui kahanemas.

Kirjandus

- J. Friedman. Being in the World: Globalization and Localization, In: M. Featherstone (ed.) Global Culture; Nationalism, Globalization and Modernity. London: Sage, 1990, 311–328.
- A. Giddens. The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1990.
- U. Hannerz. Cosmopolitans and Locals in World Culture, In: M. Featherstone (ed.) Global Culture; Nationalism, Globalization and Modernity. London: Sage, 1990, 237–252.
- M. Lauristin, P. Vihalemm. Changes in Patterns of Media Consumption in Estonia. Paper presented at IAMCR Conference “After Ten Years of Change”. Leipzig, 1999, July, 27–31.
- M. Lauristin, P. Vihalemm. Meediakasutus ja sotsiaalsed muutused Eestis, Eesti inimarengu aruanne 1998. Tallinn, UNDP, 1998, 31–37.
- R. Lie. What's New About Cultural Globalization?... Linking the Global From Within the Local, In: J. Servaes & R. Lie (eds.) Media and Politics in Transition. Cultural identity in the Age of Globalization. Leuven, Acco, 1998, 141–155.
- M. Milikowski, C. Ogan. Zapping between Dutch and Turkish: Satellite television and Amsterdam Turkish migrants, 2-nd International Conference Crossroads of Cultural Studies, Tampere, June 28–July 1, 1998, see also Abstracts of Crossroads of Cultural Studies, Series B:39, Department of Sociology and Social Psychology. University of Tampere, 1997.
- D. Morley, K. Robins. Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries. London & New York: Routledge, 1995.
- V. Sampedro. Grounding the Displaced: Local Media Reception in a Transnational Context. Journal of Communication, Spring issue, 1998.
- G. Schopflin. Eestlased vajavad vene eliiti. Intervjuu. Luup, 1999, 16(99), 16–17.
- T. Tammerk. Print Media. In: H. Schmid (ed.) Understanding the Media in the Baltic Countries. Düsseldorf: Mediafact, 1998, 21–32.
- A. Unt. The Broadcast Media, In: H. Schmid (ed.) Understanding the Media in the Baltic Countries. Düsseldorf: Mediafact, 1998, 33–46.
- M. Veskimägi, T. Susi. Too many fish in the pond?: Estonia, In: The development of the Audiovisual Landscape in Central Europe since 1989. UK, Luton: ULP/John Libbey Media, 1998, 111–138.
- P. Vihalemm. Changing National Spaces in the Baltic Area, In: M. Lauristin, P. Vihalemm, K.E. Rosengren & L. Weibull (eds.) Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on Estonian Post-Communist Transition. Tartu, Tartu University Press, 1997, 129–162.
- P. Vihalemm. Sotsiaalne ruum integratsiooni teurina. Eesti inimarengu aruanne 1998, Tallinn: UNDP, 1998, 68–72.
- T. Vihalemm. Some Ethnic Differences in Information-Seeking Interest According to BALTICOM Research in Estonia. November 1991, Tallinn: Emor-Reports, 1992, 2:2.
- T. Vihalemm. Vene vähemuse väärtusorientatsioonid, referentsrühmad ja igapäevastrateegiad Eesti ühiskonnas 1991–1995. P. Järve (toim.) Vene noored Eestis: Sotsioloogiline mosaiik, Tallinn: Avita, 1997/10, 27–46.

2.5. Kuritegevus ja kuritegevuse kontroll Eestis

Sissejuhatus

Traditsiooniliselt vaadeldakse kuritegevust kui inimkonna progressiga kaasnevat sotsiaalset aherainet, mille efektiivne kontrollimine kuulub riigi pädevusse. Kuna kuritegevus näitab kogu maailmas ilmseid kasvutendentsi, kulutatakse selle nähtusega toimetulekuks märkimisväärseid vaimseid ja materiaalseid ressursse.

Ka taasiseseisvunud Eesti on silmitsi kuritegevuse kõrge taseme ja elanike vähenenud turvalisuse probleemidega. Sageli on räägitud kuritegevuse plahvatuslikust kasvust, kuna võrreldes nõukogude perioodiga on nii registreeritud kuritegevuse näitajad kui avalikkuse tähelepanu sellega seonduvale oluliselt suurenenud. Siirdeühiskonna Eesti seesugust olukorda on interpreteeritud normist kõrvalekal-

dumise ja sotsiaalse desorganisatsiooni ilminguna, mis seletab intensiivistunud kuritegevust inimeste sisemiste normide nõrgenemise ja riikliku kontrolli vähene-misega. Koos riigivõimu tugevnemisega ja uue stabiilsuse kujunemisega loodetakse ka kuritegevuse allutada senisest efektiivsemale kontrollile (Estonian Human Development Report, 1998).¹

Kahtlemata on neis arusaamades oluline annus tõtt, kuid oleks õige näha ka muid, märksa üldisemaid trende, mis siinset kriminogeenset situatsiooni ja kuritegevuse kontrolli üha enam mõjutavad. Neist esimesena tuleks välja tuua läänemaailmas leviv tõrjuv hoiak kõikvõimsa riigi ja selle institutsioonide liigse sekkumise suhtes inimeste ellu. Postmodernistlik diskursus paigutab kuritegevuse ühte ritta niisuguste nähtustega nagu domineerivad ideoloogiad, sotsiaalne kontroll laias mõttes, informatsiooni valdamine, massikultuur, kultuurikonflikt, vähe-musgrupid jms. Üha ilmsemaks on saanud seejuures riigivõimu mitteühetahenduslik suhtumine kuritegevuse (kui inimkäitumise suhtumise kontrolli, mida reeglina kõik poliitilised huvigrupid serveerivad oma tegevuse olulise prioriteedina. Vastupidiselt üldlevinud arusaamale on võimalik väita, et registreeritud kuritegevus suuresti seetõttu kasvabki, et sellega võitlemiseks nii intensiivselt kulutusi tehakse (Christie, 1993).

Teiseks ei nähta kuritegevust enam mitte niivõrd realselt esineva tegelikkuse faktina, vaid seda vaadeldakse pigem kui

sotsiaalsed konstrukti. On ju kuritegelikena määratletud käitumisviiside ning nendele reageerimise puhul tegemist olulisel määral väärtushinnangulise kategooriaga. Seetõttu püütakse rohkem süveneda küsimustesse, mida üldse tähendab kuritegevuse fenomen ühiskonnas, millised on selle funktsioonid, mil viisil ja kelle poolt määratletakse piir kuritegeliku ja seaduskuuleka käitumise vahel ning kui usaldusväärse pildi kuritegevusest annab ametlik kuritegevuse statistika ja kuidas seda statistikat interpreteerida.

Lisades siia juurde meedia üha kasvava osa kuritegevusest pildi loomisel, näeme et kuritegevus kujutab endast kaasaegses ühiskonnas paljuski massitarbimise kauba sarnast fenomeni, mis ekspertide poolt pakendatakse (õigusametnikud, teadlased, ajakirjanikud), mida avalikkusele tutvustatakse (kas näiteks hirmutava või ahvatleva reklaamina) ning mida seejärel tarbijatele (maksumaksjatele, valijatele, turvateenuste ostjatele, televisiooni ja kirjutava pressi auditooriumitele) müüakse.

Eelöeldut silmas pidades vaatleme järgnevalt kuritegevust ja kuritegevuse kontrolli arengut Eestis viimastel aastatel. Kõrvuti ülevaatega kuritegevuse statistilisest pildist püüame aset leidnud muutusi interpreteerida arenguvastuolude kaudu. Kasutatavad andmed pärinevad ametlikust statistikast.

Registreeritud kuritegevus 1998. aastal

1998. aastal registreeriti Eestis 45 721 kuritegu, mis on 11,6% rohkem kui eelmisel, 1997. aastal, mil vastav arv oli 40 958. See tase on iseseisvuse aja kõrgeim ja ületas senise rekord aasta (1992) taseme 4467 kuriteojuhtumi võrra. Kuna Eesti elanike arv on vaadeldaval perioodil kahanenud, kasvas veelgi enam kuritegude suhtarv 100 000 elaniku kohta, mis ületas 3000 piiri.

Kõrvuti kuritegevuse kvantitatiivsete muutustega võib välja tuua olulisi nihkeid kuritegevuse struktuuris. Esiteks on sagedamini varavastased ja majanduskuriteod, mille osakaal kogu kuritegevuses pidevalt suureneb. Avalikud vargused kasvasid võrreldes eelmise aastaga 16,8%, salajased vargused 11,2%, mootorsõidukite ärandamised 25,6% ja majanduskuriteod 12,9%. Teiseks

TABEL 2.7.
Kuritegude üld- ja suhtarv 100 000 elaniku kohta
Eestis aastatel 1991–1998

Aasta	Kuritegude arv	Kuritegude suhtarv 100 000 elaniku kohta
1991	31 748	2026,9
1992	41 254	2671,2
1993	37 163	2450,2
1994	35 739	2369,0
1995	39 570	2679,9
1996	35 411	2408,6
1997	40 972	2802,0
1998	45 721	3153,8

Allikas: Politseiamet.

¹ Vt Kriminaalpreventsiooni Nõukogu informatsioon Vabariigi Valitsusele. http://www.just.ee/kpn_kuritegevuse_olukorrast_riigis.htm, 11 lk.

jätkus 1998. aastal isikuvastaste kuritegude osakaalu vähenemine. Need moodustasid kõikidest kuritegudest 2,8% (1997. aastal vastavalt 3,2%). Vägistamiste arv vähenes 45,4%, üliiraskete kehavigastuste tekitamine 15,5% ja röövimiste arv 0,6%. Tapmiste ning tapmiskatsete tase jäi eelmise aastaga võrreldes sisuliselt samaks, suurenedes vaid ühe juhtumi võrra (kasvas 247-lt 248-le). Isikuvastaste kuritegude arv on seejuures vähenenud Eestis alates 1995. aastast. Kolmandaks tuleb esile tuua suurt kasvu narkokuritegude (106,1%) ja huligaansuste (20,0%) osas.

Kriminoloogiliselt on kõige huvipakkavam tahtlike tapmiste arv, kuna seda loetakse väikese latenttsuse astmega kuriteo liigiks, mille tase sõltub suhteliselt vähe riikliku registratsiooni eripäradest. Seetõttu saab neid riigiti suhteliselt hästi võrrelda. Tapmiste dünaamika on analoogiline teiste raskete isikuvastaste kuritegudega, mille arv Eestis hakkas järsult kasvama 1990. aastate alguses. Maksimum hulk tapmisi pandi toime 1994. aastal, mil vastavaks arvuks kujunes 365 ehk 24,2 tapmist 100 000 elaniku kohta.

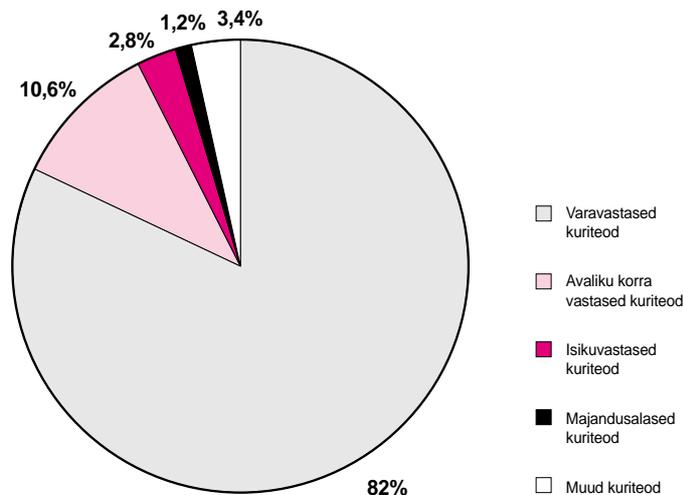
Ehkki järgneval viiel aastal võis selle kuriteoliigi osas täheldada olulist tagasiminekut, jääb tapmiste tase Eestis, võrreldes teiste demokraatlike Euroopa riikidega, endiselt väga kõrgeks. Optimaalne tapmiste tase Eesti jaoks, lähtudes selle kuriteoliigi siinsest pikaajalisest dünaamikast, võiks olla 100–150 tapmist aastas, mis vastab näitajale 6,9–10,3 tapmist 100 000 elaniku kohta. Seniste arengute jätkudes oleks selle taseme saavutamine jõukohane järgneva kolme kuni viie aasta jooksul.

Elanikkonna kriminaalse aktiivsuse² tase oli statistika andmetel kõige kõrgem Tallinnas, Narvas ja Ida-Virumaal. Nii 1997. kui ka 1998. aastal pandi just neis piirkondades toime suhteliselt kõige rohkem kuritegusid. Vastavad koefitsiendid olid 1998. aastal Tallinnas 1,79, Narvas 0,86 ja Ida-Virumaal 0,85. Kolm kõige madalama kriminaalse aktiivsusega piirkonda on Hiiumaa, Saaremaa ja Viljandi maakond, kus nimetatud koefitsiendid olid vastavalt 0,21, 0,29 ja 0,49. Seega iseloomustab kõrge kuritegevuse tase eelkõige Eesti linnastunumaid ja heterogeense elanikkonnaga

JOONIS 2.6.

Kuritegevuse liigiline struktuur Eestis 1998. aastal

Allikas: Politseiamet.

piirkondi ning madalam kuritegevuse tase homogeensema elanikkonnaga maaregioone.

Tapmiste osas on pilt mõnevõrra erinev. Tallinn ei kuulu isegi pärast 44-protsendilist tapmiste arvu tõusu 1998. aastal (võrrelduna 1997. aastaga) esimese nelja piirkonna hulka. Võib öelda, et Tallinna kuritegevuse pilti kujundavad eeskätt varavastased ja avaliku korra vastased kuriteod. Nii pandi Tallinnas 1998. aastal toime 66,5% kõigist

TABEL 2.8.

Tapmiste ja tapmiskatsete arv, koefitsient 100 000 elaniku kohta ja osakaal kogu kuritegevuses Eestis 1991–1998

Aasta	Tapmiste ja tapmiskatsete arv	Koefitsient 100 000 elaniku kohta	Osakaal kogu kuritegevuses (%)
1991	136	8,7	0,43
1992	239	15,5	0,58
1993	328	21,7	0,88
1994	365	24,2	1,02
1995	304	20,6	0,77
1996	268	18,2	0,76
1997	247	17,0	0,60
1998	248	17,1	0,54

Allikas: Politseiamet.

² Elanikkonna erinevate gruppide kriminaalse aktiivsuse näitajaks on indeks, mis saadakse jagades selle grupi osakaalu kurjategijate populatsioonis sama grupi osakaaluga kogu elanikkonnas.

Eesti avalikest vargustest, 52,0% salajastest vargustest, 58,1% korterivargustest, 53,9% autovargustest ja 58,0% huligaansustest.

Tabel 2.9.
Kriminaalse aktiivsuse taseme territoriaalne jaotus Eestis 1997–1998

Regioon	1997	1998
Harjumaa	0,72 (7)	0,79 (4)
Hiiumaa	0,22 (17)	0,21 (17)
Ida-Virumaa	0,90 (3)	0,85 (3)
Jõgevamaa	0,58 (11)	0,56 (11,12,13)
Järvamaa	0,52 (13)	0,56 (11,12,13)
Läänemaa	0,45 (15)	0,54 (14)
Lääne-Virumaa	0,63 (9,10)	0,65 (9)
Põlvamaa	0,63 (9,10)	0,70 (6)
Pärnumaa	0,78 (4)	0,78 (5)
Raplamaa	0,73 (6)	0,56 (11,12,13)
Saaremaa	0,33 (16)	0,29 (16)
Tartumaa	0,54 (12)	0,66 (8)
Valgamaa	0,77 (5)	0,68 (7)
Viljandimaa	0,49 (14)	0,49 (15)
Võrumaa	0,64 (8)	0,62 (10)
Narva	0,91 (2)	0,86 (2)
Tallinn	1,81 (1)	1,79 (1)

Allikas: Politseiamet ja Statistikaamet.

TABEL 2.10.
Tapmiste aktiivsuse taseme territoriaalne jaotus Eestis 1997–1998

Regioon	1997	1998
Harjumaa	1,58 (3)	1,51 (2)
Hiiumaa	0 (16,17)	0 (15,16,17)
Ida-Virumaa	2,10 (1)	2,63 (1)
Jõgevamaa	0,85 (8)	0,28 (12)
Järvamaa	0,13 (15)	0,13 (13,14)
Läänemaa	0,37 (12)	0 (15,16,17)
Lääne-Virumaa	1,00 (7)	0,54 (10)
Põlvamaa	0,33 (13)	0,49 (11)
Pärnumaa	0,70 (10)	0,64 (8)
Raplamaa	1,02 (6)	0,58 (9)
Saaremaa	0 (16,17)	0 (15,16,17)
Tartumaa	1,17 (4)	1,20 (3)
Valgamaa	0,30 (14)	0,91 (6)
Viljandimaa	1,12 (5)	0,65 (7)
Võrumaa	0,68 (11)	0,13 (13,14)
Narva	1,97 (2)	1,10 (4)
Tallinn	0,71 (9)	1,02 (5)

Allikas: Politseiamet ja Statistikaamet.

Suhteliselt kõige rohkem tapmisi (kriminaalse aktiivsuse koefitsiendi järgi) pannakse toime Ida-Virumaal (2,63), Harjumaal (1,51), Tartumaal (1,20) ja Narvas (1,10). Tapmiste kõige madalam tase on sarnaselt üldkuritegevusega Hiiumaal, Saaremaal ja Läänemaal, kus ei pandud 1998. aasta jook-sul toime ühtegi sellist kuritegu. Viljandi-maa, mis kuritegevuse taseme poolest on üks madalamaid, kuulub aga tapmiste osas esiviisikusse. Kuna tapmiste absoluutarvud regioonides on statistilises mõttes väikesed, võib mõne regiooni ootamatu esiletõus olla tingitud ka suhteliselt juhuslikest asjaolu-dest (nt pandi mingil aastal toime üks mitme ohvriga kuritegu).

1998. aasta jooksul selgitati välja 9950 kuritegudes süüdistatavat isikut. Nendest moodustasid 9,5% naised ja 17,9% alaeali-sed (s.o alla 18-aastased). Mittepõlis-rahvusest inimesi oli kurjategijate hulgas 4430 ehk 44,5% (1997. aastal 44,0%). Kuna mittepõlisrahvusest elanikkond Eestis moodustas 1998. aastal 34,9%, on mitte-eestlaste kuritegelik aktiivsus kõrgem kui eestlastel (kuritegeliku aktiivsuse koefit-siendid vastavalt 1,28 ja 0,85). Niisugune olukord on ilmselt seletatav selle elanik-konna osa asumisega eestlastest suurema sotsiaalse stressi tingimustes.

Mittetöötavad isikud moodustasid 48,0% ja 34,8% kurjategijaist olid kuriteo toimepanemise ajal alkoholijoobes. 1997. aastal olid vastavad näitajad 49,4% ja 37,5%, mis näitab mittetöötavate isikute ja joobes toime pandud kuritegude osakaalu mõningast vähenemist. Varem karistatute osakaal moodustas 36,7%, mis on 0,8% kõrgem näitaja kui 1997. aastal. Seega kasvab juba mitmendat aastat retsidivistide osa kurjategijate populatsioonis, mis näitab elanikkonna suuremat polariseeru-mist seaduskuulekaks ja mitteseadus-kuulekaks osaks. Niisugune polariseerumine võimaldab täpsemat meetmete planeerimist kuritegelikult kõige aktiivsema elanikkon-na kontingendi suhtes.

Turvatus Eestis ja elanikkonna suhtumine õigusametkondade tegevusse

Elanikkonna suhtumine kuritegevusse ja kuritegevuse kontrolli omab demokraat-likes ühiskondades järjest suuremat kaalu.

Eelkõige viimastel aastatel on pööratud palju tähelepanu inimeste hirmu kasvule kuritegevuse ees ja (subjektiivse) turvatunde vähenemisele.

Kuritegevuse tase ja struktuur kajastub elanikkonna küsitlustes statistikast mõnevõrra erinevana. Küsitluste järgi kannatas 1998. aasta jooksul kuritegude tõttu 26% respondentidest või nende perede liikmetest, mis on 1997. aastaga võrdne näitaja. Peamised kuriteod küsitluse järgi olid vargus autost (8%), saagi vargus aiast või põllult (7%), isikuvastane rünne (7%), taskuvargus (6%), korterisse sisse murdmine (6%), vargus suvilast, aiamaajast, garaažist (6%) ja auto vargus (1%). Elanikkonna hinnanguil kasvas 1998. aastal, võrreldes eelmise aastaga, rünnete arv 2% võrra, samuti kasvas korterisse ja suvilasse, aiamaajaja või garaaži sissemurdmiste arv (1% võrra).

Eesti Konjunktuuriinstituudi andmetel teatas kuriteod politseile 46% ohvritest, mis on 1997. aastast 2% võrra kõrgem näitaja. Üldtendentsina on aga kuritegudest politseile teatamise sagedus alates 1993. aastast, mil see näitaja oli 62%, oluliselt vähenenud. Kuritegudest mitteteatamise olulisemaks põhjuseks oli jätkuvalt vähenes usk politsei võimesse reaalset abi osutada.

Ülaltoodud andmetesse tuleb suhtuda küllaltki ettevaatlikult, kuna kuritegude määratlemine seadusandluses ja elanike hinnanguil võivad oluliselt erineda. Elanikud nimetavad kuritegudena ka suhteliselt kergeid õigusrikkumisi nagu näiteks pisi-vargused või isikutevahelised konfliktid, mis küll tekitavad negatiivseid emotsioone, kuid ei ole kvalifitseeritavad kuritegudena. Pigem iseloomustavad küsitletute vastused nende suhtumist õiguskaitseteenistuste tegevusse ja üldisse turvalisusse. 1998. aastal arvas näiteks 50% küsitletutest, et politsei töötab hästi või normaalselt (1997. aastal 54%). Samuti vähenes nende hulk, kes hindasid enda ja oma vara täiesti turvaliseks või enam-vähem turvaliseks 33%-lt 1997. aastal 26%-le 1998. aastal (EKI TEST 1998, 1999).

Eestis on sarnaselt teiste siirdeühiskondadega elanikkonna hirmu tase kuritegevuse suhtes oluliselt kasvanud. See kahtlemata negatiivne fenomen on ainult osaliselt sünkroonne ja seletatav registreeritud kuritegevuse arengutega. Pigem tuleks seda vaadelda laiemas sotsiaalses kontekstis, s.o koos kuritegevusest

pildi loomisega meedias, samuti seoses ebakindluse kasvuga ja muredega oma eluga toimetuleku pärast teatavates elanike gruppides. Niisugustele järeldustele on jõudnud ka mitmed välismaised kuritegevuse-hirmu uurinud eksperdid (Hale, 1996; Kury jt, 1998).

Kuritegevuse kontrolli suundumused Eestis

1998. aastal toimus Eestis kuritegevuse kontrolli poliitikas kaks olulist muutust, millega astuti pikk samm selle vastavusse viimisel läänelike standarditega. 18. märtsil 1998 tühistas Riigikogu oma seadusega surmanuhtluse ja asendas selle eluaegse vanglakaristusega. Iseseisvas Eestis mõisteti surma kokku 23 inimest, kuid neid karistusi pärast 1991. aastat täide ei viidud. 1. maist 1998 jõustus „Kriminaalhooldusseadus“, mis võimaldab hakata vähendama vabaduskaotuslike karistuste osatähtsust. Käesoleval ajal on ametis ligi kolmkümmend kvalifitseeritud probatsiooniametnikku, kes korraldavad umbes 5800 ennetähtaegselt vabastatu ja tingimisi süüdimõistetud käekäiku.

1998. aastal vähenes kohtulikult süüdimõistetud isikute arv ning vabaduskaotuslike karistuste osakaal. Esimese astme kohtud mõistsid süüdi 8267 isikut (1997. a 9053), kellest 2027 karistati reaalse vabaduskaotusega (1997. a 2500). Niisuguste karistuste osatähtsus vähenes 26,5%-lt 1997. aastal 24,5%-le 1998. aastal. Tingimisi vabaduskaotus mõisteti 1998. aastal 3540 isikule,

Tabel 2.11.
Kinnipeetavate arv ja suhtarv 100 000 elaniku kohta Eestis aastatel 1991–1998

Aasta	Kinnipeetavate arv	Kinnipeetavaid 100 000 elaniku kohta
1991	4408	281,4
1992	4778	309,4
1993	4514	297,6
1994	4401	293,5
1995	4224	284,6
1996	4638	315,7
1997	4790	328,5
1998	4379	302,5

Allikas: Vanglate Amet.

TABEL 2.12.

Avastatud kuriteod ja nende osakaal Eestis 1991–1998

Aasta	Avastatud kuritegude arv	Avastamise %
1991	5157	17,0
1992	6951	16,7
1993	9956	23,2
1994	9650	26,7
1995	11 283	28,5
1996	11 523	32,5
1997	12 994	31,7
1998	12 939	28,3

Allikas: Politseiamet.

mis moodustas karistustest 42,8% (1997. a vastavalt 4000 ja 44,2%). Kuni 1-aastaste vabaduskaotuslike karistuste osa vabaduskaotuslikes karistustes kasvas 22,6%-lt 32,2%-le, mis näitab keskmise karistusaja lühenemist. Süüdimõistetutest moodustasid alaealised 18,1% (1997. a 18,4%), naised 8,6% (1997. a 9,0%) ja varem süüdimõistetud 27,5% (1997. a 27,6%). Eestlaste osakaal süüdimõistetute hulgas oli 43,0% (1997. a 43,8%).

1998. aasta lõpul asus Eesti kinnipidamisasutustes 4379 inimest. Nende hulgas oli süüdimõistetuid 2999, eelvangistusess viibis 1323, kriminaalarestis 16 ja interneeritud oli 21 isikut. Kinnipeetavatest olid 202 alaealised ja 152 naised ning eluaegset vanglakaristust kandis 20 isikut. Kuigi kinnipeetavate arv vähenes 1998. aasta jooksul 411 inimese võrra, on nende arv 100 000 elaniku kohta suurenenud võrreldes 1991. aastaga 281,4-lt 302,5-le. Võrreldes teiste demokraatlike Euroopa riikidega on see kõrge näitaja ja Eestis tuleb teha jätkuvalt pingutusi vangide arvu vähendamiseks.

Kuritegude avastamise näitajad, mis paranesid 1992. kuni 1996. aastani, on läinud kahel viimasel aastal tagasi. 1998. aastal avastati 28,3% registreeritud kuritegudest (1997. aastal 31,7%). Isikuvastaste kuritegude osas oli vastav näitaja 72,0%, majandusalastes kuritegudes 47,8%, avaliku korra vastaste kuritegude osas 46,9% ja varavastaste kuritegude lõikes 23,0%. Seega viib kuritegude avastamise näitaja alla eelkõige varavastaste kuritegude madal avastamine viimastel aastatel.

Kuritegude avastamine on jätkuvalt kõige madalam Tallinnas, kus 1998. aastal

avastati 13,2% registreeritud kuritegudest. Autovarguste osas oli Tallinna vastav näitaja 7,8%, korterivarguste osas 7,5%, autode ärandamise osas 6,8% ja autodest toime pandud varguste osas ainult 2,9%. Eesti teiste piirkondade kuritegude avastamise protsendid on Tallinnast märgatavalt kõrgemad. Arvestades Tallinna suurt osa kogu Eesti kuritegevuses, mõjutavad Tallinna madalad näitajad selles osas olulisel määral kogu Eesti vastavaid näitajaid.

Eesti õigussüsteem töötab pingelistes tingimustes ja peab suutma toime tulla suurenenud kuritegude arvuga. Nii on avastatud kuritegude arv 1998. aastaks võrrelduna 1991. aastaga kasvanud absoluutarvudes 2,5 korda. See ei ole aga taganud kuritegude avastamise näitajate olulist tõusu, kuna pole suudetud leida uusi teid õiguskaitse efektiivsuse tõstmiseks.

Kokkuvõte

Kuritegevus Eestis on pärast taasiseseisvumist omandanud uue kvantitatiivse taseme ja kvalitatiivse eripära. Selle võrdlemine Nõukogude perioodi vastavate näitajatega on tegelikult kahe diametraalselt erineva ühiskonna kõrvutamise, mille kuritegevus ja kuritegevuse kontrolli praktika pole üheselt võrreldavad. Registreeritud kuritegude üldarv on varasema ligi 10 000 asemel nüüd 40–50 000. Teha sellest lihtsalt järeldus, et kriminogeenne situatsioon Eestis on halvenenud sama arv kordi, pole õige. Tänapäevane vähekontrollitud, varanduslikult kihistuv tarbimisühiskond annab paratamatult suurema arvu kuritegusid kui varasem ülekontrollitud ja tarbimisele mitteorienteeritud kõiki võrdsustav süsteem.

Sotsiaalse koosluse seisundit peegeldab adekvaatsemalt kui kuritegude üldarv raskete isikuvastaste kuritegude (eelkõige tahtlike tapmistega) tase. Nende järgi võib öelda, et kõige komplitseeritum oli kriminogeenne situatsioon 1994. aastal, mil Eestis pandi toime maksimum arv tapmisi. Kuni käesoleva ajani toimub raskete isikuvastaste kuritegude arvu pidev vähenemine ja ühiskondliku stabiilsuse kasvades peaks see tendents jätkuma. Tegelikult kuritegevuse levikust täpsema pildi saamiseks tuleks hakata regulaarselt läbi viima elanikkonna kuriteo ohvriks langemise uuringuid, mille resultate saaks kasutada ametliku statistika korrigeerimiseks.

Elanikkonna suhtumine kuritegevusse on täna kujundatud eelkõige meedia poolt, mis võrreldes varasemaga kajastab märgatavalt enam ja üksikasjalisemalt toimepandud kuritegusid. Kommertsialiseerunud ajakirjanduses avaldatut võetakse auditooriumi poolt vastu sama tõsiselt nagu varasemat riiklikus meedias avaldatut. Kui lisada siia juurde salastatuse kadumine kuritegevuse andmetelt, võib tänast hirmutatavat kuritegevuse pilti pidada teatud „hinnaks“ vabaduse eest. Kuritegevusehirmu vähendamise meetmeid kavandades tuleks kuritegevuse kontrolli püüda käsitleda suhteliselt sõltumatu poliitikast.

Kuritegevuse kontrollimise süsteem Eestis ei ole olnud samavõrra dünaamiline nagu ühiskonna areng ning jääb sellest pidevalt maha. Tänapäevase kriminaal-justiitsia süsteemi oluliseks puuduseks on võimetus käsitleda uusi kuritegevuse liike nagu organiseeritud kuritegevus, narkootikumide tarvitamisega seotud kuriteod ja „valgekraede kuritegevus“. Need nn uued kuritegude liigid mõjutavad kogu ühiskonda märksa olulisemal määral, kui nähtub õigusametkondade praktikast ja ametlikust statistikast. Avalikkusele ei ole suudetud piisavalt veenvalt seletada vajadust uute kuritegevuse kontrolli strateegiate järele. Seetõttu on ka vajalikud ja edumeelsed reformid jäänud sageli ilma avalikkuse toetusest (nt surmanuhtluse kaotamine, kriminaalhoolduse käivitamine).

Eesti on paljuski olukorras, kus oma-riiklust ehitatakse üles ajal, mis on tugeva

riigi kui fenomeni suhtes ebasoodus. See kehtib loomulikult ka loodava õigussüsteemi suhtes, kus modernistlik (riikluse rajamine) ja postmodernistlik (riigi rolli vähenemine) faas kulgeksid nagu üheaegselt. Suurte ja kiirete ühiskondlike muutuste ajal on aga alati oht, et kuritegevuse üldnäitajate kasvades hakatakse süüdistama riigivõime suutmatutes tagada avalik kord. Seetõttu tuleb püüda vältida konflikti õigussüsteemi tegevuse, selle enda huvide ja ühiskonna üldiste eesmärkide vahel.

Kirjandus:

- Avaldamata andmed Justiitsministeeriumist, Politseiametist, Vanglate Ametist ja Statistikaametist.
- N. Christie. Crime Control as Industry: Towards GULAGS, Western Style? London & New York: Routledge, 1993.
- C. Hale. Fear of Crime: A Review of the literature. International Review of Victimology, 4, 49–150, 1996.
- H. Kury, J. Obergfell, Th. Ferdinand. Aging and the fear of crime: Results from East and West Germany. Toward Comparative Law in the 21st Century. The Institute of Comparative Law in Japan, 1998, pp 851–917.
- Eesti inimarengu aruanne 1997.
- EKI TEST 1998. Eesti Konjunkturiinstituut. Tallinn, märts 1999, lk 55–62.

3 Rikkus versus vaesus

3.1. Eesti majandusareng: saavutused, vastuolud, perspektiivid

Kaks üleminekut

Eesti majanduse areng 1990. aastatel on tõlgendatav kahes kontekstis. Esiteks kui üleminek riigisotsialismilt turumajandusele. Selle kohta koostatud põhimõttelised teoreetilised mudelid fikseerivad ülemineku põhikomponentide (liberaliseerimine, privatiseerimine, stabiliseerimine) loendid ja soovitatavad järjekorrad. Rahvusvahelised finantsorganisatsioonid (IMF, World Bank) jälgivad küllalt täpselt taolistest ettekirjutustest kinnipidamist, neid võib lugeda peaaegu et normatiivseteks. Vastavalt majandusliku ülemineku mudelitele on riigisotsialismist turumajandusse jõudmise perioodiks vähemalt 10 aastat. Arvestades Eesti edukust turumajandustumisel, võib väita, et Eesti on eelnimetatud üleminekut lõpetamas. Tõsi küll, pooleli on hinnaproportsioonide erinevuste likvideerimise tsükkel, samuti pole majanduse institutsionaalne areng veel piisavalt küps. Kuid vaevalt on võimalik väita, et Eesti majandus ei funktsioneeriks turumajandusena. Teine kontekst puudutab kõiki arenenud maid ja seda võib defineerida liikumisena milleltki, mida määratletakse industriaalse, fordistliku või modernistliku mudelina, millelegi, mida nimetatakse postindustriaalseks, postfordistlikuks või postmodernistlikuks majanduse mudeliks.

Tuleb arvestada, et:

- nimetatud kaks arengut toimuvad üheaegselt ja teineteisega põimunult;
- mõlema liikumise lõppseisund ei ole selgelt defineeritav. Kõikvõimalikud nn postseisundid on määratletud sisuliselt eituse kaudu ja ka turumajandustena käsitletavaid süsteeme või vähemalt turumajanduse mudeleid on erinevaid;
- Kesk- ja Ida-Euroopa maade majanduse arengut on viimase 10 aasta jooksul vaadeldud domineerivalt turumajandustu-

mise paradigmas. Muutusi, mis võiksid olla vaadeldavad ka teist tüüpi ülemineku taustsüsteemis, pole tavaliselt sellistena käsitletud. Näiteks teenindussektori suurenemist ja tööstuse osatähtsuse vähenemist käsitletakse tavaliselt kui restruktureerumist, lääne tüüpi majandusstruktuurile üleminekut, mitte aga kui liikumist kohaliku eripäraga teenindusühiskonna või „postfordismi“ mudelile;

- praktiliselt käsitlemata on küsimus sellest, kas postsotsialistlikud maad muutuvad Lääne majanduste ja ühiskondade sarnaseks või siis hoopiski majandusteks, mis täidavad globaalses majandussüsteemis valdavalt teisejärgulisi või perifeerseid funktsioone.

Eesti majandusülemineku lähteseisundist

Eesti majanduse kujunemine 20. sajandi industriaalmajanduseks on toimunud mitmete, erineva loogika ja erinevates tingimustes teostunud lainetena. Selgemalt eristuvate faasidena võiks märkida Vene tsaaririigi majandusliku ja militaarse arenguga seotud suurobjektide rajamist Tallinna sajandi esimestel aastakümnetel, 20. aastate keskpaigast alanud tööstuse ümberorienteerumist iseseisva, põllumajandusliku kallakuga riigi siseturu vajadustele, 30. aastatest kodumaiste loodusressursside küllalt kompleksset hõlvamist K. Pätsi nn kavamajanduse raames (põhjalikumalt Eesti majanduse struktuurimuutuste kohta aegade jooksul vt Terk, 1998). Sõjajärgsest perioodist on iseloomulikud nn sotsialistlik industrialiseerimine, mille kõrglaine oli 60. aastatel ja mehhaniseeritud suuropellumajanduse loomine. Kõigi nende „lainete“ jäljed on tuvastatavad ka Eesti praeguses majandusstruktuuris.

Nõukogude Liitu kuulumise ajal loodud industriaalset struktuuri saab nii moderniseks kui fordistikuks lugeda siiski vaid väga tinglikult. Kui võrrelda Eestit teiste postsotsialistlike maadega, siis hakkavad silma katsed luua fordistikku tüüpi tugevalt tehnologiseeritud suurtootmist põllumajanduses ja teeninduses, mitte aga sellealased saavutused suurtööstuse osas. Masina- ja aparaadiehituses ning mitmetel teistel tööstuse aladel üleliidulised ministeeriumid Eestisse valdavalt teise- ja kolmandajärgulise tähtsusega ettevõtteid ning ka Eesti tasandilt mõjutavate tööstusharude puhul olid ettevõtted, vaatamata nende järk-järgulisele ühendamisele, tõsisema fordistikliku suurtootmise jaoks liiga väikesed. Pilt oli küllalt erinev lõunanaabrist Lätist, kes kuulus nõukoguliku tööstusrevolutsiooni avangardi ja kellel seetõttu tekkis iseseisvumisel ja taasüleminekul turumajandusele suurtööstusliku pärandiga palju suuremaid probleeme.

Tõsisemast suurtootmisest Eestis saab sel perioodil rääkida vaid mõnedes loodusvaradel baseeruvates harudes, nagu põlevkivi- ja energeetikakompleks, samuti kalatööstus. Ka siin olid tootmisvõimsused tolle aja rahvusvahelise industriaalse fooniga võrreldes paremal juhul vaid keskmised. Sadamad ja laevandus olid nõukogude perioodil üldise kõrge suletusastme tingimustes arengupeatuses, ainuke suurem projekt, Muuga sadama väljaehitamine, käivitus alles nõukogude perioodi viimasel aastakümnel. 70. ja 80. aastatel võis Eesti tööstuses täheldada pigem selliseid fordistikule arengule vastukäivaid tendentse nagu tootmise diversifikatsioon, abi- ja kõrvaltootmiste laiendamine, suhteliselt väikeste partiidenä barterkaubanduseks sobiva defitsiidi tootmine.

90. aastate esimesel poolel toimunud turumajandustumist iseloomustavad:

- sotsialismi ajal vähearenenud majandusstruktuuri nišside (kaubandus, teenindus, pangandus) kiire iseregulatiivne täitumine. Tööstuse ja põllumajanduse osas toimus nende kui majandusstruktuuri elementide nii suhteline kui absoluutne vähenemine;
- rahvusvahelist majandussuhtlust teenindavate alade (sadamad, hotellid, transiittransport) eeliskasv;
- tööstuse suhteliselt tugev ümberorienteerumine väheneva ostuvõimega idaturgudelt lääneturgudele, mis aga seostus tihti

ka üleminekuga keerukamate toodete tootmiselt lihtsamatele töödele, tavaliselt allhanketöödele.

Aastakümne esimesele poolele oli iseloomulik väikeettevõtluse vormis tegutsenud uusettevõtluse hoogne areng (Terk, Teder, 1998). Uusettevõtlus suutis suhteliselt edukalt absorbeerida suurettevõttest vabanenud tööjõudu, osaliselt ka muid ressursse. Eelkirjeldatud mudeli järgi toimunud majandusarengut tuleb üldkokkuvõttes lugeda edukaks. Majanduse esmane stabilisatsioon ja turumajandusena funktsioneerima hakkamine toimusid teiste postsotsialistlike majandustega võrreldes suhteliselt kiiresti. Majanduse kohanemine uutele tegevustingimustele oli sügavam kui paljudel teistel turumajandusse liikunud maadel. Nii sektoriaalse struktuuri muutumine kui väliskaubanduse geograafilise struktuuri muutumine olid muljetavaldavad. Tõsisem majanduskasv, mis järgnes pärast majanduse ümberstruktureerumist ja erastamist, andis ennast küll eeldatust kauem oodata, kuid aastate 1996–98 majanduskasvu numbrid olid väga kõrged. 1998. a teisel poolel alanud tagasilangus oli valus, kuid vähemalt osaliselt saab seda põhjendada Eestist sõltumatute väliskeskkonnas toimunud muutustega (Aasia kriis, Venemaa finantskrahhi). Majanduse edukast arengust annab tunnistust Eesti arvamine Euroopa Liiduga liitumisläbirääkimisi alustanud postsotsialistlike riikide esimesse ringi. 1999. a kevadel avaldatud Austria Majandusuuringute Instituudi analüüs asetab Eesti Euroopa Liiduga liitumisele pretendeerivate riikide hulgas majandustaseme küpsuselt teisele kohale, Tšehhi Vabariigi järele (Degree of Maturity, 1998).

Vastuolud

Olulisemad tekkinud probleemidest ja vastuoludest on järgmised:

- Eesti majanduse kui terviku ja eriti ekspordi kvalifikatsioonimahukus on madal. Valdavalt on tegemist odava tööjõu kasutamisel ja vähetöödeldud tooraine väljaveol baseeruva ekspordiga (Calculations on UN/ECE Database). Laiemas mõttes võib siia lisada ka transiidiklastri jaoks olulise geograafilise asukoha kasutamise. Kui tugevamad Visegradi riigid edestavad oma ekspordi struktuuri kvaliteedilt Euroopa Liidu vähem arenenud maid (Portugal,

Kreeka) või on nendega selles suhtes vähemalt võrdsed, siis Eesti kohta seda väita ei saa. Hinnates eeltoodut tulevikupotentsiaali seisukohalt, ei saa väita, et primitiivsema ekspordiga teenitud raha on samapalju väärt kui kvalifikatsioonimahukama ekspordiga teenitud raha. Tuleb nentida, et Eesti ei ole suutnud kasutada küllaldaselt oma potentsiaali ühte tugevamat külge, küllalt kõrget haridustaset (Eesti inimarengu aruanne, 1998).

- Eestit on tõstetud esile tema kõrgete infotehnoloogilise arengu parameetrite tõttu. Vähemalt praegusel momendil ei saa väita, et seda oleks suudetud küllaldaselt määral konverteerida ekspordieduks ja majanduskasvuks.

- Oluliseks indikaatoriks, mis näitab, kuidas mingi maa majandus loob potentsiaali majanduse kvalitatiivseks hüppeks tulevikus, on uuringutele ja arengule kulutatud summade osatähtsus riigi kogutoodangus. Eestil on nimetatud indikaator (erinevalt näiteks olukorrast hariduskulude osas) ülimadal (Eesti majandusülevaade, 1998–1999). Ettevõtetes toimuva toote- ja tehnoloogiaarenduse maht on väga väike. Erandit ei moodusta kahjuks ka väliskapitalile kuuluvad ja üldjuhul suuremate investeringutega välja paistvad ettevõtted, kes kasutavad Eestit tavaliselt tootmistsehhi rollis, kus realiseeritakse mujal väljatootatud tooteid, disaini ja tehnoloogiat (Borsos-Torstila, 1997).

- Nii liitumine Euroopa Liiduga kui üleminekumaadele iseloomulik vajadus tõsta avalike teenuste hinnad järk-järgult sellisele tasemele, mis tagaks vastavate infrastruktuursete süsteemide (energeetika, veevarustus, avalik transport, korteriüürid jms) taastootmise võimaluse, muudavad Eesti paramatult praegusest oluliselt kallimaks maaks. Suhteliselt primitiivse ekspordistruktuuri säilimise puhul on küllalt raske säilitada olemasolevaid ekspordinišše lääneriikide turgudel.

- Majanduse edasiarendamisel võiks teatud rolli mängida riik, käivitades vastavaid abisüsteeme tehnoloogiliseks arenguks, uutele turgudele liikumiseks, ehitades välja infrastruktuure, opereerides valuutakursiga jne, kuid Eesti poolt valitud makromajandusliku poliitika versiooni puhul (fikseeritud vahetuskurss, ranged nõuded eelarve tasakaalule, riigivõla madala taseme hoidmise põhimõte jm) on riigi interventsioonivõimalused äärmiselt väikesed. Loodetud on ainult üldise majanduskeskkonna soodsusele (EL-iga ühinedes

peab majanduskeskkond liidu omale lähene-ma) ja väliskapitalile.

- Uue perioodi nõuetega hakkama saamiseks võiks küllalt oluline olla ettevõtete omavaheline koostöö, samuti koostöö avaliku sektoriga. Kahjuks on ärieringkondades valitsev mentaliteet häälestatud vaid individualistlikule konkurentsideoleoloogiale. Nagu näitas mõned aastad tagasi Eesti Tuleviku-uuringute Instituudi poolt (koostöös Cardiffi Ülikooliga) läbiviidud ettevõtete uuring nn uutes majandussektorites (finantsvahendus, tarkvaratootmine jt), on neis idee koostööst konkurentidega (tehnoloogia arendamise osas, turustuses) tugevalt tõrjutud (Cities of the Baltic, 1997). Ka koostöösse avaliku sektoriga suhtutakse umbusklikult, kartes nii korruptsiooni kui lihtsalt riigisektori mannetust.

- Viimaste aastate majanduslanguses läks suures osas Eesti liiderettevõtetes omandi kontrollpakk välisinvestoritele. Positiivseks momendiks on seejuures ettevõtete parem lülitumine rahvusvahelistesse võrgustikesse, majanduse üldise stabiilsusastme tõus, tööhõive säilimine. Tuleviku seisukohalt on aga tegemist ka potentsiaalse ohuga: kui Eesti tootmissisend muutub kallimaks, ei pruugi eksporditootmisele orienteeritud välisinvestorid olla huvitatud Eestis tootmise jätkamisest ja kasumi siia reinvesteeringust. Võidakse viia oma tootmisvõimsused suhteliselt kerge vaevaga välja odavamatesse maadesse.

- Eestis valitsevad küllalt tugevad vastuolud ja pinged nii pealinn-perifeeria teljel, üksikute majandussektorite vahel (eelkõige põllumajanduse, aga ka traditsioonilisema tööstuse tõrjutus) kui üksikute sotsiaalsete gruppide ja põlvkondade vahel. Eesti majanduse ümberstruktureerumise ja rahvusvahelistumise edukalt lülitunuid käsitletakse kui „võitjaid“, teisi kui „kaotajaid“. Peale muu negatiivse efekti takistab taoline olukord riigil majanduse moderniseerimisel aktiivsemat rolli mängida. Piiratud eelarvehahendite juures nõuavad suured tuluerinevused, regionaalse arengutaseme erinevused jne eelarvelisi raheraldusi. Kokku hoida on kõige kergem arengufunktsioonide pealt.

- Riigil puudub praktiline kogemus 90. aastatest kaasaegsete meetoditega teostatava struktuuripoliitika läbiviimise osas. Pikka aega on lähtunud teesist, et parim struktuuripoliitika (või tööstuspoliitika) on struk-

tuuripoliitika puudumine. Kui nüüd hakkab selguma, et teatud struktuuripoliitika (kasvõi eksporttootmise tehnoloogilise taseme tõstmiseks) on ikkagi vajalik, ei suudeta esialgu pikka aega inertsit ja väljakujunenud mõttemallide tõttu mõistlikke samme ette võtta.

Eeltoodud vastuolud on omavahel erineval viisil seotud, põhjustavad või võimendavad üksteist. Lähemal paaril aastal ei pruugi nende mõju Eesti majanduse jaoks veel üliohtlikuks muutuda (kui olukord Eesti lähiturgudel paraneb, peaks Eesti majandus suhteliselt eduka ümberstruktureerimise „tasuna“ suutma paaril aastal näidata veel korralikke kasvutempo (sid), küll aga sõltub nende vastuolude lahendamisest majanduse areng perioodil 2003–2010.

Kas postmodernistlik majandusmudel või tee perifeeriamajandusse?

Erinevalt Eesti ühiskonnast, mille viimase aja arengute kohta on postmodernismi määratlust kasutatud küllaltki tihti, pole majanduse puhul see termin erilist kasutamist leidnud. Suhteliselt lähedaseks teatud tüüpi postmodernistlikele käsitlustele võib pidada viimasel ajal küllalt levinud seisukohavõtte, milles Eesti majandust püütakse käsitleda kui kogumit äärmiselt erinevatest tegevusideedest, kus „iga idee võib töötada“ ja puudub sisemine arengu- loogika. Majandusstrateegiatel, vähegi sihikindlamal struktuuripoliitikal, majandusklastrite väljakujundamisel, majanduse kasvubaasi kujundamisel ja muul sellisel polevat erilist mõtet. Eesti majandus tähendavat lõpmatut arvu väikenišše lõpmatu arvu võimalustega (loomulikult ka ebaõnnestumise võimalustega). Edu võivad tuua originaalsed, pealtnäha ebaloogilised ideed (näiteks kõlbavat kasvõi jaanalinnukasvatust või rahvusvaheliste loteriimängude korraldamine elektroonilises meedias). Nn Aasia tiigrite, hiliste industrialiseerijate (Taivan, Lõuna-Korea, Singapur jt) edu 70.–80. aastatel olevat viimane näide mahajäänud majanduste edukast moderniseerimisest, praegu olevat aga tegu juba hoopis uue globaalse keskkonnaga.

Lähemal vaatlusel selgub, et taolised käsitlused taanduvad tihti lihtsalt üleskut-

setele riigipoolsele mittesekkumisele. Määramatus, väga erinevaid tegevusloogikaid lubavas ja fragmenteerunud keskkonnas ei saavat riigipoolne (näiteks keinsianistlik) sekkumine niikuinii mingit kasu tuua, järelikult pole riigilt peale üldise soodsa makromajandusliku keskkonna midagi tahta. Teatud paralleeli võib siin näha rahvusvahelistes majandusarengut ja alaarengut käsitlevates diskussioonides juba mitukümmend aastat tagasi tekkinud arenduspoliitikate kriitikale. Väideti, et maade arengus ei olevat kitsaskohaks mitte kapital, kapitali akumulatsioon, vaid ettevõtetus. Seega olevat mahajäänud majanduste arendamisega tegelevad teoreetikud roninud abinõusid otsides lihtsalt „vale puu otsa“. Hiljutine Nobeli majanduspreemia laureaat Amartya Sen näitab siiski statistika baasil (Amartya Sen, 1996), et vähemalt keskmise tulutasemega maade hulgas (aga just see maade grupp peaks Eestit huvitama!) on kõige kõrgemat majanduskasvu näidanud just nimelt kõrge- ma kapitali akumulatsiooniga maad. Amartya Sen küll ühineb kriitikaga vana- nenud majandusarengu teooriate kohta, kuid leiab, et teooria põhipuudus pole niivõrd ettevõtluse alahindamine, kui see, et polevat suudetud küllaldaselt mõtestada sotsiaalse kapitali kujunemist/kujun- damist ja soovitada selleks efektiivseid vahendeid.

Eespool nimetatud üleskutsed taandu- vad sisuliselt soovitusel lihtsalt jätkata kohanduvat majanduspoliitikat, kus majan- duse aktiivsus oli suuresti suunatud sotsia- lismiaja „tühjade nišside“ täitmisele. Kas taoliselt mõistetud postmodernism on neo- klassikalise monetaristliku majanduspoliiti- ka lähisugulane? Teatud alust jaatavaks vastuseks võiks anda see, et mõlemad on majanduslikus mõttes liikumised tootja poolt domineeritud turult tarbija poolt domineeritud turu tähtsustamisele, mõle- mas on oluline tarbijaõudluse mitmeke- sistumine. On aga ka väidetud, et monetarism (nagu muide ka kommunism) on tegelikult modernistliku mudeli üks eri- juht. Monetarismi ideoloogia on sügavalt kinni 19. sajandi väiketootjate bürokraatia- vaba majanduse idealisatsioonis koos taolise ühiskonnaga kaasneva „modern- suse individualistliku vaimuga“ (Cooke, 1990).

Sajandivahetuse Eesti on taolist tüüpi keskkonnast küllalt kiiresti kaugenemas.

Sellest annavad tunnistust nii majanduses juba mitmeid aastaid valitsev kiire kontsentratsiooniprotsess kui ka mitmesuguste tegevusnõuete (sh euronormid) rakendamine või karmistamine. Möödunud sajandi väike-tootjate ühiskonnast on võimatu leida analoogiaid või vastuseid sellistele praeguse sajandivahetuse sõlmküsimustele ja probleemidele nagu globaliseerimine, võrgustumine, tööhõive sisu muutumine, tootmise nn dematerialiseerimine, teeninduse domineerimine tootmise üle jne.

Kindlasti pole aga alust ajakirjanduses ilmunud väidetest, et Eesti on liikumas tagasi monetarismist keinsiaanluse. Teaduskirjanduses on veenvalt näidatud (Cooke, 1990), et keinsiaanlus kui majanduspoliitiline ja sotsiaalpoliitiline doktriin on orgaaniliselt kasvanud välja nimelt fordistikust tootmiskontekstist. Vaid teatud tootmise, tarbimise, tehnoloogia, töökorralduse ja majandussuhete arenguetaolised osutuvad võimalikuks sellised lahendid nagu võimalus suurendada rahvusriigi tasandil tehtavate investeeringutega või keskpangapoliitikaga oluliselt majandusaktiivsust, sõlmida (pideva majanduskasvu tingimustes) sotsiaalseid kokkuleppeid tulevikutulude jaotamise kohta. Fordismi kriis purustas seose üha kasvava majanduse ja selle majanduskasvu baasil saadavate heaolugarantiide vahel. Riigi roll tulevikus võib suurened (eriti postsotsialistlikes maades), kuid see suurenemine ei saa enam toimuda keinsianistlikus vormis, vaid peab kujutama vastust juba uue perioodi väljakutsetele ja tingimustele.

Mitmed tuumikmajanduste ja perifeeriamajanduste uurijad (Wallerstein, Galtung jt) rõhutavad, et viimastel aastakümnetel on ilmenud selge tendents, kus areng toodab arengut ja taandareng taandarengut. Nn tuumikmajandused saavutavad edu oskusteabe, harituse, investeeringute ja juhtimise taseme kaudu, perifeeriamajandused jäävadki tuginema odavale tööjõule ja loodusvarade (ka looduskeskkonna) odavale väljamüügile. Perifeeriamajandusele iseloomuliku majandusmudeli puhul tekib „nõiaring“, sest haridust ja kvalifikatsioonimahukamaid tegevusalasid ei vajata. Seega pole ka stiimuleid ennast koolitada ja haridust edendada. Perifeeriamajanduste töus tuumikmaade hulka on harv erand, odavnemisega kaasnevad majanduskeskkonna hüved pole küllaldased, et perifeeriaselangenud territooriumil tekiks kvalifikatsioonimahukam tegevus.

J. Galtung (Galtung, 1991) rõhutab, et lootes vaid majanduslikule iseregulatsioonile, võivad postsotsialistlikud majandused leida maailmamajanduses oma koha, kuid see võib olla taandarengule määratud ja tuumikmajandusi odavalt teenindava perifeeriamajanduse koht.

Teed tulevikku

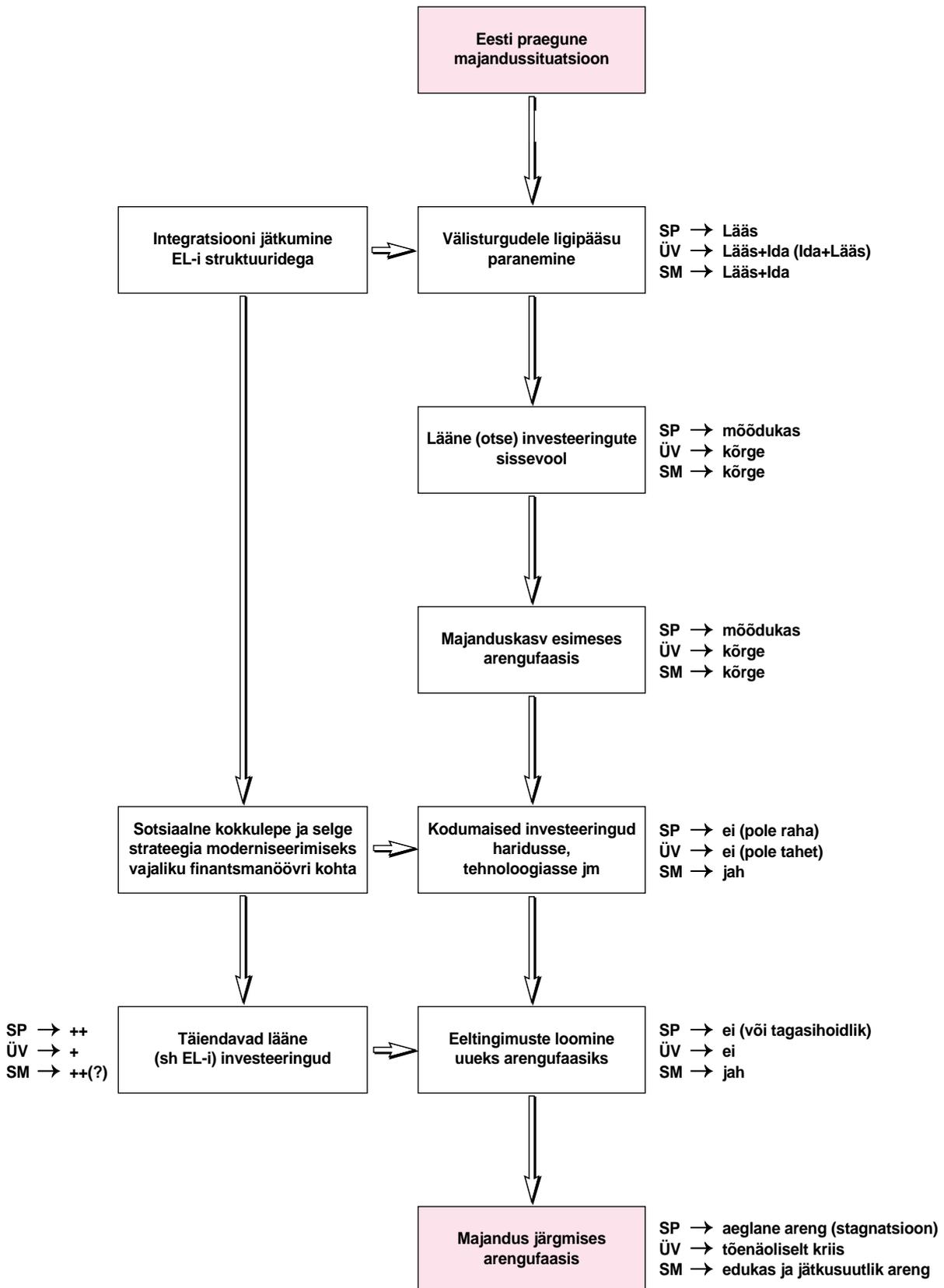
Vaatleme lõpuks Eesti majanduse võimalikke arengutsenaariume, mis lähtuvad kahest põhiteljest. Nendeks on Eesti geökonoomiline positsioon ja võimekus arendada oma majandust ning tööhõivet infotehnoloogia revolutsioonis peituvate võimaluste kaudu. Eristuvad kolm tõenäolisemat stsenaariumi: „Skandinaavia perifeeria“ stsenaarium, „Ülevedaja“ stsenaarium ja „Suure mängu“ stsenaarium. Stsenaariumide kirjeldused on pikemal kujul antud trükises „Eesti tulevikutsenaariumid“, lühemal kujul ka 1997. aasta Eesti inimarengu aruandes.

Isevoluteedmineku korral on kõige tõenäolisem „Skandinaavia perifeeria“ stsenaariumi edasine jätkumine ja süvenemine: Eesti jätkab küll integreerumist Euroopa Liiduga, kuid ei suuda kasutada oma geökonoomilist positsiooni täies ulatuses ja ei võta ette ka aktiivseid programme oma majanduse ülesehitamisel vastavalt infotehnoloogia võimalustele. „Ülevedaja“ või „Suure mängu“ stsenaariumide käivitajaks võiks olla Ida ja Lääne majandussuhtluse olulisem intensiivistumine, mis omakorda võib toimuda kahel tasandil: kas kaubavoogude (eelkõige Vene tooraine) liikumise tasandil või sügavama koostöö (sh ka Lääne investeeringud Venemaale) tasandil. „Ülevedaja“ stsenaariumile on iseloomulik küll positiivne geökonoomiline situatsioon, aga mitte koordineeritud jõupingutused edasiliikumiseks infotehnoloogia teljel. „Suure mängu“ stsenaarium eeldab ühiskonnapoolset küllalt pikaajalist strateegilist majanduse kvalitatiivse hüppe baasi loomist.

Nagu jooniselt 3.1 näha, sõltub taoline baasi ehitamine teatud finantsmanöövri läbiviimise edukusest, mille kaudu majanduse esimesel arengustaadiumil tekkivad ressursid suudetakse koguda ja konverteerida haridussüsteemi (sh eriti tehnoloogia ja kutseharidus), toote- ja tehnoloogiaarenduse ning turgudelevitamise tugisüsteemide

JOONIS 3.1.

Majandusarengu loogika eri faaside kaupa. Lühendid SP, ÜV ja SM tähistavad tekstis kirjeldatud stsenaariumeid (vastavalt *Skandinaavia perifeeria*, *Ülevedaja*, *Suur mäng*).

loomisesse, aga samuti sellest, kuidas õnnestub kombineerida rahvusriigi tasandil koondatavaid ressursse rahvusvahelistega ning kuidas õnnestub parandada ärisektori ja avaliku sektori koostööd. Eesti majanduse viimine sellisele tasandile, et ta suudaks 21. sajandi globaalses majanduskontekstis võistelda keerukamate ja paremini tasustavate funktsioonide täitmise eest, nõuaks nii tõsist sotsiaalset ja teaduspoliitilist mobilisatsiooni kui ka geopoliitilise fooni soodsust. Praeguses kiirelt muutuv keskkonnas ei ole edu võimalik saavutada ainult kopeerimise, vaid eelkõige uuenduslikkuse teel.

Kirjandus

- E. Terk. Estonia: Oil-Shale, Environment, and Growth Scenarios. In: Environmental Transition in Nordic and Baltic Countries, Ed. by Hans Aage. Edward Elgar. Cheltenham, Northampton, 1998, pp. 111–125.
- E. Terk, J. Teder. Estonian Entrepreneurship: Toward Western Markets and Operating Patterns. In: The NEBI Yearbook 1998. North European and Baltic Sea Integration. Ed. by Lars Dedegaard, Bjarne Lindström and others. Springer 1998, pp. 145–159.
- K. Kilvits. Viimane kümnendik on pidurdanud arengut. „Ärielu“ nr 9, 1999, lk 36–38.

- Degree of Maturity of the CEEC Applicants for EU Accession. Summary. Fritz Breuss, Austrian Institute of Economic Research. Vienna, 1999.
- Calculations on UN/ECE Database.
- Eesti inimarengu aruanne 1998. Tallinn, 1998, lk 127.
- Eesti Majandusülevaade 1998–1999. (EV Majandusministeerium ja EIKAS). Tallinn, 1999, lk 56–61.
- Borsos-Torstila, J. Foreign. Direct Investment and Tehnology Transfer: Results of a Survey in Selected Branches in Estonia. Discussion Papers of the Research Institute of the Finnish Economy. Helsinki, 1997.
- Projekt: Cities of the Baltic countries-economic transformation through new industries. Projekti III etapi aruanne. Tallinn, 1997.
- Amartya Sen. Development: which way now? In: Jameson K.P. and Wilber Ch.K. The political economy of development and underdevelopment. Mc Grow-Hill, Inc., 1996, pp. 7–28.
- Ph. Cooke. Back to the future: Modernity, post-modernity and locality. Unwin Hyman Ltd, London 1990, p. 193 .
- J. Galtung. Will Eastern-European economies Latin-Americanized. In: Proceedings of the International Conference on Privatization versus Democratization in Transition from command Economy to Market Economy June 5–7, 1991. Part III.
- Eesti tulevikutsenaariumid (Eesti Vabariigi Keskkonnaministeerium, Eesti Tulevikuuuringute Instituut). Tallinn/Tartu, 1997.
- Eesti inimarengu aruanne 1997. Tallinn, 1997, lk 64–67.

3.2. Tööturg ja tööpuudus

Eesti tööturu üldiseloostus

Aastatuhande vahetumisel iseloomustab maailma majandust liikumine ühest arenguetaapist teise: industriaalühiskond muutub postindustriaalseks infoühiskonnaks. Kolmanda (tertsiaarse) sektori osakaal kasvab jõudsalt ja arenenud riikides on selles hõivatud juba üle 70% töötajatest. Sarnased tendentsid toimivad ka Kesk- ja Ida-Euroopa siirderiikides. Nende eripäraks on struktuurimuutuste kiirus ja mastaapsus. Nelja-viie aasta jooksul on reformimeelsetes riikides toimunud struktuurimuutused, mis

arenenud riikides võtsid aega 20–30 aastat. Nii kiire areng tähendab aga paratamatult, et paljud proportsioonid majanduses nihkuvad tasakaalust välja ja ühiskond ei jõua tekkivaid sotsiaalseid konflikte lahendada.

Eestis iseloomustab üleminekuperioodi tööjõu vähenemine, mis on põhjustatud negatiivsest loomulikust ja mehaanilisest iibest ning muutunud majanduslikust olukorrast. Alates 1991. aastast võime rääkida ka esimestest tööpuuduse ilmingutest. Majanduse kiire ümberstruktureerumise käigus vabanev tööjõuressurss üritas rakendust leida uutes kiiresti arenevates majandusharudes,

TABEL 3.1.

Tööealine elanikkond (15–69-aastased) vastavalt tööturu staatusele, soolises lõikes (tuhandetes)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Tööjõud	842,6	831,7	819,8	794,8	757,8	749,4	726,9	717,6	713,5
Hõivatud	837,9	826,4	807,8	765,7	708,1	692,6	656,1	645,6	644,1
Töötud kokku	(4,7)	5,3	12,0	29,1	49,6	56,7	70,9	71,9	69,4
Mitteaktiivsed kokku	253,8	270,5	284,2	306,4	322,1	320,1	334,6	336,5	333,6
Mitteaktiivsed mehed	90,5	93,5	96,1	102,1	112,6	112,2	121,5	125,1	123,1
Mitteaktiivsed naised	163,3	177,0	188,1	204,3	209,5	207,8	213,2	211,4	210,4
KOKKU	1 096,4	1 102,3	1 104,0	1 101,2	1 079,9	1 069,4	1 061,6	1 054,1	1047,0
Osalemismäär, %	76,9	75,5	74,3	72,2	70,2	70,1	68,5	68,1	68,1
Hõive määr, %	76,4	75,0	73,2	69,5	65,6	64,8	61,8	61,3	61,5
Töötuse määr, %	(0,6)	0,6	1,5	3,7	6,5	7,6	9,7	10,0	9,7
Meeste töötuse määr, %	1,4	3,9	6,5	7,3	10,6	10,7	10,1
Naiste töötuse määr, %	...	(0,7)	1,5	3,4	6,6	7,9	8,8	9,2	9,3
Hõive muutus*		-1,4	-2,3	-5,2	-7,5	-2,2	-5,3	-1,6	-0,2
Töötuse muutus*		12,8	126,4	142,5	70,4	14,3	25,0	1,4	-3,5

Märkused * muutus võrreldes eelneva aastaga
 ... andmete aluseks on valimi vähem kui 20 isikut
 () andmete aluseks on valimi 20–39 isikut

Allikas: ESA.

nagu kaubandus, hotellindus, toitlustamine jne. Antud olukorras tuli märkimisväärset osal tööstusest ümberkvalifitseeruda.

Tabelis 3.1 näeme, et suuremad muutused tööstuse toimuses esimestel majandusreformi aastatel 1992 ja 1993, kui kogu hõive vähenes vastavalt 5,2 ja 7,5 protsenti. Kokkuvõttes tähendas see ligi 100 000 inimese lahkumist tööstuse hulgast. Samal perioodil suurenes töötute arv 37 000 ja mitteaktiivsete oma 38 000 inimese võrra. Ülejäänute näol on tegemist rahvastiku negatiivsest mehaanilisest ja loomulikust iibest tuleneva vähenemisega¹. Kogu vaadeldava perioodi (1989–1997) jooksul vähenes hõive 23,1% ehk 193 000 inimese võrra.

Märgatavalt on nimetatud perioodi jooksul kasvanud töötus ja mitteaktiivsus. Mitteaktiivsuse suurenemine on kogu majanduse seisukohalt isegi ohtlikum, sest need inimesed jäävad eemale tööpoliitika vaateväljast. Oluline on vaadata ka nimetatud kategooria soolist jaotumist. Kui kogu mitteaktiivsus kasvas vahemikus 1989.–1997. a 31,4%, siis naiste mitteaktiivsus kasvas 28,8% ja meeste mitteaktiivsus 36%.

Absoluutarvudes on mitteaktiivseid naisi 1997. aastal 210 400, mehi 123 100. Naiste mitteaktiivsus moodustas kõigest antud vanusevahemikku kuuluvatest naistest 38,3%. Meestel oli vastav näitaja 24,7%.

Hea ülevaate probleemist annab hõive muutuse analüüs majandussektorite² järgi. 1997. aastal oli Eestis 9,3% inimestest hõivatud primaarsektoris, 33,5% sekundaarsektoris ja 57,2% tertsiaarsektoris. Samad näitajad näiteks EL-i kohta olid vastavalt 5%, 29,5% ja 65,6%. Hõive soolist jaotust vaadates ilmneb, et Eestis on välja kujunenud nn meeste ja naiste majandusharud. 54% meestest töötab primaar- ja sekundaarsektoris, samas kui ligi 70% naistest töötab teenindussektoris. Näiteks tervishoius hõivatutest olid 1998. a II kvartalis 86% naised ja hariduses oli vastav näitaja 78%. Ehituses olid samal ajal 89% hõivatutest mehed. Et mehed töötavad rohkem nendes sektorites, mis paratamatult kokku tõmbuvad, siis on ka nende töötus kõrgem. Teisalt töötavad naised harudes, kus on keskmiselt madalam töötasu ja selle tulemusena suurenevad meeste ja naiste palgaerinevused.

¹ Vastavalt statistikaameti andmetele vähenes kogu rahvastik nimetatud perioodil ca 46 000 inimese võrra.

² Primaarsektor hõlmab põllumajandust, kalandust ja mäetööstust, sekundaarsektor tööstust, energeetikat ja ehitust ning ülejäänud majandusharud (pangandus, kaubandus, transport, meditsiin jne) moodustavad tertsiaarsektori.

TABEL 3.2.

Sooline hõive muutus kolmes majanduse põhisektoris (elanikkond vanuses 15–69 aastat), %

Sektor	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Kokku										
Primaarne	21,2	21,1	20,4	19,1	16,6	14,6	10,5	9,5	9,3	9,5
Sekundaarne	37,1	36,9	36,4	35,6	33,1	32,4	34,3	34,2	33,5	33,2
Tertsiaarne	41,7	42,1	43,1	45,3	50,3	52,9	55,2	56,3	57,2	57,3
Mehed										
Primaarne	27,3	26,5	25,5	23,8	20,8	18,2	13,0	11,5	12,0	12,1
Sekundaarne	42,2	42,0	41,6	41,0	38,6	38,3	41,4	42,6	41,9	41,8
Tertsiaarne	30,5	31,5	32,9	35,2	40,6	43,4	45,6	45,9	46,1	46,1
Naised										
Primaarne	14,9	15,3	14,9	13,9	12,0	10,6	7,8	7,4	6,3	6,7
Sekundaarne	31,8	31,4	30,8	29,5	26,9	25,8	26,6	25,3	24,1	23,9
Tertsiaarne	53,3	53,3	54,3	56,7	61,1	63,5	65,7	67,3	69,6	69,4

Allikas: ESA.

Kui analüüsida hõive muutusi majandusharuti, siis ilmnevad väga selged tendentsid (vt Eamets jt, 1997). Pidev hõive vähenemine on toimunud põllumajanduses ja kalanduses. Kõige drastilisem oli hõive langus 1993. aastal. Kui võrrelda 1989. ja 1997. aastat, siis näeme, et hõive on põllumajanduses vähenenud 64,7% ja kalanduses 72,8%. Kinnisvara ja äriteenuste sektor ning ka riigivalitsemise ja hariduse elandid läbi languse kuni 1993. aastani, pärast seda algas pidev hõive suurenemine. Pidev hõive kasv on toimunud panganduses ja kaubanduses.

Kõige operatiivsema pildi annab tööpuuduse hetkeolukorrast Tööturuameti statistika, mis näitab, kui palju on registreeritud töötuid töötajaid³ ning kui suur osa inimestest otsib tööd riiklike hõivetalituste kaudu. Eestis arvestatakse registreeritud töötuse määrana registreeritud töötajate arvu suhet tööealistesse elanikesse. 1998. aasta andmetel kuulus 31,8% tööealistest elanikest 1997. a alguses nn mitteaktiivse elanikkonna hulka ja seda osa rahvusvahelise statistika praktikas tööpuuduse määrana

arvutamisel ei arvestata. Seega tuleb silmas pidada, et töötute abiraha saajate ja tööealise elanikkonna suhtarv Eestis ei ole rahvusvahelises kontekstis võrreldav. Et saada täiendavat informatsiooni tööturul toimuva kohta, käivitati Eesti Statistikaameti poolt alates 1995. aastast Eesti tööjõu uuring, mida korraldati veel 1997. ja 1998. aastal. Eesti tööturu uuringu (ETU) definitsioonides lähuti rahvusvahelistest standarditest ja definitsioonidest.⁴ ETU andmete kasutamisel on käesolevas alajaotuses viidatud Eesti Statistikaametile (ESA). Seega on otstarbekas kasutada töötuse mõõtmisel Eestis kahte näitajat: registreeritud tööpuuduse määr (töötud töötajad jagatud tööjõuga) ja kogu (ILO) tööpuuduse määr (ETU töötud jagatud tööjõuga). Tabel 3.3 annab vastavatest näitajatest ülevaate ka numbriliselt.

Eestis on tööpuudus kasvanud järk-järgult, jõudes 1999. aasta alguseks 11–12% piirimaile⁵ (võrdlusena: Soomes oli tööpuudus 1996. aastal 17%, Lätis 20% ja EL-is keskmiselt ligikaudu 10%). Teatud langus toimus 1997. aastal ja see on seletatav eel-

³ Registreeritud töötute töötaja on isik, kellel puudub sissetulek, kes registreerib elukohajärgses hõivetalituses oma soovi tööd leida, külastab hõivetalitust vähemalt korra kuus ja on nõus sobiva töökoha tekkimisel kohe täistööajaga tööle asuma.

⁴ Vastavalt ILO standarditele on töötute isik, kes ei ole hõivatud, kuid on võimeline töötama ja soovib tööd leida. Töövõimelisus näitab inimese vaimset ja füüsilist võimet teha tööd. Soov leida tööd tähendab, et isik on uuritava perioodil otsinud tööd. (Täpsem ülevaade definitsioonidest ja määratlustest vt Eamets, Piliste jt, 1996.)

⁵ Vastavalt ETU 99 andmetele oli 1999. a I kvartali töötuse määr 12,0% ja II kvartalis 11,7%.

TABEL 3.3.

**Registreeritud töötud, töötud tööotsijad ja töötud vastavalt ILO definitsioonidele
(aasta keskmised, tuhandetes ja %-des)**

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Registreeritud töötud (keskmiselt kuus)	18,8	17,3	13,9	17,2	18,3	18,0
Töötud tööotsijad (keskmiselt kuus)	33,4	37,3	34,9	37,9	34,0	32,0
Registreeritud tööpuuduse määr (töötud tööotsijad jagatud tööjõuga)	4,5%	5,1%	5,1%	5,5%	5,1%	4,7%
Töötud vastavalt ILO definitsioonidele	49,6	56,7	70,9	71,9	74,1	70,2
Tööpuuduse määr (töötud vastavalt ILO definitsioonidele jagatud tööjõuga)	6,5%	7,6%	9,8%	10,0%	10,5%	9,9%

Allikas: ESA ja Tööturuamet.

kõige üldmise majanduskeskkonna paranemisega, kui Eesti SKP kasvas rekordiliselt 11,4%. Töötuse põhjused on nii majandusliku, sotsiaalse kui psühholoogilise tagapõhjaga. Lisaks makromajanduslikule šokile⁶ on olulised veel inimeste passiivne suhtumine ümberõppesse, vähene mobiilsus ja psühholoogiline kohanematus turumajanduse tingimustega (vt ka Eamets ja Philips, 1999).

Struktuurne tööpuudus

Tööturu üldisest olukorrast ja struktuursetest tööpuudusest saaks palju parema ülevaate, kui meil oleks ülevaade vakantsetest töökohtadest. Kahjuks on antud statistika puudulik, sest ettevõtted ei edasta tööhõivetalitustele vastavat informatsiooni. Üks põhjus on see, et kvalifitseeritud tööjõud ei otsi tööd mitte tööhõivetalituste, vaid ajalehekuulutuste, sugulaste ja tuttavate kaudu. Kvalifitseeritud tööjõud eeldab, et enamus töökohti, mida vahendavad tööhõivetalitused, on mõeldud madala kvalifikatsiooniga töötajatele. Vastavalt ETU andmetele otsib ainult 50% tööotsijatest tööd tööhõivetalituste kaudu.

Regionaalsed ja sektoriaalsed erinevused tööjõu nõudmise ja pakkumise vahel on üheks sotsiaalse depressiooni allikaks. Regionaalse tööpuuduse üheks põhjuseks on uute töökohtade loomise suur varieeruvus regiooniti. Struktuurne tööpuudus on tõsine probleem Kirde-Eestis (seoses endiste üleliiduliste ettevõtete majandusraskustega) ning Lõuna-Eesti valdavalt

põllumajanduslikes maakondades. Ida-Virumaal oli tööotsijate suhe uutesse töökohtadesse 2,5 korda kõrgem Eesti keskmisest. Lõuna-Eesti maakondades on tööpuuduse-vakantside suhe suhteliselt sarnane Eesti keskmise näitajaga. See tähendab, et uusi töökohti luuakse, kuid neid ei õnnestu alati täita, sest puuduvad vastava kvalifikatsiooniga inimesed. Seda tõestab suhteliselt kõrge töötus nimetatud maakondades. Mõnes maakonnas, kus töötuse määr ei ole nii kõrge (näiteks Lääne maakond), luuakse samas väga uusi töökohti ja seega on tööotsijate-vakantside suhe ikkagi suhteliselt kõrge.

Registreeritud töökohtade loomine langes ajavahemikus 1996–1999 pidevalt. Struktuurset tööpuudust väljendav tööpuuduse-vakantside suhe kasvas nimetatud perioodil 19,9-lt 30,3-ni. Kõige suurem oli nimetatud suhte kasv põllumajanduse ja kalanduse oskustöölise seas, kus suhe kasvas 42,4-lt 91,0-ni. Teisiti öeldes oli nimetatud aladel 1999. a alguses iga vakantse töökohta peale 91 registreeritud tööotsijat. Tegelikult on see suhe kindlasti veel suurem, sest kaugelki mitte kõik ei registreeri ennast tööotsijana tööhõivetalitustes.

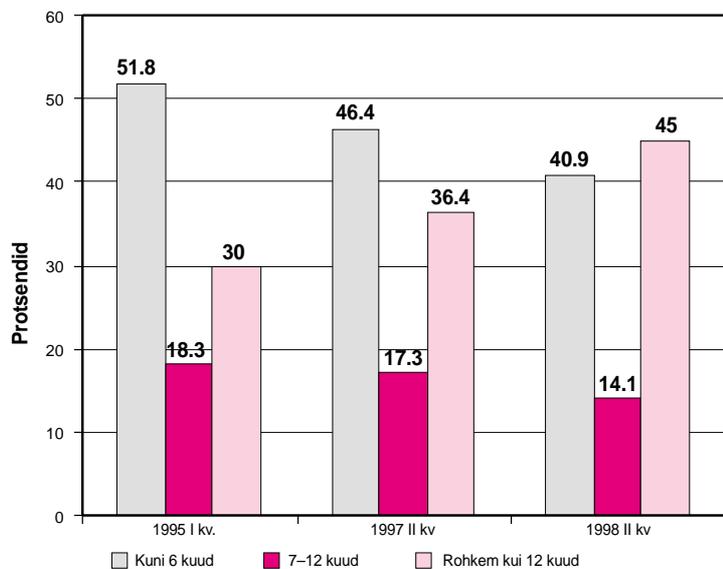
Võrreldes meeste ja naiste osakaalu töötute seas, peab ütlema, et vastavalt ETU andmetele on Eestis töötuid mehi rohkem kui naisi (vt tabel 3.1). See näitaja on erandlik terves Kesk- ja Ida-Euroopas. Ühe võimaliku selgitusena võib tuua eespool nimetatud naiste suurt osakaalu mitteaktiivsuses. Eesti puhul on huvitav ka see, et kui vaadata registreeritud töötust, siis on naiste osakaal meestega võrreldes oluliselt

⁶ Silmas peetakse 1992.–1993. a hüperinflatsiooni, väliskaubanduse ümberorienteerumist idaturult lääneturule, rahareformi ja panganduskriisi.

JOONIS 3.2.

Töötud töötuse kestvuse järgi (ETU andmetel), %

Allikas: ESA.

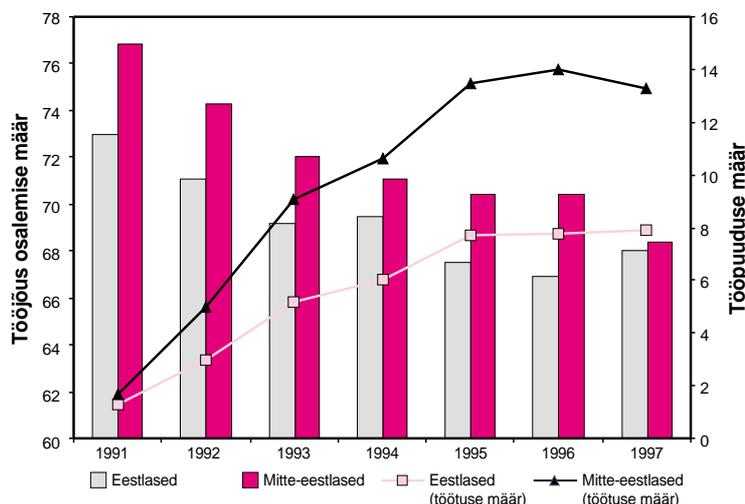

suurem. Vahe tuleb sellest, et vastavalt Eesti seadusandlusele on naistel võimalik teatud tingimustel (alla 7-aastaste laste olemasolu jne) registreerida ennast töötuks korduvalt. Mehed kaotavad teatud aja jooksul õiguse registreeruda ja langevad registreeritud töötusest välja. Siit tulenevalt peaks riigi tööpoliitika üks ülesanne olema mitteaktiivsete naiste osakaalu vähendamine.

JOONIS 3.3.

Eestlased ja mitte-eestlased (vanuses 15–69 aastat) vastavalt tööturu seisundile: osalemise määr ja töötuse määr, %

Allikas: ESA.

Noorte töötuse määr on traditsiooniliselt kõrgem. Kui 1996. aastal ulatus noorte töötuse määr juba 16%-ni, siis 1997. aastal oli teatud langus 14,4%-ni.⁷ Paraku võib lähiaastatel prognoosida noorte töötuse kasvu. Selle põhjuseks on keskharidusega koolilõpetajate arvu suurenemine, võrreldes kutseharidusega koolilõpetajatega. Ilma kvalifikatsiooni ja erialata noortel on suhteliselt suur tõenäosus jääda töötuteks.

Analüüsidest töötuse kestvust, näeme pikaajaliselt töötute arvu kasvumist. See on negatiivne majanduse kui terviku seisukohalt, sest pikaajaliselt töötud (inimesed, kes on otsinud tööd rohkem kui üks aasta), kaotades oma kvalifikatsiooni ja töö tegevise harjumuse, muutuvad ühiskonnale sotsiaalseks koormaks ja nende uuesti rakendamine on aeganõudev ning kallis.

Probleeme võib tekitada ka töötuse rahvuslik-keeleline jaotus⁸. Eesti keelt mitterääkivate mitte-eestlaste töötus on oluliselt suurem kui eestlaste töötus. See on seotud ühest küljest tööjõu harukondlik-regionaalse struktuuriga. Venekeelne elanikkond töötab paljuski sellistes majandusharudes, mis on Eesti iseseisvumisaja jooksul läbi teinud taandarengu, kuna endine NL-i turg ei paku samas mahus toorainet ega turustamise võimalusi (nt masinaehitus, metallitööstus). Teisalt on põhjuseks asjaolu, et töödandja eelistab töölevõtmisel neid, kes valdavad riigikeelt. Samas, kuna mitte-eestlaste aktiivsus tööturul on kõrgem kui eestlastel, siis võimaldab see antud kontingendile rakendada paremini koolitust ja teisi tööpoliitika meetmeid. Probleem on paljuski regionaalse iseloomuga, sest keelebarjäärid sunnivad Ida-Virumaal elavaid mitte-eestlasi otsima tööd oma kodumaakonnas, kus sageli aga ei ole piisavalt vabu töökohti.

Eesti tööturu tulevikuprognoosid jäävad paratamatult spekulatiivseteks. Kõigepealt, aegrad on liiga lühikesed. Ka ei saa tugineda analoogiale, sest nii mastaapset plaanimajanduselt turumajandusele üleminekut maailmamajanduse ajalugu ei tunne. Kolmandaks, Eesti kui väikeriigi olukord sõltub väga palju maailmaturu trendidest. Lühiajalise perspektiivi seisukohalt võib öelda, et registreeritud töötuse näitajad on kasvanud alates 1999. a algusest. See on põhjustatud eelkõige Venemaa majan-

⁷ 1998. a II kvartali andmetel oli selle vanusegrupi töötuse määr 14,5%.

⁸ Kaks gruppi, eestlased ja mitte-eestlased, on eraldatud siin esimese koduse keele, mitte rahvuse järgi.

duskriisi ja Vene turu äralangemisest tekkinud majandusraskustest. Kiiret hõive edasist vähenemist võib prognoosida töössektoris. Põllumajandus on Eestis elavat maarahvastiku osakaalu arvestades isegi juba suhteliselt kokku kuivanud.

Majandusharudest on kiiret arengut üles näidanud finantssektor ja kindlasti kasvab tulevikus ka transpordi osakaal. Kui nendele lisada veel ka turism, siis saamegi need majandusharud, mis järgneva 10–15 aasta perspektiivis Eesti majandust vedama peavad. Suhteliselt ettearvamatu on Euroopa Liiduga ühinemise mõjud Eesti tööturule. Praeguseid arenguid silmas pidades võib eeldada, et Eestist lahkub väga kõrge kvalifikatsiooniga tippspetsialiste, kes on EL-i tööturul läbilöögivõimelised. Teine suhteliselt suur grupp on madalat kvalifikat-

siooni nõudvat tööd tegevad inimesed, kes võivad leida rakendust EL-i liikmesriikides, kus palgatase on Eesti omast kõrgem.

Kirjandus:

- Eamets, R., Philips, K. Eesti tööturg ja tööjõu konkurentsivõime, peatükk raamatust Eesti majanduse konkurentsivõime, Tartu Ülikool, Majandusteaduskond. Tartu, 1999, lk 231–281.
- Eamets, R., Kulikov, D., Philips, K. Eesti Tööjõu-uuring 1995. Struktuurimuutused Eesti tööturul aastatel 1989–1994. Tallinn–Viljandi: Statistikaamet, 1997.
- Eamets, R., Piliste, T. Eesti tööjõu uuring 1995. Eesti Statistika Kuukiri, 1996, nr 9, lk 34–36.
- Eesti Statistikaamet (ESA). Tööjõud 1998, Tallinn, 1999.

3.3. Maa- ja omandireformi peegeldused Eesti maaelus

Maakondades elab enam kui neljandik Eesti töövõimelisest hõivatud elanikkonnast ja ligi pool eestlastest. Samas on maapiirkondade ja linnade areng iseseisvusaastail kulgenud suuresti eri suunas. Kõrvuti põllumajandusliku toodangu langusega iseloomustab viimast kümnendit migratsioon linnadesse, kasvav negatiivne iive, keskmise haridustaseme langus, töötuse kiirem lisandumine jne (ESA, 1999: 184, 191). Uuringud osutavad, et 95% maaelanikest peab maareformi ebaõnnestunuks, kolm neljandikku oma majanduslikku olukorda halvaks ja võimalusi selle parandamiseks väikeseks (Joandi, Lilover, Moor, Murutar, 1999). Põllumajandusliku toodangu languse kõrval toimuvad maaühiskonnas kogu Eestile pöördumatu tähtsusega muutused. Maa asustusstruktuur, sotsiaalne kihistus, hariduspotentsiaal, kodanikualgatus ja koguni peretüüp on muutunud. Muutustel on väga olulised tagajärjed, kuna maaühiskond on olnud eesti kultuuri ja rahvusluse oluline ressurss.

Põllumajandusreform: kavad ja tulemused

Restitutsiooniline projekt, mis seadis eesmärgiks taastada okupatsioonieelsed oman-

disuhted, ei toonud kusagil kaasa nii põhjanevaid tagajärgi kui maaelus. Eesti põllumajandusreformis pörkusid riigisotsialistlik süsteem kui elukorralduse viis ja restitutsioonil põhinev ideoloogia. „Rahvuslik-kultuuriliselt kinnistunud tööka talupoja imago kujunes 1990–1992 põllumajanduslike reformide leitmotiiviks“ (Lieven, 1993: 355). Selle peamiseks eesmärgiks oli perekonna ja kooperatiivsete majapidamiste loomine, kasutades selleks kollektiiv- ning riigimajandite ehitisi ning tehnoloogiat. Samas oli suurmajandite töötajate enamik (55–60%) suurtootmise säilitamise poolt (Pajo, Tamm, Teinberg, 1994: 10, 13). Perefarmide projekti peamiseks kandjaks sai aga linnaliku taustaga rahvuslik intellektuaalide kiht.

1992. aasta Riigikogu valimiste järel moodustatud valitsust, kes teatas riigimajandite sundlikvideerimisest, ei suutnud maaelanikkond enam kuigivõrd mõjutada. Abstraktne restitutsiooni-ideoloogia ja ultraliberalistlik nägemus muutusid põllumajandusreformi alusideeks, mis ei olnud kuigivõrd seotud maaelu praktiliste probleemidega. Lahtiriigistamise lõpptulemuse – lihtsa laialilagunemise, uute väiksemate tootmisüksuste tekke või majandi teraviklikkuse säilimise – määras suuresti suur-

TABEL 3.4.

Maarahvastik tegevusala järgi 1989–1998

TEGEVUSALA	1989	1991	1993	1995	1996	1998
Põllumajandus, jahindus, metsandus	52,1	50,4	41,6	32,3	30,8	29,2
Kalandus	3,7	3,6	2,4	-	-	
Töötlev tööstus	12,1	11,7	12,4	18,8	18,6	20,4
Energeetika, gaasi- ja veevarustus	-	-	1,6	-	2,8	2,3
Ehitus	4,8	5,3	5,5	4,3	4,5	4,4
Müük, sõidukite ja kodumasinade remont	4,6	5,0	8,0	10,5	11,5	13,9
Hotellid ja restoranid	-	-	-	1,5	-	3,6
Veondus, laondus, side	3,7	4,6	5,4	5,5	5,5	6,7
Kinnisvara, üürimis- ja renditeenus	1,3	1,3	1,4	3,0	2,6	2,2
Riigivalitsemine ja -kaitse, sotsiaalkindlustus	1,4	2,3	3,9	4,7	5,2	5,0
Haridus	6,7	5,8	6,7	8,6	8,9	10,1
Tervishoid ja sotsiaaltöö	4,8	4,7	5,4	3,1	3,1	3,2
Muud sotsiaal-, riigi- ja isikuteenused	2,2	2,1	2,1	-	-	

Allikas: Eesti tööjõu-uuringud 1995 ja 1997. Tööjõud Eestis 1989–1998. Statistikaamet: Tallinn, 1997; Eesti tööjõu-uuringud 1998. Tööjõud Eestis 1998. Statistikaamet: Tallinn, 1998.

majandi arengu tase, aga ka erinevate staatusgruppide jõu vahekord. Kõrgema arengutasemega, suuresti autoritaarsete juhtidega majandid olid kujundanud töö ja teenuste jagamise keskkonna, mis soodustas senise koosluse püsivust. Ülejäänud majandite reformimise kujundas võitlus „keskklassi“ (spetsialistide kihi) ja kolhoosi juhtkonna vahel. Tulemus sõltus eelkõige sellest, millist kasu lubasid reformi teostusviisid neil kahel sotsiaalsel grupil ühismajandite lõpetamisest loigata. Tootmise ümberstruktureerimine oli pingutust nõudev ja paljud vähem edukad läksid lihtsalt laiali. Kohaliku tasandi „kokkupõrked“ „vana kaadri“ sotsiaalse võrgustiku ja rahvuslikult rüütatud „väljakutsujate“ sotsiaalse võrgustiku vahel aitasid kaasa sellele, et kolhooside-sovhooside laialisaatmine kujunes kohati anarhistlikuks ja destruktiivseks protsessiks.

Kaks kolmandikku endistest maaomanikest ja nende pärijatest elab linnades (Pajo, Tamm, Teinberg, 1994: 9). Maade tagastamine on olnud erakordselt aeglane.

Mitmesuguste juriidiliste ja administratiivsete komplikatsioonide ning asjaosaliste leige suhtumise tõttu oli 1997. aasta lõpuks registrisse kantud ainult 19 000 eramaaomandit, millest enamust ei harita (Agricultural Policies: 46). Maa kaubalisus on väga madal. Ehkki eksisteerib väike hulk tehnoloogiliselt küllalt kõrgeltarenenud talumajapidamisi, on perefarmide kui maaelule alust loovate tootmisüksuste tekitamise projekt suuresti ebaõnnestunud. Projekt oli vastuolus põllumajanduses hõivatud inimeste võimalustega, kes oma soodumustega – või positiivselt väljendudes tänu oma soovile – kohandada nõukogudeaegne suurtootmine kapitalistliku majanduskeskonnaga, „leevendasid valitsuse restitutsioonilise ja ultraliberalistliku poliitika mõjujõudu“ (Alanen, 2000).

Modernne põllumajandus peab nüüd valdavalt tekkima sotsialistliku põllumajanduse varemest. Need koosnevad väike- ja keskmajapidamistest, põllumajanduslikest suurettevõtetest ja uut tüüpi perefarmidest. Edukamad perefarmid koos endiste kollektiivmajapidamiste eraomanduse olevate „õigusjärglastega“ on tänapäeva Eesti põllumajanduse kõige tootlikumad ja arenguvõimelisemad struktuurid. Aktsiaseltsidena toimivad põllumajandusettevõtted on kujunemas tootmise ratsionaliseerimise tulemusel perefarmideks. Nende arengu peamine probleem on vastuolu töökollektiivi premodernse sotsiaalse kapitali ja kapitalistliku tootmisratsionaalsuse vahel. Nimetatud majanditüübid lähenevad. Suur osa nende praegustest omanikest kuulus ka omal ajal majandi juhtkonda või spetsialistide hulka. Neil oli märkimisväärselt sotsiaalselt kapitali (haridust ja sidemeid), mis on iseloomulik seda tüüpi farmeritele. Edukatel ettevõtjatel on pea eranditult ka välismaiseid kontakte nii Läänes kui Idas. Need suhted, kuigi äritegevuse seisukohalt olulised, pole siiski enamasti otseselt kommertsiaalse iseloomuga. Piir põllumajandusliku suurtootmise ja tehnoloogiliselt kaasaegsete perefarmide vahel on hägustumas. Arenguvõimeline perefarm võib lõpuks kujuneda kapitalistlikuks suurettevõtteks (Alanen, 2000).

Viimastel aastatel on maakeskkonna olukord nii teenindavas sektoris kui ka ettevõtluses kiiresti halvenenud. Maaelanikkond jaguneb üha teravamalt väiksearvuliseks kasumit tootvates majandites töötavaks (kümnekond tuhat inimest) ja

TABEL 3.5.

Valdade rahvastik vallaaruannete alusel 1997–1999

	1993	1995	1998	1999
Elanike majapidamiste arv	187 637	186 902	187 865	187 708
Alaliste elaniketa majapidamiste arv	-	1 089	2 003	3 424
Alaliste elanike arv	433 799	440 748	444 948	438 510
Töötajate arv	164 617	172565	161 077	157 542
Töötajatest				
palgatööl	142 442	140 828	133 179	130 882
oma talus	7 707	11415	10 193	10 753
oma ettevõttes	1 855	5 153	4 741	5 147
oma abimajapidamises	13 521	14 043	10 453	8 647
Individaaltöötajad, vabakutselised	733	1 130	1 929	2 153
Päevakoolis õppijate arv	78 297	83 194	89 547	90 851
Tööealised mittetöötajad, mitteõppijad	-	57 082	61 435	63 412
Neist lapsehooldajad, invaliidid ja pensionärid	-	17 125	21 841	21 425

Allikas: Vallarahvastik 1. jaanuar 1993. Statistikaamet: Tallinn, 1993; Vallarahvastik 1. jaanuar 1995. Statistikaamet: Tallinn, 1995; Vallarahvastik 1. jaanuar 1999. Statistikaamet: Tallinn, 1999.

suureks, enamasti naturaalmajandusliku või sotsiaalabi toel elavaks rühmaks. Põllumajanduses hõivatute arv on vähenenud kümne aastaga kolm korda (ESA, 1999: 191). Vaatamata migratsioonile linna, on vähemalt viiendik, kohati neljandik Eesti külaelanikest, eelkõige Lõuna-Eestis, tegelelikult töötud. Tööhõive määr maal on langenud 50 protsendile. Avatud turu poliitika tõttu tagavad majanduse konkurentsivõimelisuse vaid väga kõrge tööintensiivsus ja pikk tööpäev. Samas on suur puudus kvalifitseeritud ja kaasaegse töömaailmaga tööhõive. Isegi parimail piima- ja lihatootajail ei ole praegu enam piisavaid eeldusi majanduslikult kasulikuks tegevuseks. Ilma olulistest muutusteta Eesti põllumajanduspoliitika ootab neidki majapidamisi pankrot (Alanen, 2000).

Omavalitsuse taastamine

Eesti küla elujõud on rajanenud tugeval omavalitsusel. Põhiseaduse kohaselt on Eestil ühetasandiline omavalitsus, mis annab valdadele suured volitused. Regionaalpoliitika abil on mõnevõrra tasa-kaalustatud perifeeria ja keskuste vastuolu, mis on sotsiaalse ja kultuurilise distantsi nende vahel muutnud väga suureks. Siirdumine nõukogude tüüpi parteilis-poliitiliselt administratsioonilt omavalitsuslike üksuste juurde on sügav murrang, mis

esitab väga suured nõuded kohalikule eliidile. Omavalitsuslikkuse taastamine vajab oma majanduselu, aktiivset paikkondlikku poliitikat ja haldusstruktuuride täitumist demokraatliku sisuga. Uuenduslikku sotsiaalset energiat ja sotsiaalset kapitali suudavad vahendada vaid tihedalt kohalikku ja üleriigilisse võrgustikku lülitatud omavalitsused. Avaramas mõttes on omavalitsusliku valla kujunemise keskseks tingimuseks kohapealse lokaalse „elaviku“ ja tugeva identiteediga elumaailma taastamine (Raagmaa, 1996).

Kahest ja poolesajast Eesti väikevallast, mis on üheksakümmend protsenti kõigest omavalitsusüksustest, valdav osa neid tingimusi ei täida. Ligi pool maapiirkondade valdade eelarvest (koos kaudsete toetustega kohati isegi ¾) laekub riigilt. Tulude varjamine, illegaalne kaubandus (eriti alkoholi ja tubakaga), röövmajandus jne on vähenanud valdade tulubaasi. Eelarverahaga säilitatakse peamiselt olemasolevat – korraldatakse teid, remonditakse hooneid, kaetakse valla palgal olevate inimeste töötasud. Omavalitsused on pigem riikliku hoolekande vahendajad kui kohalikku elu korraldavad majanduslik ja poliitiline võim (Ulst, 1997: 43). Kolmanda sektori arenguks puudub maakohtades teenuste ostujõuline nõudlus. Eesti külaelu keskseks teljeks olnud ühistegevuse taastumist takistab võrdselt nii finantsilise, õigusliku kui ka algatusliku ressursi piiratus. Kollektivismil

ja solidaarsusel on maaelanike käsitluses väga tagasihoidlik koht, esikohal on bürokratia ja individualism (Paas, 1996: 148).

Koos põllumajandusliku tootmise hävimisega on vallavalitsuse aparaadist saanud oluline, kohati peamine tööandaja. See on viinud vallavalitsuse koosseisude paisutamiseni: luuakse mittevajalikke ameteid, kunstlikke õpetajakohti jne. Enamik Eesti kohalikke omavalitsusi pole suutnud vältida rasket võlastumist. Seejuures ei ole võlastumise põhjuseks mitte arendustegevus, vaid vahetute vajaduste rahastamine. Harv ei ole „üle jõu“ elamine, olmeliste ja elukondlike mugavuste loomine eliidile. Omavalitsused maal on suuresti sotsiaalabi institutsioonid maa-eliidile, tagades neile töö ja elementaarse toimetuleku.

Keskmiselt 3–6 tuhande elanikuga vallad ei suuda toetada demokraatlikku sotsialiseerumist. Siiski on mõnevõrra laienenud paikkondliku juhtiva eliidi kandepind. Kolhoositaustaga tehnokraatide kõrval on volikogudesse valitud ka kirikumehi, õpetajaid ja arste. Naiste esindatus volikogudes on kasvanud. Kohaliku eliidi küpsemist takistab aga linna ja maa elukvaliteedi vahe suurenemine. Eestvedajatena silma paistnud inimesed siirduvad seetõttu meelsamini suurematesse keskustesse või riigi teenistusse (administratsioon, piirivalve). Mitmel pool on taastatud külavanema institutsioon (Paas, 1986). Uurimistulemused osutavad, et restitutsiooniliste sammude mõjus on väike – küla kui traditsiooniline kooslus on valdavalt lakanud olemast.

Kõige paremini on maapiirkonnad kohanenud traditsioonidega kultuurielu uskorraldamisel. Suuresti on kultuurilisele elavnemisele kaasa aidanud kodukandi liikumise rahvuslikud programmid, mis on nii inspiratsiooni kui majanduslikku tuge saanud Põhjamaadelt. Sõprusvallade liikumine annab Põhjamaadest olulist majanduslikku ja teabelist tuge. Vallad on suutnud taastada põhilisi kultuuriteenuseid kindlustava infrastruktuuri. Endised ideoloogia-asutused – nõukogulikud kultuurimajad – pakuvad ajaviite kõrval koolitust (keeled, arvutikasutusoskus), ümberõpet ning enesetäiendusvõimalusi. Edukamad vallad on koolitusteenuste müümisest suutnud kujundada olulise sissetulekuallika. Ka traditsioonilised kultuuriharrastused – laulukoorid, rahvatants jne – on kohanenud uue grantide jagamise süsteemiga. Majanduslik kitsikus ei võimalda enamikule

asukaist tasulist vaba aja veetmist ja sotsialiseerivad suhtlusstruktuurid (klubid, harrastusringid) hõlmavad vaid väiksemat osa elanikest.

Külaühiskonna jätkuv atomiseerumine ja kihistumine on dramaatiliselt laiendanud kuritegevust ja tekitanud süveneva alkoholismi. Omal ajal maaühiskonna selgroo moodustanud Kaitseliidu küündimatus sotsiaalse elu organiseerijana peegeldab nõukogude anneksiooniga ühiskonda tabanud degradatsiooni sügavust. Moonakate staatuse kiiret muutumist (relva saamine!) ei ole toetanud positiivne ühiskonna ellu sotsialiseerumine.

Praegused omavalitsusüksused on arenguks vajalike intellektuaalsete ja majanduslike ressursside poolest liiga väikesed. Valdade ühendamine suurendaks eliidi konkurentsi, konsolideeriks vahendeid, looks minimaalselt vajaliku „kapitali“ kontsentratsiooni. Kuid see ei kõrvalda Eesti maapoliitika peamisi puudujääke.

Eesti küla jätkusuutlik areng on hetkel kogu rahva tuleviku seisukohalt kõige teravamaks probleemiks. Uuele algühikule – talumajandusele – tuleb rajada kogu uuenev maaelu: omavalitsused, kultuuritegevus, kodanikualgatus jne. Kuid nõukogude periood ei ole „pööratav“ ilma, et ei rebitaks üksteisest lahti ühiskonna arengu põhilisi ressursse: maaomandit, kinnisvara, inimkapitali ja sotsiaalset kapitali. Kõige teravamad probleemid on tekkinud Kagu-Eestis, kuid ka tervikuna pole praegune majanduslik ja omavalitsuslik ressursid ning Eesti küla sotsiaalne kapital piisavad, et pidurdada sotsiaalse keskkonna järjekindlat halvenemist.

Kirjandus

- Agricultural Policies in the Baltic Countries: Proceedings of the Põnu Seminar in September 1997 (1997) CCNM/AGR/PP (98) 28 (Paris: OECD).
- I. Alanen. Eesti põllumajanduspoliitika ja võitlus kollektiivmajandite saatuse pärast Akadeemia, nr 1, 2000 (ilmumas).
- ESA = Eesti statistika aastaraamat 1999. Tallinn, 1999.
- N. Granqvist. Vallavanemad ja demokraatia. Rmt: Krister Strahlberg (toim). Omavalitsuste areng Eestis. Soome linnade Liit: Helsinki 1993, 53–68.
- P. Joandi, L. Lilover, L. Moor, A. Murutar. Eesti maaelu ja maamajanduse ülevaade. Ühistegeelikud uudised 1999, 16–29.

- K. Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction*. University of California Press: Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1993.
- A. Lieven. *The Baltic Revolution*. Yale University Press: New Haven, 1993.
- M. Pajo, M. Tamm and R. Teinberg. *The restructuring of Estonian agriculture*. Report 94-BR 15. Ames: Estonian Ministry of Agriculture, Midwest Agribusiness Trade Research and Information Center and Center for Agricultural and Rural Development 1994.
- M. Paas. *Eesti maaühiskond ja ühistegevus: Maa-otsioloogiline ülevaade*. Rmt: Ühistegevus Eesti Vabariigis. I. Eesti Põllumajandus-ülikool: Tartu, 1996.
- G. Raagmaa. *Regionaalplaneerimise uued suunad – alt üles toimiv strateegiline planeerimine ja avalik osalemine*, Rmt: Regionaalne areng ja vabaharidus, Avatud Hariduse Liit: Tallinn, 1996.
- H. Riisalu, L. Tõnis, A. Rekkor. *Küla elab. Ida-Virumaa külade uurimise aruanne*. Jõhvi: Ida-Virumaa Esindus.
- E. Ulst. *Kohalike omavalitsuste majanduslik ja sotsiaalne tegevus Eestis*, XXXII Baltic Conference on Economics. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1997, 43–49.

3.4. Vaesusega uude aastatuhandesse?

Vaesus on tänapäeva maailma suurimaid sotsiaalprobleeme, mis on tõsisesse ohtu seadnud jätkusuutliku inimarengu. „Vaesus Euroopas 21. sajandi künnisel on poliitiline skandaal ja sotsiaalne katastroof,“ tõdeti EU sotsiaalküsimuste tippkohtumisel „*Towards Greater Social Justice in Europe: The Challenge of Marginalisation and Poverty*“ 1991. aastal Strasbourgis. 1995. aastal toimunud Kopenhaageni sotsiaalarengu tippkohtumisel tunnistati teravat vajadust välja töötada riiklikud strateegiad vaesuse oluliseks vähendamiseks struktuuriliste barjääride kõrvaldamise ja sotsiaalse integratsiooni toetamise teel. Lähtuvalt Kopenhaageni tippkohtumisel võetud kohustustest algatati ÜRO Arenguprogrammi (UNDP) toetusel Eestis 1997. aastal projekt „Vaesuse leevendamine Eestis“, mille tulemused jõudsid Eesti avalikkuse ette 1999. a juunis.

Vaesus Eestis

Pärast iseseisvumist on Eestis peamiseks vaesust süvendavateks faktoriteks olnud üldine majanduse langus (mis tõi kaasa tööhõive struktuuralse ja regionaalse vähenemise ja sellest tuleneva elanikkonna heaolu languse), avaliku sektori vahendite ümberjagamise põhimõtete muutumine (sotsiaalhoolekandesüsteemi kiire turustumine, enesebimentaliteedi tähtsustumine jms) ning olemasolevate toimetulekustrateegiatega ebaefektiivsus muutunud sotsi-

aalses situatsioonis.

Kõik vaesed leibkonnad ei ole übteviisi vaesed. Vaesuspiiri alusel on võimalik määratleda vaesuse sügavust, mis iseloomustab seda, kui palju erineb leibkonna sissetuleku tase vaesuspiirist.

Otseses vaesuses (kuni 80% vaesuspiirist) olevate leibkondade ressursid on nii napid, et neil on raskusi isegi füsioloogiliste vajaduste rahuldamisega.

KIIL 3.1.

Kuidas vaesust määratleda?

- Vaesuse määratlemise aluseks on leibkonna kõikidest allikatest (palgad, toetused, ettevõtlusest saadav tulu, laenatud või kingitud raha) saadav netosissetulek kuus.
- Leibkonna suurusel või struktuurilist tulenevate mõjude vältimiseks rakendatakse tarbimiskaale, mille kohaselt esimene leibkonnaliige on võrdne ühega (tema tasuda jäävad lisaks individuaalkuludele ka ühised väljaminekud, nt üür), kõik teised leibkonnaliikmed 0,8-ga.
- Eesti jaoks väljatöötatud vaesuspiir võtab arvesse erinevaid elatusmaksumuse komponente (tarbimise üldine struktuur, toidu- ja eluase-mekulutused jne). 1997. aastal oli arvestuslik vaesuspiir 1250 krooni tarbimisüksuse kohta. Vaesuspiir arvestatakse ümber seoses elukalliduse muutumisega (kajastub hinnaindeksis).
- Arvestusliku vaesuspiiri, vaesuse struktuuri ja arengumustrite analüüsi empiiriliseks aluseks on 1995. aastast ESA poolt läbiviidav leibkondade sissetulekute ja kulutuste pidevuuring (LKSU). Käesolevas aruandes kasutatakse 1996.–1998. a koondandmestikke ning 1999. a esimese poolaasta andmestikku.

TABEL 3.6.

Vaesuskihtide piirid (krooni)

Aasta	Otsese vaesuse piir (80% vaesuspiirist)	Vaesuspiir	Vaesuriski piir (125% vaesuspiirist)
1996	888	1110	1387,5
1997	1000	1250	1562,5
1998	1064	1330	1662,5
1999 (6 kuud)	1088	1360	1700

Allikas: ESA (LKSU) 1996–1999.

Toimetulekut ohustavas vaesuses (81–100% vaesuspiirist) elavate leibkondade puhul on leibkonnaliikmete füsioloogilised vajadused üldjuhul rahuldatud, kuid raskusi on leibkonnaliikmete sotsiaalsete ning kultuuriliste vajaduste rahuldamisega.

Vaesuriskis (kuni 125% vaesuspiirist) olevad leibkonnad suudavad küll suuremate probleemideta rahuldada oma bioloogilisi ja sotsiaalseid vajadusi, ent ei suuda teha investeeringuid ega olulisel määral säästa. Seega ei suuda nad enesele luua kaitset võimalike elumuutuste puhuks. Ohustatud on leibkonna üldine areng.

Soodsaimas olukorras on nn *mittevaesed* (üle 125% vaesuspiirist) leibkonnad, kes ei tarvitse kogu sissetulekut kasutada hädapäraseks tarbimiseks ja kellel on põhimõtteline võimalus kasutada osa ressurssidest investeeringuteks tulevikku.

Otseses vaesuses elavad inimesed vajavad suuremat abi selleks, et vaesusest välja pääseda. Nende vaesuriskide koorem on sedavõrd suur, et neil on äärmiselt keeruline ise, ilma ühiskonnapoolse solidaarse toetuseta hakkama saada. Toimetulekut ohustavas vaesuses asuvad inimesed saavad võrreldes eelmise grupiga rohkem toetuda omaenele ressurssidele, kuid ilma välise toetuseta on ka nendel raske toime tulla.

ESA leibkondade sissetulekute ja kulutuste uuringu andmed näitavad, et üldiselt on vaesus vaadeldava perioodi vältel mõnevõrra kahanenud (joonis 3.4). Igal aastal on vaesuspiiri alt välja pääsenud ligikaudu 4% leibkondadest. Otseses vaesuses elavate leibkondade arv on aastas kahanenud 1,7% võrra ja mittevaeste arv suurenenud 3,6% võrra aastas.

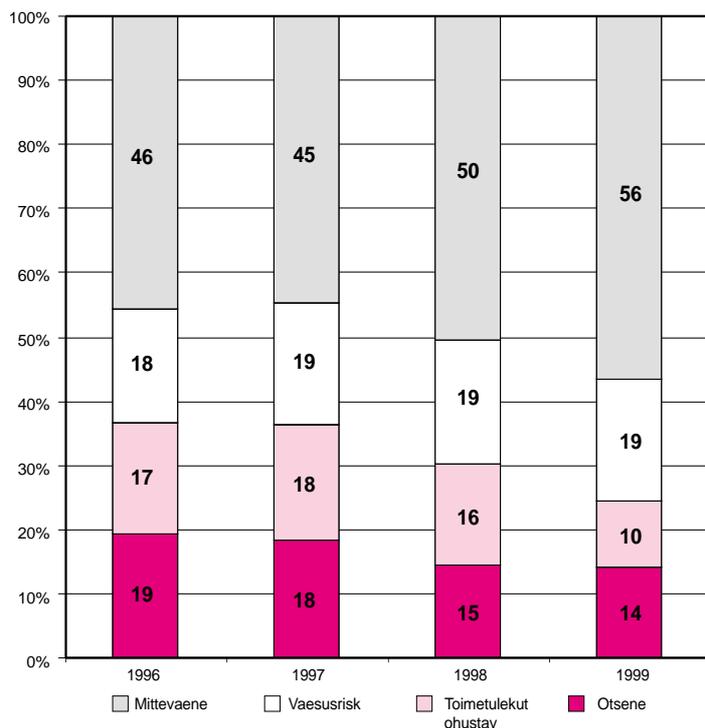
Vaesuse üldine vähenemine on seletatav mitmete majanduslike, sotsiaalsete ja psühholoogiliste muutustega ühiskonnas. Ilmselt suurima mõjuga vaesusastase langusele on olnud 1990. aastate alguse majanduslanguse peatumine ning asendumine jõuliselt töusva arengutrendiga (kuni 1998. a alguseni). Majanduskasvu otseseks positiivseks mõjuks on sissetulekute kasv ja elukalliduse tõusu pidurdumine vaadeldaval perioodil.

Sotsiaalsfääris toimunud muutustest tuleb rõhutada riikliku sotsiaalkaitse võimaluste laienemist ja efektiivsuse kasvu, mille tulemusena on vaesuse risk vähenenud näiteks eakate inimeste puhul, keda traditsiooniliselt peetakse üheks

JOONIS 3.4.

Leibkondade vaesusjaotuse muutumine 1996–1999

Allikas: ESA (LKSU) 1996–1999.

majanduslikult enimhaavatavamaks sotsiaalseks grupiks. Samas ei ole senini suudetud saavutada töötute paremat sotsiaalset kaitset.

Viimaste aastate jooksul on täheldatavad olulised muutused ka inimeste hoiakutes. Selgemaks on saanud uuenenud ühiskonna nõudmised ja rakendunud uued individuaalsed toimetulekustrateegiad. Muu hulgas väljendub see eraettevõtluse laienemises ning suuremas nõudluses hariduse ja koolituse järele kõikides vanuserühmades.

Vaesusriskid

Analüüsidest vaesuspiirist allapoole jäävate leibkondade struktuuri, selgub, et suuremate leibkondade osatähtsus vaeste üldarvus on kasvanud ning vaesuspiirist väljapoole jäävad eelkõige väikese liikmete arvuga leibkonnad. *Suuremate leibkondade* kõrgem vaesusrisk tuleneb suure osas ülalpeetavate leibkonnaliikmete suuremast arvust leivateenijatega võrreldes. Ülalpeetavate seas moodustavad enamuse lapsed ning suurtest leibkondadest on suurima vaesusriskiga just lasterikkad leibkonnad. Otseses vaesuses elavate vähemalt kolmelapseliste leibkondade osatähtsus on keskmiselt kolm korda kõrgem kui lastetute ja 2 korda kõrgem kui ühelapseliste leibkondade puhul.

Kuigi lasterikkad leibkonnad moodustavad suhteliselt väikese osa kõigist leibkondadest, kasvab neis märkimisväärne hulk tulevikus ühiskonda edasiviivatest kodanikest. Veelgi mõtlemapanevam on fakt, et ka rahvastiku minimaalset taastootmist tagava kahelapselise leibkonna otsese vaesuse tase on enam kui kaks korda kõrgem lastetute leibkondade vastavast tasemest. Toodud arvudest järeldeb, et laste olemine toob kaasa leibkonna vajaduste olulise suurenemise, samas kui ressursitase pigem langeb kui tõuseb. Lasterikka perekonna majanduslik toimetulek on ühiskonna ainelise ja moraalse toetuseta pigem juhus kui reegel. Pensionäride arv leibkonnas ei mõjuta leibkonna vaesusjaotust eriti oluliselt, sest suur osa pensionäre suudab end majandada, langemata allapoole vaesuspiiri.

Teiseks olulisemaks leibkonna vaesusriski suurendavaks teguriks on täiskasvanud leibkonnaliikmete töökaotus (joonis 3.6). On igati mõistetav, et mida suurem on töö-

KIIL 3.2.

1998. aastal oli leibkonnal tõenäosus osutada vaeseks keskmiselt 0,3. Seda keskmist taset mõjustavad riskifaktorid järgmiselt:

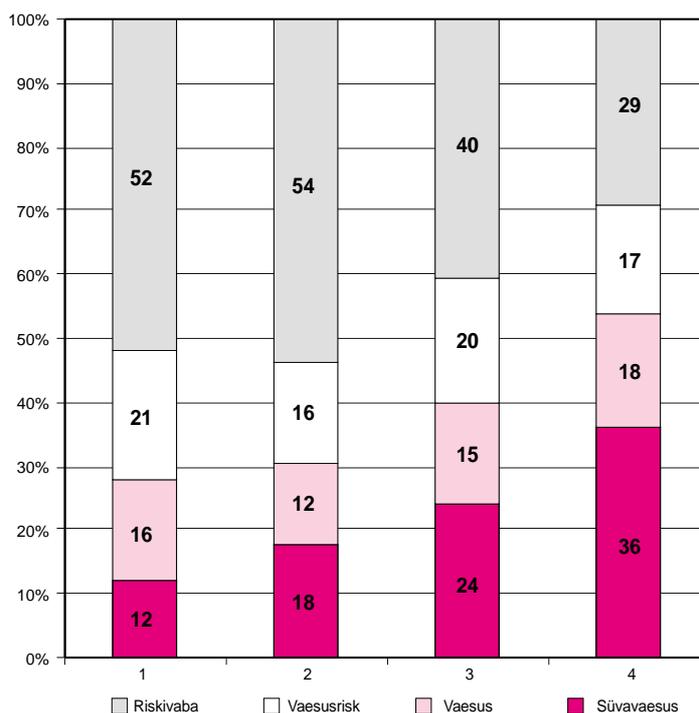
- Ühe töötava liikme lisandumine vähendab vaesusohtu umbes poole võrra (0,51 korda) ja töötava liikme lahkumine leibkonnast suurendab sama tõenäosust 1,68 korda.
- Ühe lapse lisandumine leibkonda suurendab leibkonna vaesusohtu 1,51 korda ja lapse lahkumine vähendab vaesusohtu 40% võrra (0,6 korda).
- Leibkonna ümberasumine maalt linna või väiksemast linnast pealinnale vähendab vaesusohtu 12% võrra (0,88 korda) ja vastassuunaline liikumine suurendab vaesusohtu 13% võrra (1,13 korda).
- Leibkonnapea erialase haridustaseme tõus ühe ühiku võrra (näiteks keskeri- või kõrgkooli lõpetamine) vähendab vaesusohtu ligi 20% võrra (0,81 korda).

Kõige drastilisem hüpe leibkonna vaesumisohu suurenemise suunas toimub aga siis, kui üheaegselt toimib kaks riskifaktorit – leibkonnas väheneb töötavate leibkonnaliikmete arv ja lisandub üks laps. Võrreldes keskmise perega suureneb lapse lisandumisel ja ühe töötaja kojujäämisel vaesusoht 2,2 korda.

JOONIS 3.5.

Leibkondade jaotus vaesuskihtidesse sõltuvalt laste arvust

Allikas: ESA (LKSU) 1996–1999.

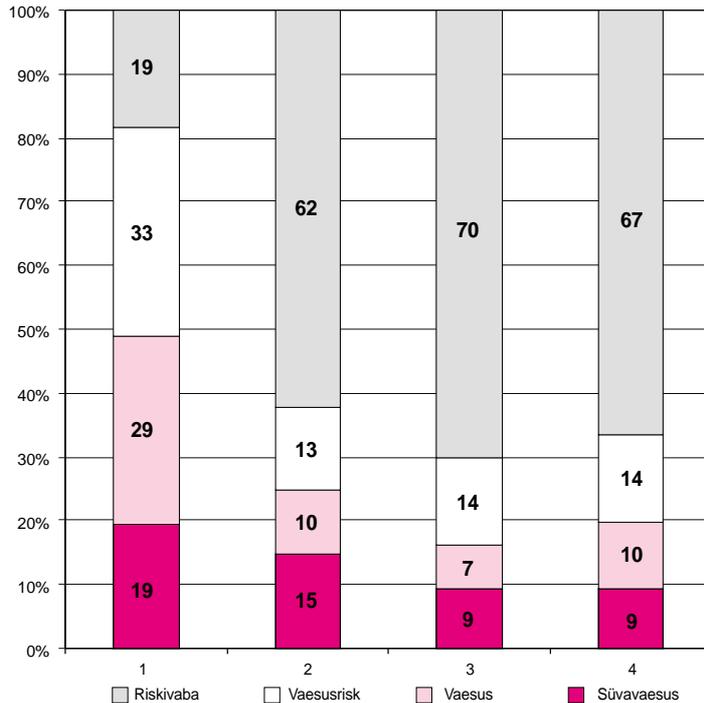

tavate leibkonnaliikmete arv, seda väiksem on ka leibkonna vaesusrisk ning seda suuremad on võimalused edukaks majanduslikuks toimetulekuks. *Töökaotus* on

JOONIS 3.6.

Leibkondade jaotus vaesuskihtidesse sõltuvalt töötajate arvust

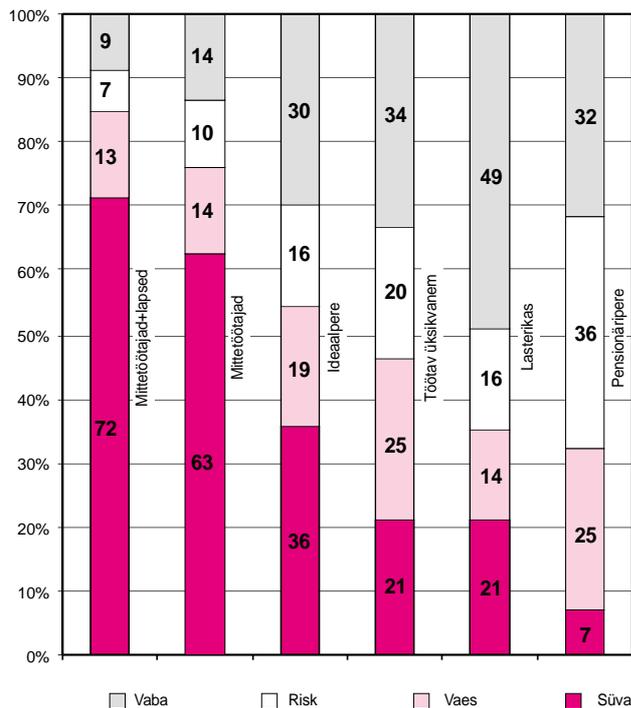
Allikas: ESA (LKSU) 1996–1999.

JOONIS 3.7.

Vaesuskihtide jaotus riskileibkonnatüüpides

Allikas: ESA (LKSU) 1996–1999.

kõigist vaesusriskidest kõige ohtlikum, kuna ta haavab tööelisi ja töövõimelisi lastega perekondi, kes on ühiskonna ressursside tootjad ja taastootjad. Pikaajsest töötud on töötute grupis vaesusest kõige haavatavam osa. Reeglina ei ole nad tööhõivetalitustes registreeritud ning nad on välja langenud sotsiaalse kaitse süsteemist.

Lisaks leibkonnast tulenevatele riskifaktoritele toimivad veel leibkonnast sõltumatu geograafiline risk (elamine maal või monofunktsionaalses asulas) ning leibkonna inimressusse iseloomustav hariduse faktor (erialase kvalifikatsiooni puudumine). Kõik teised riskid (leibkonnaliikmete sooline koostis, sh meesliikme puudumine, leibkonnaliikmete vanus, rahvuslik koosseis jne) toimivad nimetatutega võrreldes märksa vähem või nende toime sisaldub olulisel määral juba kirjeldatud faktorite toimes.

Suurima vaesusriskiga leibkondade hulka tuleb lugeda sellised leibkonnatüübid, kus on suhteliselt vähe töötajaid või kus iga töötaja kohta tuleb suhteliselt palju ülalpeetavaid, sealhulgas lapsi. Otsest vaesust esineb arviliselt kõige rohkem nn ideaalperedes, mis on sotsiaalses mõttes soodsaimaks järeltuleva põlvkonna kasvukeskkonnaks – need on leibkonnad, kus tüüpiliselt on töötav isa, kodune ema ja vähemalt kaks last. Vaesuse sotsiaalsete tagajärgede mõttes on see ohtusisendav fakt.

Vaadeldes vaesuse ulatust leibkonnatüüpide lõikes, näeme, et suhteliselt halvemas olukorras on leibkonnad, kus ei ole ühtegi leivateenijat (neist lapsiomavates leibkondades elab otseses vaesuses ligi ¾ ning lapsi mitteomavates pisut vähem kui 2/3). Suhteliselt kõige paremas olukorras on lasteta pensionärileibkonnad, kus otseste vaesuse tase jääb 10% allapoole (joonis 3.7).

Vaesuse tähendus Eestis

Vaesus tänases Eestis puudutab oluliselt vanemat põlvkonda, kellest paljud ei ole suutnud kiirelt muutavas ühiskonnas oma kohta leida. Nende vaesuse leevendamine on põhjendatult olnud poliitiliseks prioriteediks. Keskmise vanaduspension on tõusnud tasemeni, mis ületab vaesusriski piiri, omandireformi käigus on valdav osa eakaid inimesi saanud kinnisvara (korterid või maa) omanikeks.

Samal ajal on töötute sotsiaalne kaitse jäänud taasiseseisvunud Eesti algaastate tasemele, viies vaesumiseni eelkõige lapsed ja lastega pered. Osa vaesuse mõjust on alles latentne, kuna mõned sotsiaalsed protsessid toimivad suhteliselt aeglaselt (muutused haridustasemes, elanikkonna tervislikus seisundis jne), järelkult ka vaesuse tagajärjed nendes eluvaldkondades on alles selgemas. Primaarsed vaesuse tagajärjed on aga märgatavad juba praegu. Olgu siin näiteks tööturust eemaletõrjutu sotsiaalsesse isolatsiooni sattumine, eneseusu ja tulevikuperspektiivide kaotus või pikaajase töötü kiirelt süvenev marginaalseerumine.

Vaesuse olemasolust saab otseselt või kaudselt mõjutatud kogu ühiskond. Konflikt riskikoormaga vaeste ja väiksema riskikoormaga mittevaeste vahel on ilmnunud ühiskonna erinevatel tasanditel. Üha aktuaalsemaks saab küsimus solidaarsusest ühiskonna piiratud ressursside jaotamisel. Üheks suuremaks probleemiks tänapäeva Eestis, kus sündimus on drastiliselt langenud ja lapsi seetõttu vähe, on laste suurem osakaal vaeste hulgas keskmise tasemega võrreldes. Vaesena sündinud ja kasvanud lapsel on aga suur risk jääda vaeseks ka tulevikus, sest tal puuduvad materiaalsed võimalused ja tihti ka moraalne tugi oma võimete väljaarendamiseks, hea hariduse saamiseks ning hea tervise tagamiseks. Seega toodavad tänased vaesed lasterikkad pered suure tõenäosusega vaesust järgmiseks aastatuhandeks.

Käesoleval ajal puudub Eestis ettevaatav vaesuse vähendamise strateegia. Selle asemel levivad pigem kohalikud, peamiselt

väljakujunenud olukorrast inspireeritud väikesed projektid, millel puudub mastaapsus, järelkult ka märkimisväärne efekt. Oma olemuselt on nad pigem tagajärgi siluvad kui põhjusi vähendavad või ennetavad. Vaesuse vähendamisel tuleks tähelepanu pöörata kolmele tasandile.

- Vaesuse leevendamine, mis on suunatud elanikkonna rühmale, kelle sissetulekud on alla otsese vaesuse piiri. Eesmärgiks peaks saama nendele leibkondadele minimaalse toimetuleku tagamine, sotsiaalse kaitse taastamine ja ühiskonda reintegreerimine. Otseses vaesuses elava elanikkonna osa puhul ei tohi liialt loota nende eneseabiressurssidele, kuna nende vaesusriskide koorem on selleks liiga suur ja riskide toime liialt laastav. Palju võimalusi kätkeb nende puhul endas ilmselt individuaalne sotsiaaltöö, orienteeritult mitmesugustele reintegratsioonimeetmetele (psühhosotsiaalne rehabilitatsioon).

- Vaesuse tõrjumine vaesusriskide minimeerimise kaudu, mis peaks olema suunatud elanike kategooriatele, kelle ressursitase ei võimalda veel normaalset toimetulekut (toimetulekut ohustavas vaesuses ja vaesusriskis olevad leibkonnad). Eesmärgiks peaks siin saama sotsiaalse turvalisuse tagamine. Sihtgruppideks tuleb arvestada traditsioonilisi vaesusriski grupe (lapsed, lasterikkad pered, pensionärid jne).

- Vaesuse ennetamine, suunatud eeskätt vaesusriskis olevale elanikkonna osale. Eesmärgiks on sotsiaalse osaluse ja aktiivse hoiaku säilitamine ja arendamine, võimekuse ja konkurentsivõime tõstmine.

4 Teadmiste ja kultuuri uuenev roll

4.1. Töö ja hariduse muutuvad paradigmad

Enamus majandusteadlasi, sotsiolooge ja tuleviku-uurijaid on üsna üksmeelsed, et inimkonna ajaloos on toimumas üleminek järgmisse arengufaasi – infoajastusse. Uus ühiskond on defineeritud eelkõige nende meetodite kaudu, millega toimub teadmiste saamine, töötlemine ja jaotamine (Kumar, 1997). Üleminekuid kirjeldavad teooriad kasutavad enamasti formaalset terminit *post...*, mis viitab sellele, et mingi arengu-etapp (industriaalne, modernistlik, fordistlik) on lõppemas. Toimumas on sellele järgnev üleminek, kuid mis järgneb, ei ole sugugi üheselt selge (Malaska jt, 1998).

Teaduse ja tehnoloogia areng koos toimes võrgustumisega on uue ajastu põhiline determineeriv jõud. Nende kahe koosmõju tekitab nähtuse, mida Giddens nimetab sotsiaalse teadmise tsirkulaarsuseks (Giddens, 1991). Nii praktilist tegevust kui ka teadmist ennast revideeritakse ja hinnatakse pidevalt üha kiiremini ringleva uue teadmise valguses. Nähtus toimib süsteemide uuenemises ja „geneereerib“ määramatust, muutes arengud vastuolulisteks ja sageli korrapäratuteks ning tuues kaasa ootamatuid tagajärgi. Toimuvad muutused on kompleksed ja üksteisega tugevalt seotud, haarates ühiskonnaelu *tehnoloogilisi* (uut ühiskonda iseloomustab tehnoloogiline innovatsioon, infotehnoloogia rakendused levivad elu kõikidesse sfääridesse), *ruumilisi* (oluline on lokaliteetide ühendamine infovõrkudesse, mis muudavad radikaalselt aja ja ruumi organiseeritust ja tähtsaks osutub eelkõige infovõrkudesse kaasatus), *majanduslikke* (kesksel kohal on muutused majandus- ja sellega kaasnevas tööhõivestruktuuris) ja *kultuurilisi* (uue meedia ja kommunikatsiooni mõju) aspekte (Malaska, 1998).

Paljud uue ajastu vastuolud tekivad seetõttu, et erinevates valdkondades toimuvad muutused erineva kiiruse, ulatuse ja mõjuga ning seetõttu kerkivad teravalt esile

ka mahajäämuse ja marginaalsuse ohud. Teadmiste ja infovõrkude ekspansiooni koosmõjul toimuvad kiired ja sageli kontrollimatud protsessid on viinud mitmete arengu „nöiaringideni“, mis seisnevad mahajäämus- ja marginaalsustendentside süvenemises nii globaalsel, rahvusriikide, organisatsioonide kui ka indiviidide tasandil. Suur osa neist mahajäämus-ringidest seondub muutustega, mis toimuvad töö ja hariduse valdkondades.

Töö- ja haridussfääri mõjutavad tegurid, protsessid, trendid

Töösäär muutub väga oluliselt, kuna tehnoloogia, majandus ja finantsüsteemid muutuvad ja „võrgustuvad“ globaalselt kõige kiiremini (Reich, 1997; H-P. Martin, H. Schumann, 1996). *Muutused hariduses*, mis seonduvad inimeste teadvuse ja hoiakutega, aga ka ühiskondlike institutsioonide arenguga, võtavad palju enam aega. Uute paradigmade lähtepunktid hariduses ja töös võib kokku võtta järgmiselt:

- Majanduse, ettevõtete ja laiemalt kogu ühiskonna sõltuvus teadmiste, info ja ideede loomisest ja nendega manipuleerimisest üha suureneb ning üha olulisemaks muutuvad kontseptsioonid õppivast majandusest ja õppivatest organisatsioonidest.

- Teadmiste refleksiivsuse tõttu peab teadmisi ja oskusi pidevalt uuendama, et kiirete muutustega kaasas käia. Õppimise põhialuste (formaalharidus) ja pideva enesetäiendamise tähtsus terve elu jooksul kasvab oluliselt, arvestades, et mahajääjatele (eriti alguses, aga ka hiljem) saab osaks marginaliseerumine (Life Long Learning, 1996).

- Infoühiskonna „võime“ töökohti tekitada saab olema tunduvalt väiksem, kui

seada oli industriaalühiskonna oma (Malaska jt, 1998; Työn tulevaisuus, 1997). Ühelt poolt toimub automatiseerimine ja kompu-teriseerimine, mis vähendavad töökohti nii ühiskonna alumistel tasanditel (töölistöökohad) kui ka keskmistel tasanditel (teeninda-va ja vaimse töö asendamine). Teiselt poolt sunnib üha suurenev efektiivsuse taotlus globaalse konkurentsi tõttu firmasid töö-kohti vähendama. Igal juhul toimub tradit-sioonilise, nn täistööajaga töö vähenemine. See protsess on käimas ka Eestis, kuigi ta on jäänud majanduskasvu langusest ja tur-gude muutmisest tingitud tööpuuduse kasvamise varju.

- Muutuvad töö sisu, töö vorm ja logistika. Teadmiste ja tehnoloogia areng võimaldavad töö struktuuri ruumilist ümberkujunemist. Muutused töö vormides seisnevad eelkõige osajaga töö, kaugtöö, teeltöö jt paindlike töövormide arengus ning põimimises. Eelnevatega liituvad ka muu-tused inimeste elulaadis (Loogma, 1997).

- Eelkirjeldatud muutused resulteeru-vad töö kontseptsiooni muutuses (Giarini, Liedke, 1996). Töö ei hakka endast kujuta-ma traditsioonilist tasustatud, täisajaga stabiilset tööd, mis oli võimalik masstoot-mise-/industriaalühiskonnas, vaid muutub nn „mitmekihiliseks koogiks“ (tasustatud ehk täis(osa-)tööajaga töö + töö enese tar-beks + vabatahtlik töö + õppimine), muu-tudes seega mitmekülgseks, paindlikumaks ja põimudes läbi nii õppimise kui vaba ajaga. See toob kaasa ka vaba aja tähen-duse muutuse, mida saab kasutada õppimiseks, eneseteenindamiseks ja enese tarbeks tootmiseks (Toffler, 1980; Giarini, Liedke, 1996).

- Põhimõttelised muutused toimuvad kutse-, ameti- ja erialade struktuuris, aga ka nendega seotud identiteedis ja väärtustes. Tööhõive raskuspunkt on kandunud põl-lumajandusest ja tööstusest teenindusse ja sealt tõenäoliselt edasi teadus-haridus-tehnoloogia-infotööstuse sfääri.

- Elutsükli ümberjaotumine – vanane-vad ühiskonnad koos töö vähenemisega nõuavad, et haridusel ja õppimisel oleks kindel koht kogu elutsükli vältel ja et osataks eluga toime tulla ka töötuse perioodidel.

Sotsiaalse arengu ebaühtlus, kapitali kasvav kontsentratsioon ja tugevad sotsia-alse polariseerumise tendentsid tekitavad kõikidel tasanditel (globaalsel, rahvuslikul, regionaalsel) ebavõrdsust. Muutustest töö sfääris ja nendest tekitatud uutest vas-

tuoludest hariduse ja töö vahel annavad tunnistust ka Eesti tööturul toimuvad muu-tused – tööhõive vähenemine, töötuse kasv, pikaajalise töötuse osakaalu kasv ja noorte tööpuudus (Tööjõu uuring 1998–1997).

Võimalike arengute hindamine Eestis

Kuidas Eestis neid võimalike muutuste ten-dentse hinnatakse? Üks katse selle kohta informatsiooni saada tehti projektis „*Scenarios and strategies for VET in Europe*“ (initsieeritud EL-i institutsioonide ETF, CEDEFOP, MG Expert Centre poolt) (Loogma, Annus, 1999). Uuringus paluti kokku ca 80 eksperdil hinnata majanduse ja tehnoloogia, töö ning (kutse)hariduse vald-kondades 23 muutuste trendi nende tõe-näosuse ja olulisuse seisukohalt (kuivõrd tõenäoliseks peetakse esitatud arenguid Eestis ja kuivõrd olulised nad meie arengu seisukohalt on) ning 20 võimalikku strateegiat. Küsimustikes esitatud ja ekspertidel hinnata palutud trendid peegeldavad muu-tusi, mis toimuvad seoses postindustri-aalsete ja postfordistlike arengutega kogu arenenud maailmas; strateegiad / strateegi-lised tegevused aga neid diskussioone, mida teha, kuidas oleks vaja ja võimalik trendidele (neile muutustele) reageerida, teatud negatiivseid ilminguid ennetada jne.

Alljärgnevalt on toodud tõenäosuse hin-nanguskaalal 7 esimest, kõige kõrgemalt hinnatud trendi. Hinnangutes oli tõenäo-suse ja olulisuse vahel kõrge korrelatsioon: arenguid, mida peeti tõenäolisteks, peeti samas ka üksikute eranditega olulisteks.

Majanduses ja ettevõtluses kõige tõenäo-semaks peetud trendid

- *Info- ja sidetehnoloogia hakkab inimesi uuel moel ühendama.* Info- ja sidetehnoloogia saavutused tugevdavad üheaegselt nii rahvusvahelist koostööd kui rahvusvahelist konkurentsi.

- *Rahvusvahelises konkurentsivõime muu-tub toodete/teenuste teadmismahukus jär-jest tähtsamaks – teadmistele tuginev rahvusvaheline konkurents tugevneb.* Konkurentsivõime omandamisel või säilita-misel hakkavad firmad üha enam sõltuma teadmismahukate protsesside poolt looda-vast lisaväärtusest.

- *Firmadel tuleb pidevalt ümberstruk-tureeruda.* Konkurents tulevikus sunnib

firmasid olema innovaativsemad ning paindlikumad kui kunagi varem, mistõttu nende struktuurid peavad pidevalt muutuma.

- *Spetsialistide kaasamine väljastpoolt firmat ning ressursisäästliku tootmise trend tugevneb.* Üha tihenev konkurents rahvusvahelisel turul ning info- ja sidetehnoloogia uued võimalused toovad kaasa suurte firmade keskendumise põhitegevusele, mida nad valdavad tiptasemel.

- *Tõenäoliselt hakkavad inimesed oma tööelu vältel üha vähem tegutsema übeainsa selgelt väljajoonistatud ning stabiilse karjääri raames.* Inimestel tuleb oma kvalifikatsiooni ning oskusi sageli kohandada ning tööelu vältel mitut erinevat liiki tööd teha.

- *Tehnoloogia sotsiaalne omaksvõtt muutub üha problemaatilisemaks.*

- Tehnoloogia omaksvõtmine sõltub haridusest/koolitusest.

- *Tehnoloogilised uuendused toovad kaasa ebavõrdsuse kasvu erinevate sotsiaalsete gruppide vahel.* Info- ja sidetehnoloogia-alased ning teised tehnoloogilised uuendused suurendavad sotsiaalseid erinevusi ja ebavõrdsust – mõnedel sotsiaalsetel gruppidel saab olema halvem ligipääs haridusele ja koolitusele ning vähem uue tehnoloogia kasutamise võimalusi.

Kõrgema tõenäosusega on hinnatud trende, mis seonduvad infotehnoloogilise võrgustumise ja rahvusvahelise konkurentsi karmistumisega majanduses (teadusmahukuse kasv, paindlikkuse suurenemine, ressursisäästlikkus ja spetsialiseerumine). Mitut karjääriteed ja paindlikku ümberõppimist kogu inimeste tööelu vältel peetakse samuti väga tõenäoliseks. Samas ei usuta, et majanduskasv lakkab domineerimast, et väikesed ja keskmise suurusega ettevõtted omandavad tehnoloogiliste uuenduste pioneeride rolli, et firmade vastutus kutsehariduses ja koolituses kasvab. Peetakse ebatõenäoliseks ka seda, et tööturul vajalikud oskused muutuvad raskesti prognoositavaks ja et ettevõtjatele oskuste suurema rõhu asetamisel hakkavad paljud inimesed kaaluma ettevõtluse algatamist. Üsna selgelt nähakse seda, et tehnoloogia areng ja selle omandamine toimivad pigem ebavõrdsust kasvavalt.

Kõige tõenäosemaks peetud trendid tööturul

- *Töös hakatakse rohkem väärtustama sotsiaalseid ning suhtlemisoskusi.* Töökoh-

tade ümberkujundamise tagajärjel lähevad järjest enam hinda meeskonnatöö, suhtlemise ning keerukate info- ja sidesüsteemide kasutamise oskused. Vastavate oskustega töötajate järele tekib suur nõudlus.

- *Tööturul jätkuvad kiired muutused; üha enam lähevad hinda laiapõhjalised teadmised ja oskused.* Eluks ettevalmistus tähendab laiapõhjaliste teadmiste ja oskuste omandamist, nii et tööturule tulevad inimesed oleksid suutelised kiiresti uusi teadmisi omandama ning muutuvate nõudmistega kohanema.

- *Tööjõu paindlikkus kasvab.* Järgmistel aastatel suureneb märkimisväärselt paindlikke töövorme kasutavate töötajate hulk. Tehakse ajutist ja väljakutsega tööd, tööd agentuuridele, töötatakse kodus, tehakse tele- ja osajaatööd jne.

- *„Teadmiste juhtimine“ võetakse laialdasemalt omaks.* Innovaatilised tootmis- ja äritegevusprotsessid nõuavad inimressurside efektiivsemat kasutamist ning inimeste avalike ning varjatud teadmiste paremat rakendamist.

- *„Õppiva organisatsiooni“ kontseptsiooni hakatakse laialdaselt rakendada.* „Õppivas organisatsioonis“ nähakse järjest rohkem uuenduslikku ning kasulikku põhimõtet, mida organisatsioonid peaksid arendama ning rakendama.

- *Inimesed kujundavad teenistuskäigu ajal välja uued hariduse ning koolituse ühendamise vormid.* Endisest rohkem hakatakse ühendama tööd, koolitust ning teiste kogemuste läbi saadavate oskuste omandamist. Lisaks kujunevad välja uued hariduse ja koolituse ühendamise ning töökogemuse vormid.

- *Tööjõu migratsioon kasvab.* Kasvab töötajate migratsioon Euroopa Liidu / Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest, kuid ka väljaspool Euroopat paiknevatest riikidest.

Laiapõhjalised teadmised ja kommunikatiivsed oskused (suhtlemisoskused ja infosüsteemide käsitlemise oskused) hakkavad olema üha paremini müüv kapital tööturul. Töö ja tööjõu paindlikkuse kasvu (paindlikud töövormid, koolituse ja töö ühendamine ning inimkapitali parem rakendamine) ning neid peegeldavate uute kontseptsioonide („õppiv organisatsioon“, „teadmiste juhtimine“) rakendamist peetakse väga tõenäoliseks. Ebatõenäoliseks peetakse neid töö sfääris toimuvaid arenguid, mis on seotud kollektiivlepingute

tähtsuse minetamisega (sotsiaalsete partnerite tähtsus väheneb ja enam toimivad üksikkokkulepped). Ei usuta, et riskigruppide sotsiaalne tõrjutus tulevikus kasvab, et toimuvad muutused organisatsioonide sisestes võimusuhetes, ega ka seda, et seoses karjäärikäigu ja tööelu keerukamaks/mitmekesisemaks muutumisega pikeneb noorte üleminekuperiood tööellu. Ebatõenäoliseks peetakse sotsiaalse sidususe aspekti arvestamist töö kontekstis ning seda, et riigi oluline roll kutsehariduses ja -koolituses säilib.

Kõige tõenäosemaiks peetavad trendid hariduses (eelkõige kutsehariduses ja -koolituses)

- *Info- ja sidetehnoloogiast saab formaalhariduse ja -koolituse harjumuspärane osa.* Info- ja sidetehnoloogiaga seotud uute oskuste õpetamine ning arendamine ei jää erihariduse või erikoolituse pärusmaaks, vaid lülitatakse kõigisse õppekavadesse.

- *Kutsehariduse ja -koolituse seotus teiste valdkondade poliitika ning strateegiatega kasvab.* Kutseharidus seondub üha ulatuslikumalt töökohtadega ja muudatustega tööjõu vajaduses. See sunnib koolitussutusi viima haridust ja koolitust vastavusse tegelikkuses asetleidvate muutustega.

- *Suurema tähtsuse omandavad sotsiaalsed ja subtilemisoskused.* Töökeskkonna ümberkujunemise tulemusena muutuvad üha olulisemaks oskused, mis on seotud näiteks meeskonnatööga.

- *Kutsehariduse ja -koolituse programmid muutuvad mitmekesisemaks ning paindlikumaks.* Muutuvate vajaduste tõttu eeldatakse, et kutsehariduses pakutavad kursused valmistavad ette piisavalt laia oskuste ja teadmiste baasi ning ei piirdu vaid ühel töökohal vajaminevate oskuste ning võtete kätteõpetamisega. Kutsealane põhi- ning jätkuharidus peavad uute nõuetega pidevalt kaasas käima ning rahuldama erinevate sihtgruppide vajadusi.

- *Firmasisese praktilise koolituse tähtsus kasvab.* Inimressursi arendamisega seotud firmasisese praktilise koolituse tähtsus kasvab oluliselt.

- *Kutseharidus- ja -koolitusasutused hakkavad pakkuma suurema individualiseerituseastmega ning diferentseeritud kursusi, ja seda sageli moodulõppe vormis.* Kutseharidus- ja -koolitusasutused

lähevad üle üksikute õpilaste vajadusi paremini arvestavale õpetamisele ja erialasele ettevalmistamisele. Areneb moodulõpe ning õpiteede mitmekesisus suureneb oluliselt.

- *Inimesed hakkavad oma hariduse ja koolituse eest ise rohkem vastutama.* Üha rohkem hakatakse eeldama, et inimesed suunavad ja finantseerivad ise oma koolitust, komplekteerivad ning ohjavad ise oma „haridusportfelli“.

Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia (IKT) lai levik koolides, kutsehariduse laiapõhjalisus ja paindlikkus ning seotus teiste valdkondadega, sotsiaalsete suhtlemisoskuste olulisemaks muutumine ning firmasisese praktilise koolituse tähtsuse kasv on arengud, mille tõenäosus arvatakse olevat kõrge. Arengupõhimõtte muutust (majanduskasv kui keskne arengu kriteerium), väikeste ja keskmiste ettevõtete uuenduslikku rolli, individuaalse ettevõtluse kasvu, firmade vastutuse tõusu oma töötajate koolituse eest ega kaasaitamist töötute koolituses ei oodata. Ebatõenäoliseks peetakse ka neid muutusi tööturul, mis taseandaksid sotsiaalseid probleeme tööjõuturul. IKT arengud kooli ja formaalhariduse tähtsust ei vähenda. Kitsale erialale spetsialiseerumist ei peeta tõenäoseks ega oluliseks.

Eelkirjeldatud uuringus hinnati ka võimalikke strateegiaid ja seda, millised institutsioonid peaksid olema nende rakendamise eest vastutavad. Hindamiseks esitatud strateegiate „taga“ on inimkapitali investeerimise ja õpiühiskonna / eluaegse õppimise üldstrateegiad. Kõiki esitatud võimalikke strateegilisi tegevusi peeti olulisteks. Strateegiad, millesse kaasatavate oluliste partnerite hulk on suurem ja nende vastutus kõrgem, on järgmised.

- *Majanduse ja tehnoloogia valdkonnas:* kutsehariduse integratsioon väikeste ja keskmise suurusega ettevõtetega, sotsiaalsete partnerite kaasamine, rahvusvahelise orientatsiooni ja toodete ekspordiks vajalike oskuste arendamine, regionaalsete koordineerimise- ja koolituskeskuste rajamine.

- *Töö valdkonnas:* õppekavade sisu määratlemine firmade ja kutsekoolitust pakujate koostöös; töö, koolituse ja nõustamise kombineerimine ebasoodsas olukorras olevate inimeste tööturule sisenemiseks;

väikefirmade ja kutseõppeasustuste koostöö regionaalsete võrgustike loomine, ettevõtlusoskuste õpetamine.

- Koolituskeskkonnas: motiveerida inimesi investeerima rohkem enda koolitamisega ja arendamisega; pakkuda ebasoodsamas seisus olevatele inimestele tööd, koolituse ja nõustamise integreeritud programme, mis oleksid seotud nende inimeste karjäärikäiguga; rajada oskuste andmisele tuginev kutsehariduse ja -koolituse süsteem; töötada välja koolis pakutava õpetuse ning firmas korraldatava koolituse uued (kombineeritud) vormid.

Kirjandus:

- K. Kumar, The Post-Modern Conditions. – Education: culture, economy, society. Oxford-NY: Oxford University Press, 1997.
- P. Jokinen, P. Malaska, J. Kaivo-oja. The Environment in an „Information Society“. – Future 199, Vol. 30, No 6, pp. 485–498.
- A. Giddens, The Consequences of Modernity. UK: Polity Press, 1991.
- M. Castells, The Information Age: economy, society and culture. Volume 1. The Rise of Network Society. Blackwell Publishers 1997.

- D. Bell, The Coming of post-industrial Society. NY: Basic Books, 1973.
- Lifelong Learning for all. 1996. Paris: OECD.
- Y. Masuda, The Information Society. Washington: WFS, 1983.
- A. Toffler, The Third Wave. London: Pan Books 1980.
- D. Korten. The Global Economy: Can it be Fixed? As adapted for Web publication (Based on a presentation to the Bellerive/GLOBE International Conference On Policing the Global Economy, Geneva, March 23–25, 1998.
- H-P. Marin, H. Schumann, Globaliseerumislõks. Tallinn: Tänapäev, 1999. (Reich, 1997; H-P. Martin & H. Schumann, 1996).
- Työn tulevaisuus (työskenaariohankeen loppuraportti, ed by Heikki Stenlund). 1997. Helsinki: Työministeriö.
- O. Giarini, P. Liedke. The Employment Dilemma and the Future of the Work (2nd Draft Report to the Club of Rome), 1996.
- K. Loogma, 1997 – elulaad.
- Eesti Tööjõu uuring 1998–1997. ESA.
- K. Loogma, T. Annus. Kutsehariduse stsenaariumid ja strateegiad Euroopas. I etapi aruanne: kutsehariduse trendide ja strateegiate hindamine kutsehariduse ekspertide poolt (1. versioon), 1999.

4.2. Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel: kohortide võimalused ja valikud

Kohortide „mänguruum“

Üksikisiku suhtes toimivad tema sünnikohort või põlvkonda kuulumise tõttu spetsiifilised välised valiku- ja konkurentsimehhanismid, aga kohordid võivad eristuda ka väärtusteadvuse alusel. Kohordi puhul ei ole oluline mitte lihtsalt mingi ühiskondliku sündmuse kui sellise toimimine, vaid ka see, kui vana on kohort selle sündmuse toimumise ajal (Mayer, 1988). Nii olid näiteks Eestis 1990. aastate alguses toimunud muutuste ajal kõige soodsamas olukorras need kohordid, kes olid sel ajal just lõpetanud õpingud ja asusid tööle. Nad olid õigel ajal õiges vanuses.

Ühiskond, kus põlvkond tegutseb, seab sellele ühtlasi ka teatud raamid, põlvkonnal on oma mänguruum. Poliitiliste, kultuu-

riliste jms piirangute kõrval on tähtis ka nn struktuurne raamistik. Kohordi õppimisvõimalused määrab ära kohtade arv õppeasutustes, samuti sõltuvad tööd leidmise võimalused vabadest töökohtadest, just sellest, kui võrd üldse vabu töökohti on ja millises majandusharus või -sektoris need on. Kui on tegu vanuseliselt segmenteeritud tööturuga, mille puhul on täheldatav kindlate vanusekohortide koondumine mõnda majandusharusse, siis sõltuvad vabanevad kohad sellest, millisest harust vanemad kohordid pensionile jäävad. Töökoha leidmise võimalused seostuvad ka uute töökohtade loomisega, sellega, missuguseid töökohti põlvkonna tööellu astumisel juurde tuleb. Seega peab põlvkond end sobitama juba olemasolevatesse struktuuridesse (Srensen, 1983).

Tähtis ei ole mitte ainult strukturealne raamistik, vaid ka riigipoolne regulatsioon, mis omakorda avaldab mõju ka struktuuridele (Mayer, Schoepflin, 1989). Riik annab põlvkondadele ette institutsionaalse raamistiku, kehtestab seadused, millel on reguleeriv ja standardiseeriv osa. Näiteks on seadusega kehtestatud vanus, milleni peab koolis käima. Samuti tähendas üleminek kohustuslikule keskhariidusele riigipoolset reguleerimist. Riigi loodud institutsioonid (eeskätt haridussüsteem), samuti kehtestatud normid ja vastuvõetud seadused – kõik see vajutab oma pitseri kohortide „mänguruumile“. Eriti suur oli põlvkondade elutee institutsionaalne reguleeritus endistes sotsialismimaades. Selle üks väljendus oli asjaolu, et üleminek haridussüsteemist tööle oli kindlate reeglitega määratud. Pärast õppeasutuse lõpetamist toimus lõpetajate suunamine töökohta, kus pidi kuni kolm aastat töötama. Riik tegutses oma-moodi värvavahina, kontrollides sotsiaalsete gruppide formeerumist (Ishida jt, 1995).

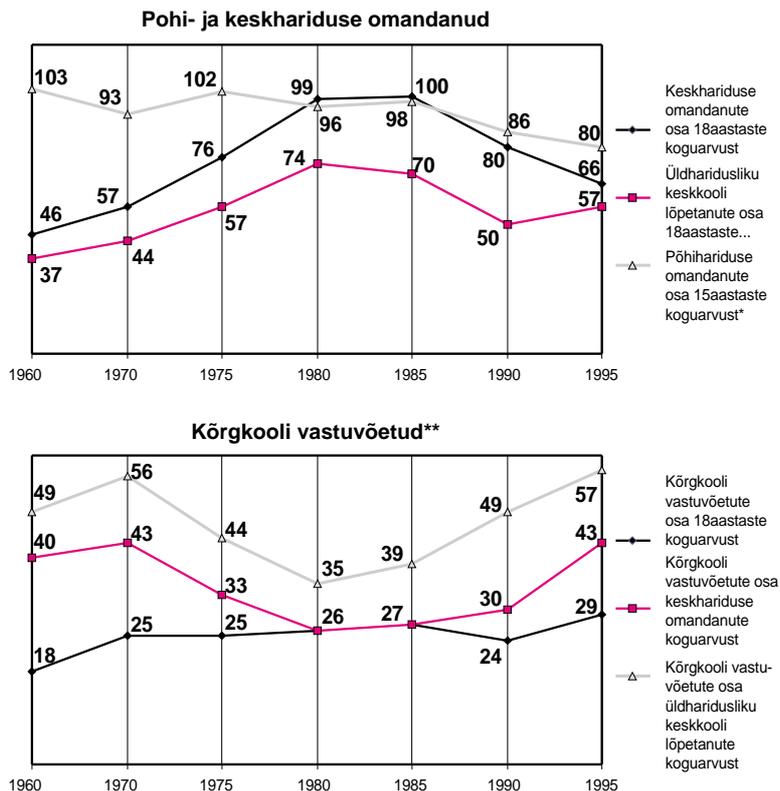
Haridussüsteem ja erinevad kohordid

Esmatähtis edasise tööle asumise seisukohalt on haridus, mille sünnikohort saab. Sünnikohordi hariduse saamise võimalused sõltuvad kohtade arvust õppeasutustes, millele omakorda avaldavad mõju riigi poolt ettevõetud haridussüsteemi reformid. Põhiharidus sai kohustuslikuks 1949. aastal, 1958. aastal muudeti endine seitsmeklassiline põhiharidus kaheksaklassiliseks. Kuni 1960. aastate alguseni põhihariduse omandanute arvus olulisi muutusi ei toimunud, kuid kümnendi esimesel poolel suurenes see tunduvalt tänu kaugõppekoolide lõpetajate arvu järsule kasvule. Nõukogulik egalitarism tahtis kaotada linna ja maa elulaadi erinevused. Tulemuseks oli paljude väikeste maakoolide (nii alg- kui ka põhikoolide) kaotamine 1960-ndatel ja 1970. aastate alguses. Elu koondus kolhoosikeskustesse, ka lapsed pidid hakkama seal koolis käima. Esialgu jäi kool kodust väga kaugemale, kuid paljud pered kolisid taludest suurematesse keskustesse või linnadesse. Kuni 1980. aastateni toimus õpilaste arvu pideva kasvuga samaaegselt koolide arvu vähenemine, mis tähendas haridussüsteemi ekstensiivset kontsentratsiooni. Aastail 1960–1985 vähenes algkoo-

JOONIS 4.1.

Põhi- ja keskhariiduse omandanud ning kõrgkoolidesse vastuvõetud aastatel 1960–1995, %

Allikas: Täiskasvanute koolituse uuring 1995.

* Päevases ja õhtuses üldhariduskoolis kokku.
 ** 1995. aastal diplom- ja bakalaureuseõppesse kokku.

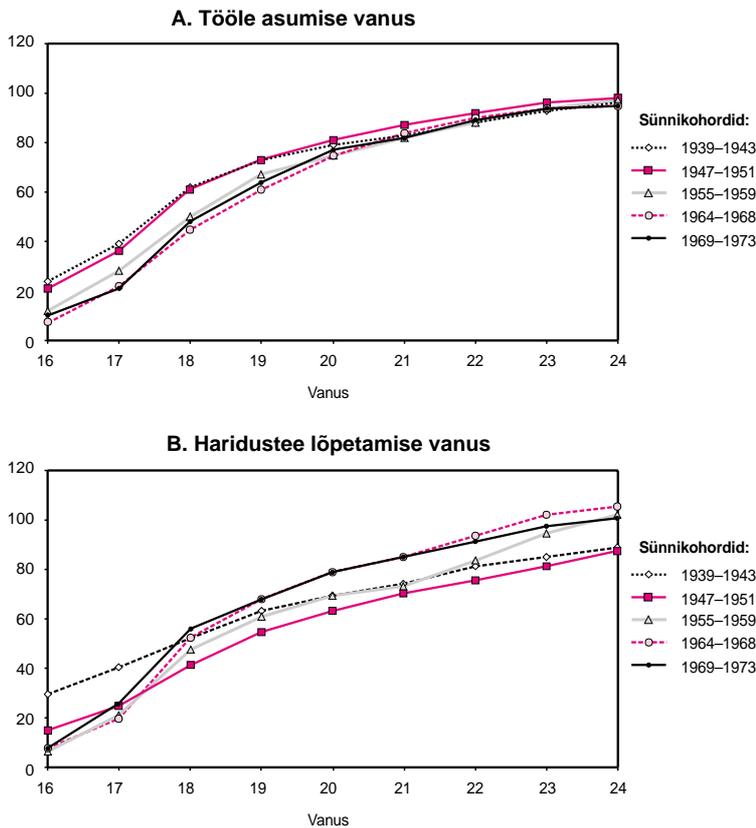
lide arv 87% (Järviö, Venesaar, 1993: 266). Kõik sõjajärgsed sünnikohordid omandasid peaaegu 100-protsendiliselt põhihariduse. Põhihariduse omandanute arv ületas 1960. aastate algul isegi 15-aastaste vanusekohordi suuruse, sest osa vanematesse vanusekohortidesse kuulunud omandas põhihariduse hiljem (vt joonis 4.1).

Pärast Teist maailmasõda kehtestati kõrgkoolide üliõpilastele, tehnikumide ja keskkooliklasside õpilastele õppemaks, mis oli ligikaudu võrdne üliõpilase igakuise stipendiumiga. Õppemaksud kaotati 1956. aastal. 1950. aastate lõpul ja 1960-ndate alguses avaldasid haridusele olulist mõju Hruštšovi võimuloleku ajal ettevõetud reformid. Nii kesk- kui ka kõrgkool korraldati ümber vastavalt printsipiibile „ühendada õppimine tootliku tööga“. Seetõttu püüti reformide käigus elu sisse puhuda kutseõppele keskkoolides: keskkooliõpilased pidid teatud aja töötama tehastes, kolhoos-

JOONIS 4.2.

Sünnikohortide tööle asumise ja haridustee lõpetamise vanus, kumulatiivne %

Allikas: Täiskasvanute koolituse uuring 1995.

sides, sovhoosides ja mujal, lõputunnistusele märgiti ühe ainenä tootmisõpetus, kusjuures seda peeti äärmiselt oluliseks. Keskkhariduse omandanute arv kasvas 1950-ndate lõpul ja 1960. aastatel pidevalt. Eelitempos suurenes just kaugõppekeskkooli lõpetanute arv. Seda võib samuti pidada nn Hruštšovi haridusreformi tulemuseks. Kuigi reform tõi kaasa pärast sõda sündinud kohortide keskkhariduse omandamise võimaluste paranemise, jäi siiski 1960. aastatel kohorte seesmiselt diferentseerivaks teguriks keskkhariduse olemasolu, kuna keskkhariduse omandas umbes pool sel ajal vastavasse ikka jõudnud kohortidest (vt joonis 4.1). 1960. aastatel tähendas kuulumine keskkooli lõpetanute hulka ühtlasi kuulumist haritumasse ossa põlvkonnast. Sel perioodil oli keskkharidus üheks peamiseks kanaliks, mille kaudu toimus põlvkondadevaheline sotsiaalne mobiilsus. Eeskätt võimaldasid üldhariduslikud keskkoolid jõuda sotsiaalses hierarhias vanematega võrreldes ülespoole. Üldharidusliku keskkooli lõpetanud olid

juba „ära märgitud“, kuna ilmnis nende koolide selge orienteeritus: need koolid valmistasid lõpetajaid ette peamiselt kõrgkooli astumiseks.

1960. aastate teisel poolel võeti kurss massilisele keskkharidusele. Seetõttu suurenes keskkhariduse omandanute arv 1970. aastatel pidevalt. Just sel perioodil toimus ka kutsekeskkoolide ning laialdane süvaõppega klasside võrgu väljaarendamine. 1970. aastate lõpul deklareeriti, et eesmärk on saavutatud: on toimunud üleminek üldisele keskkharidusele. 1980. aastate alguse statistilised andmed näitavad, et keskkhariduse omandanuid oli 99% 18-aastaste vanusekohordist (Heinlo, 1998: 11). Nii uskumatud arvud saavutati eelkõige seetõttu, et keskkhariduse omandanute hulgas oli palju vanematesse vanusekohordidesse kuuluvaid inimesi. Sel ajal saavutas ka kaugõppe- ja õhtukeskkooli lõpetajate arv maksimumi. Kogu nõukogude perioodil olid kaugõppe ja õhtukoolid mõeldud ennekõike täiskasvanuile, kes püüdsid pikema vaheaja järel jätkata katkenud õpinguid. Ettevõtted pidid ilma keskkhariduseta töötajad suunama nn töölisnoorte keskkoolidesse keskkharidust omandama. Iga hinna eest tuli saavutada üleminek massilisele keskkharidusele. Seetõttu püüti kõigile keskkooli õppima asunutele tingimata küpsustunnistus pihku pista. 1960. aastate alguse sünnikohortide keskkhariduse omandamise võimalused olid väga head. Samas tõi üleminek massilisele keskkharidusele kaasa keskkhariduse sisemise diferentseerumise. Nagu kinnitavad sotsioloogilise uuringu „Põlvkonna eluteed“ (juht prof M. Titma) andmed, olid kutsekeskkoolid ja vähemal määral ka tehnikumid orienteeritud madalama sotsiaalse päritoluga noortele, samas kui üldhariduskeskkoolid toimusid eeskätt spetsialistide taastootmise kanalitena. Seega toimus juba pärast põhikooli lõpetamist noorte hulgas selektsioon, millel olid olulised tagajärjed nende edasisele haridusteele. 1970.–1980. aastatel omandas keskkharidus hoopis teise tähenduse, kui tal oli 1960. aastatel. Keskkhariduse omandanud noorte seas suurenes hariduslik diferentseerumine.

1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul jäi üldhariduslik keskkool noorte keskkhariduse saamise kohana domineerima, kuid selle koolitüübi osatähtsus vähenes mõnevõrra (peamiselt kutsekeskkoolide kiire arengu tõttu). 1980. aastatel suurenes

kutsekeskkooli lõpetanute osakaal keskhariduse omandanute hulgas veelgi. See tähendas, et üha rohkem noori suunati pärast põhikooli lõpetamist kutsekeskkoolidesse.

Vastuvõtt kesk-eriõppeasutusse kasvas 1960. aastate alguses. Jällegi suurenes eelkõige õhtusesse ja kaugõppeosakonda vastuvõtute arv. Kümnendi teisel poolel nende osakondade osakaal küll vähenes, kuigi nii vastuvõtute kui ka lõpetanute arv püsis kuni 1980. aastate lõpuni peaaegu ühel ja samal tasemel.

1950. aastatel kujunes noore põlvkonna põhiprobleemiks kõrgkoolidesse sissesäämine. Jäik ideologiseeritus tähendas seda, et mõnedest sotsiaalsetest gruppidest noorte jaoks kehtisid ranged piirangud. Humanitaarteadustega seotud erialad olid eriti range ideoloogilise järelevalve all. Endise eliidi lastel oli lootust sisse saada vaid tehnilistele või põllumajanduslikele erialadele.

Hruštšovi võimuloleku ajal ettevõetud haridusreformi sisuks oli just üldise kesk- ja kõrghariduse ümberkorraldamine. 1960. aastate algul kehtestati kõrgkoolidesse vastuvõtul kvoodid, mis soosisid noori, kellel oli juba tööstaaž. 1958. aastal moodustasid 20% kõrgkooli vastuvõtutest tööstaažiga ja sõjaväest tulnud noored, kuid seda hinnati väheseks. Eesmärgiks seati hoopis vastupidine proportsioon: vaid 20% kohtadest tuli eraldada üldisele konkursile, ülejäänud pidid aga minema neile, kellel oli õigus kõrgkooli sisse saada väljaspool konkurssi ja esmajärjekorras. Ettevõtted võisid suunata töötavaid noori õppima oma stipendiaatidena. Nn suunamiskirjaga noorte vastuvõtt toimus esmajärjekorras, väljaspool konkurssi. Päevaste osakondade üliõpilaste õppimine püüti korraldada ümber nii, et kahel esimesel aastal toimus see paralleelselt tööga, kas siis õhtustel kursustel või kaugõppe teel. Sellele lisaks seati ülesanne soodustada õhtust ja mittestatsionaarset õpet. Haridusreform viis esialgu päevases õppevormis õppijate arvulisele vähenemisele nii kõrgkoolides kui ka tehnikumides. Üliõpilaste koguarv küll kasvas, kuid sellest juurdekasvust langes aastail 1961–1965 ligi kaks kolmandikku õhtuste ja kaugõppeosakondade arvele. 1965. aastal oli õhtuste ja kaugõppeosakondade üliõpilaste arv isegi suurem kui päevaste osakondade oma. Kõrgkoolidesse vastuvõtu hüppelise suurenemisega kaasnes ka vastuvõtute protsendi kasv 18-aastaste kogu-

arvust (1960. aasta 18-lt 1970. aastaks 25-ni). Kuna keskhariduse intensiivse kasvu periood ei olnud veel saabunud, olid keskhariduse omandanute kõrgkoolis õpingute jätkamise šansid head. Ka ideoloogilised kitsendused vähenesid oluliselt. 1960. aastatel pääsesid kõrgkoolidesse edasi õppima endiste „rahvavaenlaste“ lapsed. Samuti hakkasid kaduma majanduslikud piirangud, sest peaaegu kõigile üliõpilastele maksti stipendiumi.

1964. aastal (pärast Hruštšovi võimult kukutamist) loobuti endisest kursist: vähendati soodustusi ja võeti suund päevase õppevormi eelisarendamisele. Seejärel toimus aasta-aastalt pidev proportsioonide muutumine päevaste osakondade kasuks. 1960. aastate lõpus avati kõrgkoolide juures spetsiaalsed ettevalmistusosakonnad neile, kellel oli juba tööstaaž ja kes soovisid kõrgkooli õppima asuda. Ettevalmistusosakonnad pidid reguleerima üliõpilaskonna sotsiaalset koosseisu. Pärast ettevalmistusosakonna lõpetamist oli ilma sisseastumiseksameid tegemata võimalik kõrgkoolis õpinguid jätkata. Siiski jäi ettevalmistusosakondade panus tagasihoidlikuks, sest aastail 1972–1975 moodustasid ettevalmistusosakonna lõpetanud alla kümnendiku kõrgkoolidesse vastuvõtutest.

Kuna 1970. aastatel toimunud keskhariduse ekspansiooniga ei kaasnud kõrgkooli vastuvõtu olulist laienemist, halvenesid keskhariduse omandanute kõrgkooli astumise võimalused eelmise kümnendiga võrreldes oluliselt (vt joonis 4.1). Alates 1970. aastatest kuni 1990. aastate alguseni püsisid sünnikohortide kõrghariduse omandamise šansid umbes samal tasemel. Kuna keskhariduse omandanute osakaal kasvas, oli vanusekohortide sise- mine hariduslik kihistumine väikseim 1980. aastate algul, seda küll vaid haridustaseme alusel otsustades. Ilmselt hakkas just siis märgatavat rolli mängima mitte niivõrd haridustase, kuivõrd omandatud hariduse tüüp, diferentseerides kohorte seesmiselt. Üleminek massilisele keskharidusele kindlustas küll keskhariduse kõigile noortele, sõltumata nende sotsiaalsest päritolust, kuid kõrgkooli ukсед jäid siiski madalama sotsiaalse päritoluga noortele enamasti suletuks, kuna saadud keskharidus (kutsekeskkoolis või tehnikumis omandatud) ei taganud pääsu kõrgkooli. Seega ei toonud massiline

keskharidus kaasa sotsiaalse päritolu mõju vähenemist noorte haridustasemele, vaid vastupidi, see isegi suurenes. Suurem võrdsus keskhariduses tähendas tegelikult seda, et ebavõrdsus kõrghariduse tasemel pigem suurenes. Ebavõrdsuse suurenemise iroonia seisneb selles, et tegelikult oli massilisele keskharidusele ülemineku üheks oluliseks eesmärgiks just ebavõrdsuse vähendamine. Kuna reformiti aga vaid keskhariduse taset, samas kui vastuvõtt kõrgkoolidesse ei suurenenud, ega toimunud ka olulisi kvalitatiivseid muutusi kõrgkoolidesse vastuvõtul, siis oli tulemuseks, et nn pudelikaelana toimis lihtsalt senisest kõrgem haridustase.

Üleminek haridussüsteemist tööle

Kohortide edasise elutee seisukohalt on äärmiselt oluline üleminek haridussüsteemist tööle, s.t millal see toimub, milline on kohordi haridustase tööle asumise ajal. Pärast Teist maailmasõda haridussüsteemis toimunud muutused mõjutasid kahtlemata ka sünnikohortide tööteed. Kõige olulisemaks teisenemiseks tööleminekule eelneval haridusteel võib pidada seda, et mida kohort edasi, seda vähem oli neid, kes asusid tööle, omades vaid alg- või põhiharidust (vt tabel 4.1). Oluline murrang toimus seejuures just 1950. aastatel sündinud kohortide jaoks, mis näitab, et seitsmekümendate kurss „igale noorele keskharidus“ oli vaatamata oma loosunglikkusele hakanud toimima. Muidugi ei tähendanud see, et kõik noored said sama kvaliteediga hariduse, kuid siiski oli sel ajal

tööle asunud kohortide keskmine haridustase märgatavalt kõrgem eelmiste kohortide omast. Hilisemate sünnikohortide puhul enam olulist hüpet ei toimunud. Vaid alg- või põhiharidusega tööle asunute osakaal jäi püsima endisele tasemele, moodustades umbes kuuendiku-seitsmendiku sünnikohordist. Üleminek massilisele keskharidusele tähendas ka seda, et suurenes nende protsent, kelle üleminek haridussüsteemist tööle toimus pärast üldkeskhariduse omandamist.

Kui Teise maailmasõja ajal ja vahetult pärast sõda sündinutest pidi üle kolme viiendiku tööle asuma ilma mingit eriharidust omandamata, siis 1950. aastate teise poole kuni 1960. aastate alguse sünnikohortides kahanes noorte osakaal umbes kahe viiendikuni. Eelkõige aitas sellele kaasa kutsehariduse areng ja juba 1950. aastate teisel poolel sündinutest hakkas umbes veerand tööle omades kutseharidust. Kutsekeskkoolide võrgu väljaarendamine 1970. ja 1980. aastatel (kutsekeskkooli lõpetanute arv saavutas maksimumi 1980. aastate teisel poolel) tõi 1970. aastate alguse sünnikohordis kaasa veel mõningase kutseharidusega tööleasunute protsendi kasvu.

Keskerihariduse omandanute osakaal sünnikohortide lõikes praktiliselt ei muutunud, moodustades ligi viiendiku-kuuendiku sünnikohordist. 1960. aastate alguse haridusreformi tõttu suurenes eeskätt kõrgkoolide õhtustesse ja kaugõppeosakondadesse vastuvõetute arv. Seetõttu ei lisandunud neid, kes asusid tööle alles pärast kõrghariduse omandamist. Küll aga suurenes selliste noorte osakaal 1950. aastate teisel poolel sündinute kohordis, sest

TABEL 4.1.

Sünnikohortide haridustase tööle asumisel, %

Haridustase	Sünnikohort				
	1939–1943	1947–1951	1955–1959	1964–1968	1969–1973
Alg- või põhiharidus	42	33	17	15	15
Kutseharidus	15	16	25	24	29
Üldkeskharidus	21	28	25	32	36
Keskeriharidus	16	18	19	19	14
Kõrgharidus	6	5	14	10	6
Kokku	100	100	100	100	100

Allikas: Täiskasvanute koolituse uuring 1995.

TABEL 4.2.

Erineva haridustasemega töötajate osakaal sünnikohortides, %

A. Alg- ja põhiharidusega töötajate osakaal

Sünnikohort	Kohort tervikuna			Mehed			Naised		
	1970	1979	1989	1970	1979	1989	1970	1979	1989
1919–1928	67	64		68	66		66	63	
1929–1938	58	56	50	62	60	54	54	53	45
1939–1948	52	40	33	61	48	40	41	33	26
1949–1958		31	17		39	22		23	12
1959–1968			10			13			7

B. Kõrgharidusega töötajate osakaal

Sünnikohort	Kohort tervikuna			Mehed			Naised		
	1970	1979	1989	1970	1979	1989	1970	1979	1989
1919–1928	7	8		8	9		6	7	
1929–1938	11	12	15	10	13	15	15	12	14
1939–1948	6	15	17	5	13	17	8	16	18
1949–1958		10	19		9	17		11	21
1959–1968			13			11			15

* Rahvaloenduste andmed.

kõrghariduses toimus proportsioonide nihkumine: suurenes päevaste osakondade üliõpilaste arv ning vähenes üliõpilaste arv õhtustes ja kaugõppeosakondades. Nooremate sünnikohortide tööturu stardipositsioon oli kahtlemata soodsam nii nende kõrgema üldharidustaseme tõttu kui ka selle tõttu, et suurem oli nende osakaal, kellel oli tööle asudes eriharidus.

Haridustase, milleni jõuti

Edasise elutee seisukohalt on äärmiselt oluline, kuivõrd kohort suudab õpinguid jätkata pärast tööle asumist. Rahvaloenduste andmetes ei kajastu kutsehariduse areng ja seetõttu on mõneti ülehinnatud töötajate üldharidustaset, alahinnates samal ajal nende eriharidusliku ettevalmistuse paranemist. Vaatamata sellele annavad need andmed hea ülevaate sünnikohortide haridustasemest ajavahemikus 1970–1989 ja ühtlasi ka sellest, kas ja kui palju kohortid oma haridustaset tõstsid. Sel ajal on kohortidevaheline diferents süvenenud (vt tabel 4.2). Kui 1970. aastal kõigis sünnikohortides oli enamikul töötajatest vaid põhiharidus, siis 1989. aastal oli sünnikohortide vahe oluliselt

suurenenud: kui pensionieelses sünnikohordis pooltel oli alg- või põhiharidus, siis alles tööle asunud sünnikohortides oli see näitaja viis korda väiksem. 1940. aastatel sündinute kohort oli selles mõttes otsustav: töö kõrvalt suudeti oma haridustaset sedavõrd parandada, et 1970. aasta seisuga enamasti põhiharidusega kohordist muututi 1989. aastaks valdavalt vähemalt keskharidusega kohordiks. Järgnevate sünnikohortide tööturu stardipositsioon oli vähemalt üldhariduse poolest tunduvalt soodsam: enamikul neist oli juba töötee alustamisel keskharidus. Kui vanimas sünnikohordis ei ilmnunud veel soolisi erinevusi, siis järgnevates kohortides need tekkisid: naiste seas oli märgatavalt vähem neid, kellel oli vaid alg- või põhiharidus. Sooliseid erinevused haridustasemes ilmesid juba 1950. aastatel ja hiljem need vaid süvenesid.

Kõrgharidusega töötajate osakaalu kasv nii sünnikohorditi kui ka kohortide elutee jooksul oli tunduvalt tagasihoidlikum (vt tabel 4.2B). Siiski eristusid selles osas teistest kohortidest 1940. aastatel sündinud. Nagu näitas ka eelnev analüüs, iseloomustas just seda kohorti pikk õpingute periood. Sellest kohordist alates hakkasid tekkima ka naiste ja meeste vahel erinevused kõrg-

TABEL 4.3.

Haridussüsteemis toimunud muutused ja sünnikohortide hariduslik iseloomustus

Sünnikohort	Haridussüsteemis toimunud muutused, mis mõjutasid kohorti	Sünnikohordi hariduslik iseloomustus
Enne 1940	<ul style="list-style-type: none"> - Põhihariduse ekspansioon. - Õhtuse ja mittestatsionaarse õppevormi eelisareng kesk-, keskeri- ja kõrgharidussüsteemis. 	<ul style="list-style-type: none"> - Tööle asudes enamikul vaid alg- või põhiharidus. - Kohordisene diferentseerumine keskharidust omavateks ja mitteomavateks. - Õppimine töö kõrvalt nii kesk-, keskeri- kui ka kõrgharidussüsteemis. - Edasisel töötel diferentseerumine eriharidust omavateks ja mitteomavateks.
1940–1950	<ul style="list-style-type: none"> - Keskhariduse areng. - Hruštšovi haridusreformi järelkaja: mittestatsionaarne ja õhtune õpe kõrgkoolides. 	<ul style="list-style-type: none"> - Tööte algul kohordisene diferentseerumine keskharidust omavateks ja mitteomavateks. - Intensiivne õppimine töö kõrvalt eeskätt keskeri- ja kõrgharidussüsteemis. - Edasisel töötel kahe suure vastandliku grupi teke: põhihariduse ja keskeri- või kõrghariduse omandanud.
1950–1960	<ul style="list-style-type: none"> - Stabiilne keskhariduse areng. - Ümberorienteerumine päevase õppevormi eelisarengule. 	<ul style="list-style-type: none"> - Enamikul põhiharidusest kõrgem haridustase. - Kohordisene hariduslik diferentseerumine suhteliselt väike. - Keskhariduse olemasolu enam ei diferentseeri, keskhariduse tüüp veel ei diferentseeri. - Enamik lõpetab õpingud enne tööte algust. - Keskeri- ja kõrgharidus päevases õppevormis.
1960–1970	<ul style="list-style-type: none"> - Üleminek massilisele keskharidusele. - Kutsekeskkoolide teke ja areng. - Süvaõppega üldhariduskoolide teke. - Kõigil haridusastmetel päevaõppe eelisareng. 	<ul style="list-style-type: none"> - Kohordisene diferentseerumine mitte enam haridustaseme, vaid omandatud keskhariduse tüübi alusel. - Õpingute lõpetamine enne tööte algust.
1970–.....	<ul style="list-style-type: none"> - Kutseharidusreformi aeglus, kutse- koolide kiratsemine. - Keskharidussüsteemis üldhariduskoolide eelisareng. - Üldharidusesisese diferentseerumise süvenemine. - Kõrghariduse omandamise võimaluste avardamine. 	<ul style="list-style-type: none"> - Kohordisese diferentseerumise süvenemine haridustaseme alusel. - Kahe haridusgrupi – põhi- või isegi madalama hariduse omandanute ja kõrghariduse omandanute – suurenemine. - Kohordisese diferentseerumise süvenemine üldhariduse tasemel (regionaalsed erisused, tavakoolid ja eliitkoolid).

hariduse omandanute osakaalus. Enim aitas kõrghariduse feminiseerumisele kaasa aga 1970. ja 1980. aastatel toimunud keskhariduse diferentseerumine.

Hilisemates sünnikohortides ei toimunud mitte niivõrd kõrghariduse omandanute osakaalu tõusu, kuivõrd vähenes kohordisene varieeruvus: üha suurem oli see osa, kes omas „keskmist“ hariduslikku potentsiaali (oli kas kesk-, kutse- või keskeriharidusega).

Kokkuvõtlik sünnikohortide hariduslik iseloomustus

Tabelis 4.3 on toodud erinevate sünnikohortide hariduslik iseloomustus seostatuna haridussüsteemis kohordi õpingute ajal või vahetult enne seda toimunud muutustega. 1940. aastatel sündinud kohortide jaoks kujunes keskharidus eelkõige hüppelauaks veelgi kõrgemale haridustasemele jõud-

misel. Seetõttu diferentseerusid sel perioodil sündinud kohordid haridustaseme alusel kaheks grupiks: nendeks, kellel oli vaid põhiharidus, ja keskeri- või kõrghariduse omandanuteks. Nende sünnikohortide haridustee jäi peamiselt Stalini surma järgsesse aastatesse, kui terrorile rajatud võim oli pehmenemas. Samas ei toonud aga Stalini surm kaasa mitte süsteemi nõrgenemist, vaid vastupidi – süsteem hoopis tugevnes. On märgitud, et just 1950. aastate teisel poolel kaotasid endised eliitkoolid palju oma eestiaegsest vaimsusest. 1940. aastatel sündinute lapsepõlv seostub kehvade majandusoludega ning nende kasvutingimused olid kontrastsemad ja raskemad kui neil, kes sündisid järgnevatel kümnenditel.

1950. aastatel sündinud kohortide kujunemisaeg jäi 1960. aastatesse. Sel perioodil olid majanduslik ja sotsiaalne areng tuntuavad, poliitilised olud liberaliseerusid. Haridussüsteem oli suhteliselt integratiivne, sest tegu oli massilise keskhariidusele ülemineku algperioodiga. Kutsekeskkoolid olid alles välja arenemas, keskhariidus ei olnud veel sisemiselt diferentseerunud. Seetõttu kujutasidki 1950. aastatel sündinud kohordid hariduslikus mõttes vahekohorte, kes enam ei diferentseerunud haridustaseme alusel, aga samas ei olnud veel toimunud ka kohordisest diferentseerumist omandatud keskhariiduse tüübi alusel. R. Ingleharti põlvkondade väärtusteadvuse kujunemise teooriast lähtudes peaks just sel kümnendil sündinud kohortide väärtusteadvus eristuma nii eelneval kui ka järgneval kümnendil sündinute omast (Inglehart, 1997: 33–36).

1960. aastatel sündinud kohortide haridustee jäi ajajärku, mil toimus üleminek üldisele keskhariidusele. Enamik kohortidesse kuulujatest omandas küll keskhariiduse, kuid see keskhariidus ei olnud sugugi samaväärne, kuna toimus keskhariiduse sisemine hierarhiline diferentseerumine. Sünnikohordid eristusid omandatud keskhariiduse tüübi alusel üha enam.

1970. aastatel ja eriti kümnendi teisel poolel sündinud kohortide jaoks oli haridus-situatsioon suhteliselt soodne, sest nende õpingute ajal tekkis juurde terve hulk rakenduskõrgkooli, aga ka eraülikooli, ning suurenes kõrgkoolidesse vastuvõetute arv. Kõrgkoolides eeldused universaalse keskhariiduse järgse hariduse tekkeks (Loogma, 1998: 22). Samal ajal suurenes aga ka nende osakaal, kes ei omandanud isegi põhiharidust. Põhikoolist väljalangenutel ei olnud

haridussüsteemis kohta ja neil oli väga raske tööd leida. Oli toimunud kohortide haridusliku kihistumise pidev süvenemine: suurenenud oli kaks gruppi – kõrghariidusega ja ilma keskhariidusega grupp. Selles osas meenutab praegune haridussituatsioon 1960. aastate oma. On toimunud nagu spiraalne areng. Siiski, kui 1960. aastatel noorte hariduse saamise võimaluste erinevus suutis natukegi tasandada õhtune ja kaugõpe (eriti põhi- ja keskhariiduse tasemel), siis 1990. aastatel on selle tasandava faktori osa muutunud väga väikeseks. Sisuliselt pole vähenenud ka keskhariiduse tüübi diferentseeriv roll: kuigi kutsekeskkoolide osakaal keskhariiduse struktuuris on muutunud üha väiksemaks, on süvenenud üldkeskhariiduse sisemine diferentseerumine. On suurenenud koolidevahelised regionaalsed erinevused, samuti on toimunud selge jagunemine õpilaskonda selekteerivateks eliitkoolideks ja tavakoolideks. Tavakooli lõpetanute kõrghariiduse omandamise võimalused on selgelt kehvemad süvaõppega kooli lõpetanute omadest. Kui 1998. aastal sai süvaõppega keskkooli lõpetanute Eestis asuvasse ülikoolidesse samal aastal sisse 52%, siis tavakoolide lõpetanute vastav näitaja oli 30%. Sotsioloogiliste uurimuste „Põlvkonna eluteed“ ja „Koolinoor 1997“ (uurimuse juht J. Saarniit) andmed lubavad võrrelda 1983. ja 1997. aasta erinevat tüüpi keskkõrpeasutuste lõpetajate sotsiaalset koosseisu. Viieteistkümneme aasta jooksul ei ole keskhariiduse tüüpide sotsiaalse koosseisu erisused sugugi vähenenud. Üldhariduskeskkooli süvaõppega klasside lõpetajate hulgas oli neid, kelle mõlemal vanemal oli kõrghariidus, viis korda rohkem kui ametikoolide lõpetajate seas. Endiselt diferentseerub ka üldkeskhariidus. Mainekad süvaõppega eliitkoolid formeervad peamiselt kõrghariidusega valgekraede lastest, seevastu tavakoolid on sunnitud kõiki lapsi vastu võtma. Eestis oli 1980. aastatel ja on endiselt tegemist (analoogiliselt enamiku Euroopa riikidega) hierarhiline keskhariidussüsteemiga (Robert, 1991; Heyns, Bialecki, 1993; Kerckhoff, Trott, 1993). Keskhariiduse raames on kujunenud välja eliithariidus ja nn hariduslik slumm. Mainekad süvaõppega koolid tegutsevad selekteerivalt, heites kõrvale vähem võimekad ja madalama sotsiaalse päritoluga lapsed, tavakoolid peavad aga tegema suuremaid jõupingutusi, tagamaks hariduse kvaliteeti. Suure riskirühma moodustavad keskhariidusega noored, kes ei jätkka õpin-

guid. Nende väljavaated tööd leida on kehvemad kui neil, kellel on eriharidus olemas (Meriste, Rajangu, 1999). Eriti puudutab see keskkooli lõpetanud tütarlapsi.

Seega toimib hariduses praegu üheaegselt kaks ebavõrdsuse tekkimise mehhanismi: 1960. aastatele omane diferentseerumine haridustaseme alusel ja massilisele keskharidusele üleminekuuga tekkinud keskhariduse sisemine diferentseerumine. Seetõttu on suur oht, et hariduse kaudu võivad tugevned negatiivse taastootmise mehhanismid.

Kirjandus

- A. Heinlo. Haridus. Sotsiaaltrendid. Sillaste, J., Laud, S. & Kask, U. (toim.). Tallinn: ESA 1998, lk 9–21.
- B. Heyns, I. Bialecki. Educational Inequalities in Postwar Poland. Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries. Shavit, Y. and Blossfeld, H.-P. (toim.). Boulder, Colo: Westview Press, 1993, lk 303–336.
- R. Inglehart, Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997.
- H. Ishida, W. Müller, J. M. Ridge, 1995. Class Origin, Class Destination and Education: A Cross-National Study of Ten Industrial Nations. American Journal of Sociology, 101, No 1, lk 145–193.

- M.-L. Järviö, U. Venesaar, Public Services. Estonia and Finland – A Retrospective Socioeconomic Comparison. Lugus, O. & Vartia, P. (toim.). Helsinki: Talousieto Co, 1993, lk 230–300.
- A. C. Kerckhoff, J. M. Trott. Educational Attainment in a Changing Educational System: The Case of England and Wales. Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries. Shavit, Y. & Blossfeld, H.-P. (toim.). Boulder, Colo: Westview Press, 1993, lk 133–154.
- K. Loogma, Kas haridussüsteem integreerib või murendab ühiskonda? Eesti inimarengu aruanne 1998, lk 17–24.
- K. U. Mayer, German Survivors of World War II. The Impact on the Life Course of the Collective Experience of Birth Cohorts. Social Structures and Human Lives. Social Change and Life Course. Riley, M. Wh. (toim.). Vol. 1. Newbury Park 1988, lk 229–246.
- K. U. Mayer, U. Schoepflin, The State and the Life Course. Annual Review of Sociology 1989, 15, lk 187–209.
- M. Meriste & V. Rajangu. Hariduse seosed tööturuga. Haridus, No 1, 1999, lk 14–17.
- P. Robert, Educational Transitions in Hungary from the Post-war Period to the End of the 1980s. European Sociological Review, 7, 1991, lk 213–236.
- A. B. Srensen, Processes of Allocation to Open and Closed Positions in Social Structure. Zeitschrift für Soziologie, 12, 1983, lk 203–224.

4.3. Eesti rahvakultuur postmodernismi ajastul

KIIL 4.1.

Rahvakultuuri defineerime (vt ka Aarelaid, 1998: 6) kui paikkondlikul ja kindlapiirilisel etnilis-keelelisel tasandil edendatavat kollektiivset ja traditsioonidest kantud loometegevust, mis on seotud:

- pärimuskultuuri edasiandmisega (rahvalaul, -tants, -rõivad, rahvuslik käsitöö, rahvameditsiin, etnograafiline elukeskkond jms);
- hobitegevusega (kunstiline isetegevus, sugu-puu-, kodu- ja loodusuurimine, kehakultuur jms);
- vabaharidusega (kodanikualgatuslikud õpiringid, seltsid ja nende korraldatud õppetegevus, Interneti-suhtlusgrupid jms).

Sotsialismi kokkuvarisemine ning Kesk- ja Ida-Euroopa rahvusriikide ja rahvusidentiteetide renessanss on tekitanud üpriski vastuolulistes hoovustes kujuneva kultuurimaastiku. 1970. aastatel, kui lääneriikides algas infotehnoloogial baseeruv globaliseerumine ja sellega kaasnenud postmodernistlike kultuurimallide kujunemine (McGuigan, 1999), oli Eesti loomas hoopis sotsialistlikku kontrakultuuri. Kümneanditel, mil Lääs liikus elektroonilise meedia ülikiire arengu tulemusena üleilmse reaalse virtuaalsuse (McGuigan, 1999) väljakujunemise ja traditsionaalsete lokaal-identiteetide lagundamisel tekkiva mitmekultuurilisuse

suunas, toimis Eestis rahvusliku konsolideerumise uus, eriskummaline faas. Viimast saab käsitleda väikerahva kultuurilise enesesse sulgumisenä, reaktsiooninä okupatsioonivõimu ideoloogilisele doktriinile, mis kirjutas ette ühtse nõukoguliku rahvuse tekke ja vene keele ülimuslikkuse. Rahvuslikust alalhoiust ajendatuna koondus rahvus oma loomeintelligentsi ümber, süüviti ajaloolisusesse ja pärimuskultuuri. Ajaloolisuse jõuline esiletõus oli otseses vastuolus postmodernismile iseloomuliku ajaloolisuse kriisiga (Jameson, 1984). 1970. aastate Eestis olid ühtviisi populaarsed nii ajaloolised romaanid (J. Kross, M. Traat) kui ka etnogeneesi teemadest innustatud kunst (K. Põllu graafikuna, L. Meri kirjaniku ja filmimehena, V. Tormis heliloojana jne). Samasse ritta kuulub ka avar pärimuskultuuri sekundaartraditsiooniline (mõiste I. Rüttilt, 1998) taastootmine ehk koorilaulu ja rahvatantsu massiline harrastamine, eelkõige aga laulu- ja tantsupidude tõlgendamise rahvusliku ütehoidmise võtmesündmusena. Pärimuskultuur üldrahvaliku harrastustegevuse baasina ja ideoloogilise vastupanu mobiliseerijana lõi tugeva aluse rahvusliku identiteedi püsümisele, viimane omakorda tegi võimalikuks omariikluse taastamise 1991. aastal. Samas oli „ajaloolise tsiteerimise“ domineerimine anakronistlik ning pidi „lääne ukse“ avanemisel sattuma vastuollu postmodernses ajajärgus loodud nn postmaterialistlike kultuuriväärtuste ja identiteetidega.

Ajaloolisest taustast

Millenniumivahetusel tagasivaadet tehes saame XX sajandi kestel jälgida vähemalt kolme rahvakultuuri esinemisvormi.

I periood: sajandi algusest kuni iseseisvuse kaotamiseni 1940. aastal.

70% inimestest elas maal, kus eestikeelne elukeskkond oli valdav. Rahvakultuur toimis külakesksena, tema põhifunktsiooniks oli küla ja valla liitmine, ühistunde kujundamine ja olmele esteetilise mõõtme tekitamine. Külakultuuris oli oluline koht talgutel, s.o ühisel töötegemisel ja sellega kaasnenud lõõgastumisel. Prevaleeris kollektivism – ühistunde, ühine tegutsemine, pärimuskultuuri elementide kaudu rahvuslik-paikkondliku identiteedi taastootmine. Suuliselt edasiantava rahvapärümuse osakaal

oli suur, sellele sekundeeris paberikandjal reprodutseeritud teabehange. Antud perioodi jäi ka kehalist arengut rõhutava ühistegevuse laiem levi (spordiseltsid).

II periood: II maailmasõja lõpust kuni 1980. aastate uue sotsiaalse tõusuni.

Nõukogude võimu poolt forsseeritud industrialiseerimise käigus kahanes maainimeste arv pidevalt ja jõudis lõpuks kolmandikuni elanikkonnast. Tööstuslinnades hakkas domineerima venekeelne elukeskkond, mis paratamatult tekitas uusi teravaid piire „oma“ ja „võõra“ vahel. Eestimaa ei olnud enam ühtlaselt kaetud paikkondlikult eripalgelise eestikeelse rahvakultuuriga, vaid selles „ujusid“ suured muukeelsete tööstustöölise ja sõjaväelaste subkultuurilised „saarekesed“, mis mõjusid selgete ohuteguritena rahvusidentiteedile. Muutused rahvastiku paiknemises ja etnilises koosseisus tekitasid olukorra, kus enamuse inimestest hakkas järk-järgult kaotama sidet pärimuskultuuri tekkekeskkonnaga ning muutus üksnes sekundaartraditsioonide edendajaks või tarbijaks.

Rahvakultuur koormati ideoloogiliselt: nt toodi sisse sotsialistliku võistluse mentaliteet, s.o kooride ja rahvatantsijate pidevad piirkondlikud ülevaatused, peibutuseks laureaadi tiitel kui pseudosümbol. Pärimuskultuuri hakati kasutama propagandatöös, olgu näiteks nn kunstilise külakosti viimene enamjaolt muukeelsetesse töölikollektiividesse, aga ka valimisjaoskondadesse. Laulu- ja tantsupärändit kiputi esitama kui vahetust loome- ja kaasaelamisprotsessist äräloigatud ajalooliste tsitaatide kogumit, paljudel kordadel oli see vaid lavalaudadelt linnarahvale pakutav kontsert-vaatemäng. Osa rahvakultuuri krestomatiseeriti ja koolides hakati õpetama lihtsakoelisi rahvatantse ja -laule kui n-õ üle-eestilist kohustuslikku traditsiooni, mida reprodutseeriti kõikvõimalikel üritustel „õnneliku lapsepõlve“ sümbolina.

Nõukogude kord soosis finantsiliselt rahvakunstialast harrastustegevust, teostades seeläbi tõhusat ideoloogilist järelevalvet rohujuure tasandi üle. Keskusest perifeeriasse suunatud võrgustamise aluseks olid klubiliste asutuste juurde koondatud suured taidluskollektiivid. Ka eesti rahvakultuuri ümber ehitati võimas ideologiseeritud infrastruktuur ja viimast hakatigi ka paljude eestlaste poolt pikapeale omaks pidama. Etnilist identiteeti taastotev rahvakultuur

muutus kahepalgeliseks: ühelt poolt laskis ta endasse imbuda nõukogulikul propagandal, teisalt aga kujunes lausa kramplikuks traditsionaalsest elukorraldusest kinnihoidmise vahendiks.

Samas sai just massilisest koorilaulu ja rahvatantsu harrastusest see rahvuse ühendaja, mis tagas vastupanuideoloogia ja laiahaardelise eestluse taastootmise. 1970. aastaid saab vaadelda ka kui kultuuriökoloogilise liikumise perioodi, mil Eestimaa puhta looduse hoid (rahvusparkide rajamine, Eesti Looduskaitse Seltsi töö) ja pärimuskultuuris autentsuse (*vs.* folklorism) taastamise püüd moodustasid ühtse väärtuskompleksi. See kümnend kujunes folkloori ja rahvaliku laulu tiražeerimise suurajaks, sest lääne popkultuur oli tabu ja rajatagused heliplaadid raskesti kättesaadavad. Oli „Hellero“, loodusluule, linnuhääle, orel- ja koorimuusika jms eestimaise plaadilevi kõrgaeg, mille põhikonkurendiks olid vaid NSVL-is ja teistes sotsialismi- maades tehtud klassikasalvestused.

Laulupidude traditsiooni kaudu manifesteerus meie rahvakultuur korraks ka talle mitteomasel poliitilisel tasandil „laulva revolutsioonina“ 1980. aastate vahetusel 1990-ndatega. 1989. aasta suvised öölaulupeod, 1990. a üldlaulupidu ja nendega kaasnev vabastas rahvakultuuri sotsialismikammitsaist. Aga koos sellega lagunes mitu aastakümnet kehtinud n-õ sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku massitaidluse kaksikidentiteet, mis omakorda pani aluse uute identiteetide kujunemisele. Noortekultuuris tekkis vastuseis rahvatantsu/-laulu kesksele harrastusele kui nõukogulikule igandile. Kes- ja vanemaegalistes aga vallandus ohutunne eestlasliku rahvakultuuri kui väikerahva omapära kadumise pärast pealetungiva massikultuuri taustal.

III periood: Eesti Vabariigi taaskehtestamisest kuni 1990. aastate lõpuni

Majanduselu järsu liberaliseerumise järel 1990-ndate alguses ei jätkunud pärimuskultuuri massiharrastamiseks enam ei rahalisi ega inimressurse. Desovetiseerimise tingimustes tekkis klubilise tegevuse madalseis, seda eriti maal. Samas eeldas restitutiivne ideoloogia vanade kohalike seltside ja rahvamajade taastamist, kodukohatunde taaselusdamist, rahvusliku identiteedi kinnistamist kodukaunistamise kampaaniate, paikkondlike traditsioonide süvendamise

jms kaudu. Tekkis arenguloogiline vastuolu: globaliseeruvasse turumajandusse siseseelamine nõudis avarat kosmopoliitilist mõttelaadi, Moskva diktaadist vabanemist aga tõlgendati eelkõige kui lokaal-traditsionaalsusele tugineva rahvusluse tõusu. Läänest avanenud tarbijalikkust ja elulaadide mitmekesisust rõhutav kultuurireaalsus pörkus kokku ühedimensioonilise rahvusliku püsijäämise ideaaliga. Eesti poliitilises elus tõi see pinnavirvendusena kaasa suure hulga rahvuslusele apelleerivate parteide kiire esiletõusu. Etnotsentrilisele ajaloolisusele rõhuv ja end pärimuskultuuri keskmesse seadev rahvakultuur ei rahulda lähemal ajal enam suuremat osa kultuuriprotsessides osalejaid. Kohalike taidluspäevade rivaalideks on juba tõusnud järvemuusika kontserdid, ilutulestikud, kõrge professionaalse tasemega *performance*'id.

Mis on rahvakultuuris uut?

I. Kommertsialiseerumine. Turumajanduslike suhete käivitumine on toonud kaasa rahvakunsti esemete ja oskuste muutumise müügiobjektiks, seda eriti seoses turismi arenguga. Kohalikele traditsioonidele tuginevad turismitalud, külanoorus meenete valmistajate ja kohalike turustajatena, veematkamise, ratsutamise, jahilkäimise jms võimalused kui (välis)turistidele pakutavad teenused on muutunud pärimuslike oskuste ja väärtuste reprodutseerimise elatusallikaks paljudele inimestele. Paikkondliku eluviisi atraktiivsemate külgede kommertsialiseerumine on uus trend ja paljud vanemad maainimesed suhtuvad sellesse eelarvamusega. Ettevõtlikumad aga suudavad luua suurepäraseid ideid (nt Võrumaa Kaika küla naiste „Metsamoori“ projekt, kus terve küla on muudetud suviti turistide teenindavaks üksuseks, seejuures iga talu spetsialiseerunud omal viisil, kes meetoodetele, kes sepistele, külakiigele jne) ja elavdada mitte üksnes kohalikku vaimu-, vaid ka majanduselu.

II. Uute sotsiaalsete võrgustike tekkimine. Maarahva seas on oluliseks muutunud kokkuhoidmistunne, mis võimaldab realselt taaselusdada kohalikke identiteete (*vs.* imaginaarne globaalküla tunne). Uute sotsiaalsete võrgustikena on maapiirkondades loodud vabahariduslikud õppekeskused, külade liikumine, maanaiste

piirkondlikud kokkusaamised. Inimestes on tekkinud sotsiaalsest pessimismist ja isolatsioonist väljarabelemise vajadus, tahe teada saada, kuidas naabrid analoogsete eluraskustega toime tulevad. Pärimuskultuuri elemendid, nagu rahvariided ja toit, kohalik folkloor jms, on sellise võrgustumise n-õ illustratiivne külg, kuid olulisem on olude kiirest muutumisest tekkinud võõrandumise ületamine ja sotsiaalse turvavõtte loomine. Eesti maaoludes on praegu kokku saanud traditsionaalsus ja kodanikualgatus, pärimuskultuur on rohujuure tasandi aktiivsuse tekitamisel osutunud väga oluliseks komponendiks.

III. Pidevõpe. Fundamentaalne ühiskondlik pööre on teinud nähtavaks eluaegse ümberõppe vajaduse. Täiskasvanutele mõeldud rahvakoolide idee on Euroopas, eriti Põhjamaades, pea kaks sajandit vana, kuid meil on see idee (taas)juurdumas täiesti uues olukorras, kus kümned tuhanded inimesed vajavad sotsiaalse „järeleaitamise“ tunde. Populaarseks on saanud arvuti-, keelte- ja toimetulekukursused, „kolmanda nooruse“ ülikoolid, omaalgatuslik haridustegevus kohalikes õpingites. Massitaidlusele orienteeritud ühiskond on asendumas õppiva Eestiga. Sekundaartraditsioonide kollektiivse taastootmise kõrval on rahvakultuuris oluliseks kujunemas märksa individikesksem, kuid siiski paikkondlikult institutsionaliseeritud pidev rahvakoolitus. Ka pärimuskultuuri süvendatud tundmaõppimine ise võib olla vabahariduse valdkondi (nt puitarhitektuuri renoveerimise kursused Pürksi Rahvaõpistus või lilltikandi-alane koolitus Lihulas).

IV. Vaesuse kompenseerimine. Sotsialismi kokkuvarisemisega kaasnenud elatus taseme järsk langus esitas rahvakunstile uue väljakutse. Kuna rahapuudus andis teravalt tunda just maal, leidsid nutikad naised odavaid, ent rahvuslikult stiilseid võimalusi oma kätega kodude kaunistamiseks ja perede riietamiseks. Tohutult kallinenud ravimiturg sundis taasmeenutama rahvameditsiini tarkusi. Taluturismi areng pani mõtlema uuendustele, kuidas külakiike, puuskulptuuri või põnevaid sepiseid meisterdades muuta oma küla või talu atraktiivsemaks. Selgeks sai, et rahvakultuur ei võrdu pelgalt pärimuskultuuriga, et tegelemist on ikkagi rahva loova suhtumisega oma elukeskkonna kujundamisesse. 1990. aastate algul, mil Lääne- ja Ida-Euroopa elustandardite erinevus tõusis erakordse

tugevusega esile, suutis eesti rahvakultuur teha pragmaatilise ümberhäälestuse, leidmaks praktilisi teid sotsiaal-esteetilise ebavõrdsuse kompenseerimiseks.

Rahvakultuur sotsioloogilises peeglis

1999. aasta kevadel lõpetati kaks rahvakultuurialast sotsioloogilist uuringut, millest üks kajastas tallinlaste huvitegevust (Tallinna..., 1999) ja teine valdade kultuurijuhtide väärtusorientatsiooni (Valdade..., 1999). Kahte uurimust summeerides saab välja tuua rohujuuretasandi kultuuriaktiivsuse arengu põhitendentsi.

Esiteks paistab silma, et rahva kultuurialane isetegemine on tihedalt seotud piirkonna majandusarenguga. Pärimuskultuuriga tegelemist ja huvikoolitust ei saa käsitleda pelgalt kui üksikindiviidi vaba aja täidet, vaid kui vahendit inimressursside sotsiaalse kvaliteedi muutmiseks. See, mille vastu inimesed palgatöö kõrvalt või asemel huvi tunnevad, kajastab otseselt nende vajadusi ja võimalusi ennast paikkondlikus sotsiaal-kultuurilises keskkonnas realiseerida. Suure töötusega Kagu-Eesti orienteeritus traditsionaalsele rahvakultuurile on selges kontrastis majanduslikult eduka Tallinna huvitegevuse struktuuriga. Läbiviidud uurimus näitaski, et aktiivses majanduspiirkonnas toimivad ka kiired sotsiaalsed muutused ning sellega kaasneb rahva kultuuriaktiivsuse tõhus individualiseerumine ja läänelike mallide import. Institutsionaliseeritud harrastustegevusest kaasa haaratud tallinlane on suhteliselt noor, mujal kipub rõhuasetus nihkuma kesk- ja vanemaaliste kasuks. Tallinlane, olenemata rahvusest, on innustunud kehakultusest (aeroobika, idamaised võitluskunstid, tantsu- ja moestuudiod jne), aga samuti keelte õppimisest. Tallinlasele ei valmista raskusi võrgustumine, vaid paljude võimaluste hulgast selle õige äratundmine ehk tüüpiline postmodernistlik isikupärase huvidemosaigi ladumine. Pärimuskultuuriga tegelemine on siin lihtsalt üks paljudest võimalustest, mis huvitab rohkem vanemaalisi.

Maapiirkondade kultuuriharrastuste amplituuda on märksa traditsioonilisem ja innovaatiliste impulsside teke vaevalisem. Probleemiks on kujunenud kohalik kultuurijuht, kes on reeglina

Tabel 4.4.

Harrastuseelistused Tallinna eestlastel ja venelastel

Eestlased	Venelased
I grupp sport – 21,0% keel – 19,6%;	keel – 31,5% sport – 31,0%;
II grupp laulukoorid – 14,4% usuühendused – 12,6% liikumisrühmad – 10,7%	liikumisrühmad – 19,1% noorteühendused – 18,1% arvutiõpe – 14,3%
III grupp folkloorirühmad – 9,1% kodundus ja käsitöö – 7,7 % suhtlusringid – 7,5% kunstiringid – 7,4% terviseühendused – 7,4%	foto-, filmstuudiod – 13,7% terviseühendused – 10,5% autoklubid – 10,5% usuühendused – 10,0 folkloorirühmad – 9,7% vähemuste kultuuriseltsid – 9,2%
IV grupp heategevusühendused – 6,0% autoõpe – 5,9% muusikaõpe – 5,2% näitetrupid – 5,0%	näitetrupid – 6,2% lemmiklooma-klubid – 6,2% muusikaõpe – 6,2%

keskealine (keskmiselt 42-aastane) ja keskharidusega (56%) missioonitundeline naine. 4/5 juhtudel peab ta klubi või rahvamaja juhataja ametit ja eelistab jät-

TABEL 4.5.

Paikkondlikud kultuuriüritused

	Toimuvad
1) kodukandipäevad	81,8%
2) rahvakalendri tähtpäevade tähistamine (vastlapäev, jaanipäev, kadripäev jt)	99,4%
3) kodukaunistamise konkursid	67,9%
4) käsitöömeistrite laadad, töötoad, võistumeisterdamised jms	49,7%
5) laulupäevad, kooride, ansamblike jms võistulaulmised	69,2%
6) näitemängupäevad, teatrifestivalid	40,1%
7) tantsupäevad, võistutantsimised	53,5%
8) riigikalendriliste tähtpäevade tähistamine (vabariigi aastapäev, võidupüha jms)	100,0%
9) noortepäevad	38,7%
10) pensionäride või perepäevad	94,5%
11) suguvõsa kokkutulekud	61,6%
12) spordipeod	88,1%
13) pillipäevad ja võistumängimised	34,0%
14) rahvakultuurialased kursused ja nõustamine	35,3%
15) tõsise muusika festivalid	22,4%
16) peod (tantsuõhtud)	98,8%

kata traditsioonilis-konservatiivset laadi huvitegevust. Ta tähtsustab endistiivi eelkõige rahvatantsu ja -muusikat, naiskäsitööd, koorilaulu ning rahvakalendriliste tähtpäevade tähistamist.

Taolist järjestust võiks laadilt konservatiivsema maakultuuri puhul pidada isegi normilähedaseks, kui selles ei esineks olulist probleemi. Nimelt ilmneb, et pensionäride üritusi on pea 2,5 korda rohkem kui noorteüritusi (kui välja jätta tantsuõhtud). Noortekultuuri eemaldumine kohalike kultuurijuhtide poolt loodavast kultuuriväljast tuleb ilmsiks ka muudes aspektides. Klubijuhatajatel puudub tihti teave kohal tegutsevatest noorterühmitustest või subkultuurilistest hoovustest. Kergem on tegelda külaisetegevuse veteranidega (nüüdseks siis pensionäride seltsid) kui globaalhingusi kandvate noortegruppidega. Kindlamateks partneriteks peetakse kohalikku kooli ja veidi vähemal määral rahvaraamatukogu. Valdade kultuurijuhtide koostöö kiriku, kultuuri- ja vabahariduslike seltside, teabetubade ja eriti noortealgatustega pole kuigi tugevad. Rutiinist väljamurdmine eeldaks kultuurijuhtidelt suuremat partneritunnetust uute institutsioonidega ja teadlikku kohaliku suhtlemisvõrgustiku kujundamist. Läbisaamine kohalike omavalitsuste juhtfiguuridega on rahuldav, eelkõige oodatakse neilt aga rahalisi vahendeid; koostöö valla/linna kultuurilise imago kujundamisel ja harrastustegevuse ümberstruktureerimisel näikse olevat märksa nõrgem.

Kokkuvõte

Tänu ajaloolise arengu iseärasustele on rohujuuretasandi kultuuriaktiivsus Eestis tugevalt seotud sekundaartraditsioonilise reproduktsiooniga. Kuigi see tendents on arenenud riikide postmodernistliku kultuurimaastiku taustal omajagu anakronistlik, saab sellele anda ka positiivse hinnangu. 1990. aastate kiire majandusliku ja sotsiaalse teisenemise taustal on just rahvakultuuri juurde tagasipöördumine pakkunud paljudele inimestele nii sotsiaalset turvalisust kui ka elatist. Samas on rahva kultuuriaktiivsuse suundumused nii paikkondlike kui ka generatsioonidevaheliste erinevuste mõttes murettekitavad. Majanduslikult edukates piirkondades tähtsustatakse harrastustegevust, mis soosib individuaalset algatusvõimet, mahajäänud piirkondades aga klammerdu-

takse aastakümne jooksul süvenenud kollektivistlikku klubitegevusse.

Kirjandus

- A. Aarelaid. Rahvakultuuri piiride ümbermõtestamine – väljakutse uurijatele. Rahvakultuuri aastaraamat. Tallinn, 1998, lk 5–8.
- J. McGuigan. Modernity and Postmodern Culture. Open University Press. Bucingham-Philadelphia, 1999.
- F. Jameson. Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism. London and New York: Verso. 1984.
- Key Concept in Communication and Cultural Studies. (1994) Ed. by T. O'Sullivan,

J. Hartley, D. Saunders, M. Montgomery, J. Fiske. London and New York. Routledge.

- I. Rüütel. Folkloorist ja folklooriliikumisest tänapäeval. Rahvakultuuri aastaraamat. Tallinn, 1998, lk 9–22.
- Tallinna linna kultuuriasutuste külastajatele ja harrastustegevusest 1998. aasta teisel poolel korraldatud ankeetküsitluse tulemused. Koostajad A. Aarelaid ja I. Tart. Tallinn, 1999.
- Valdade/linnade kultuurijuhid paikkondliku kultuurielu kujundajatena. (sotsioloogiline uurimus Eesti Vabariigi Kultuuriministeeriumi tellimusel). Ankeeterimine viidud läbi 1999. a. I kvartalis, aruanne koostatud aprillis 1999. A. Aarelaidi ja I. Tart poolt. Tallinn, 1999.

4.4. Eesti internetistuvus maailmas

Interneti tähendus

Internet on uue ajastu täpsem sümbol. Ta ei vali, vaid on demokraatlik, andes väljendusvabaduse mistahes ideele või tahtele. Internet on infoühiskonna põhielement, mille vahendusel laabub inimestevaheline koostöö. Interneti lätteks on teadus ning seeläbi objektiviteeritud olek, tema abil ja kaudu peaks jõudma parema eluni. Ta on instrument ja ulm ühteaegu, argine ja lihtsalt käsitsetav. Ta on nii ese kui ajatu voog, protsess, mis endasse haarab ning kannab kaasa. Ja ometi on ta ka kapitalismi produkt, kasumijahi areen, võimu koondaja ning mitmekesisuse varjust monopoli kuulutaja. Neid poolusi nägemata jääme vaid kõrvalseisjaks.

Internet on osa globaliseerumisest, andes sellele vahendi, haarde ning intensiivsuse. Ilma globaliseerumist teadvustamata oleks tegu üksnes uutest tükkidest kombineeritud masinaga. Kuid Internet ühendab endas masinat ja inimest. Ilma inimestevahelise dialoogilisuseta oleks ta tühi õhk, juhtmete pundar, mis ei erine okstraadikägarast piirivõi lahinguväljal. Inimene oma suhtega annab sellele juhtmekogumile mõtte ning hinge. Inimene, kes vaatleb, otsustab ja sekkub. Teiselt poolt, Internetita pole ka inimest – teda pole näha, seega pole teda olemas, kuulutatavad tuleviku teoreetikud (Castells, 1996).

Interneti haare

Internet on ühteaegu nii aastakümneid tuntud kui ka äsja avastatud. Ta on 30-aastane, kui

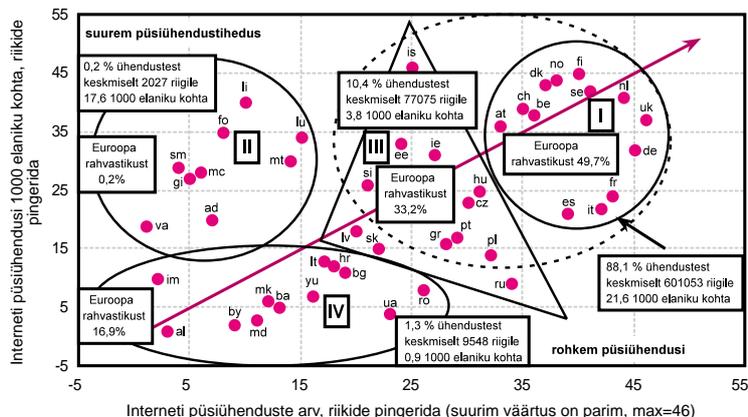
silmas pidada esimest katset arvuteid ühendada. Meile koduseks saanud Internetiks on ta teisenenud alles kümmekond aastat tagasi (1984–89). Plahvatuslik areng algas koos WWW-lehekülgede väljaarendamisega 1990ndatel: 800 tuhandest püsiühendusest 1993. aasta alguses on juuliks 1999 jõutud kuni 56 miljonini. Osalema on ulatunud pea kõik maailma riigid ja territooriumid, püsiühendusteta on vaid Põhja-Korea ning Palestiina alad (Gaza Strip, West Bank). Teisalt on Internet haaratud ärimaailma teenistusse. Valdava positsiooni on endale saanud loomuldas kaubanduslikud, riigimärgita ühendused (*com, net, org*). Muidugi on rahvuslike märgendite alalgi ärilisus suur, ent seda mahendab rahvusliku enesetunde killuke, mis loob mitmekesisuse vastupanu monopoliseerumisele. Samas kestab erialakirjanduses juba mitu aastat vaidlus selle üle, kas kaotada Internetist rahvuslikud tunnused üleüldse, sest nende olemasolu riivab äri kosmopoliitset vaimu (vt Mueller, 1998).

1990. aastate algusest on toimunud Internetis tohutu tehniline pööre nii arvutite ning nende võrkude tegutsemiskiirustes kui ka nende omajate ning neis tegutsejate arvus. Suhtelises skaalas on kõik palju muljetäratavam kui absoluutses, sest isegi optimistliku hinnangu järgi oli Internetiga suhtlejad (vähemalt kord kolmes kuus) 1999. aasta sügise hakul vaid 3,3% (195 miljonit) maa-elanikkonnast, kusjuures piirkondlikud erinevused püsivad ääretult kontrastsed: Aafrikas 1,72 miljonit (0,2% elanikkonnast), Euroopas 46,39 (6,3%) ning USA-s ja Kanadas kokku 107,3 miljonit (35,1%)

JOONIS 4.3.

Interneti püsiühendusi Euroopas juulis 1999

Allikas: RIPE (<http://www.ripe.net/statistics>) andmed.

(vt Nua). Eestis arvatakse praegu olevat vähemalt 152 tuhat Interneti-suhtlejat (10,7%).

Euroopa Interneti-maastikku iseloomustab joonis 4.3, kuhu on astunud kontinendi riikide Interneti püsiühenduste pingeread nii

absoluutsete kui rahvastiku arvuga suhestatud väärtuste alusel. Euroopa jaguneb neljaks üksteisest eristuvaks piirkonnaks: 1) majanduslikult edenenud Euroopa Liidu riigid, kelle kanda on 88,1% püsiühendustest ning kus elab ligi pool Euroopa rahvastikust (eliit Internetigi tandril), 2) väikeriigid, kes on oma šansid juba suhteliselt hästi realiseerinud, aga ei ole oma ressursipuu-duse tõttu Interneti-maastikul erilised tegijad, 3) need, kel on tahet või potentsiaali esimese rühmaga liituda, ning 4) majanduslikult mahajäänud riigid, kes ei suuda lähemal ajal oma potentsiaali realiseerida. Keskmised püsiühenduste arvud grupiti on suurusjärguliste erinevustega. Eesti kuulub kolmandasse gruppi, olles võimeline nii kukkuma kui tõusma. Graafikut pooleks jagava noole kohal on need, kus inimeste juurdepääs Internetile parem, allpool aga need, kel püsiühendusi napilt. Iseloomulik on Eesti, Sloveenia ja Iiri paigutamine suhteliselt hästi Internetiga liitunud perre, kes vajavad veel vaid otsustavat tõuet, tõusmaks Euroopa eliitmaade lähiste.

Euroopa Liidu riigid (v.a Iirimaa, Kreeka ja Portugal) kuuluvad Euroopa Interneti-maailma peamiste tegijate hulka. Seega liikumine kolmnurga alalt eliidi sekka, nagu ka neljandast piirkonnast kolmnurka, peaks tähendama kasvanud valmidust ja võimet Euroopa Liidus osalemiseks. Euroopa lõhestumine Interneti pinnal on toodud jooniselt selgesti näha, nagu ka Eesti šansid liidritega kaasa minna. Kolmnurgakaaslastest on ainult Island oma võimalused juba realiseerinud, sest tema rahvaarvu juures on edasine horisontaalne nihkumine (rohkem püsiühendusi) pea-aegu võimatu: 100 püsiühendust 1000 elaniku kohta, mis tagab 45% rahvastikust osalemise Internetis, mille omakorda tagab telekommunikatsioonitihedus ca 600 telefoni põhiliini 1000 elaniku kohta.

Eesti praegused ligikaudsed näitajad on vastavalt 15, 11% ja 320. Mis juhtuks, kui meie Interneti püsiühenduste arv ulatuks kolmnurga praeguse keskmiseni, olles seega ligi neli korda suurem kui juulis 1999? Siis paigutuks Eesti horisontaalteljel Tšehhi ja Ungari praeguste tulemuste vahele, vertikaalteljel aga Islandi ja Soome lähiste, seega 1. rühma ning kolmnurga vahealasse, ulatumata veel ideaalsõõri (= Euroopa Liitu). Ometi oleks see selge oma šanside kasvata-mine, sest Euroopa Liidu laienemist võib antud joonise kontekstis vaadelda ka kui 1.

TABEL 4.6.

Interneti kasutajaid valitud riikides

(Nua Identity Surveys andmetel)

	Aeg	Interneti kasutajaid	Interneti kasutajaid rahvastikust
Island	Detsember 1998	121 074	44,6%
Rootsi	Mai 1999	3 600 000	40,4%
Norra	Mai 1999	1 600 000	36,2%
Taani	Mai 1999	1 700 000	35,5%
Soome	Mai 1999	1 600 000	31,0%
Suurbritannia	Detsember 1998	10 600 000	17,9%
Šveits	September 1998	1 200 000	16,5%
Holland	Märts 1999	2 300 000	14,5%
Belgia	Veebruar 1999	1 400 000	13,7%
Eesti	Oktoober 1998	152 000	10,7%
Iiri	Juuni 1999	380 000	10,5%
Prantsusmaa	Juuli 1999	6 200 000	10,5%
Saksamaa	Märts 1999	8 400 000	10,2%
Slovakkia	September 1998	510 000	9,5%
Itaalia	Juuni 1999	5 000 000	8,8%
Hispaania	Märts 1999	2 747 000	7,0%
Austria	August 1998	442 000	5,4%
Venemaa	Detsember 1998	1 200 000	0,8%
Ameerika Ühendriigid	Juuli 1999	106 300 000	39,4%
Austraalia	Mai 1999	5 500 000	30,5%
Kanada	Märts 1998	8 900 000	29,6%
Uus-Meremaa	November 1998	561 300	15,8%
Jaapan	Aprill 1999	18 000 000	14,4%
Taiwan	Jaanuar 1999	3 010 000	14,3%
Hongkong	Aprill 1998	850 000	13,4%
Israël	Jaanuar 1999	600 000	10,8%
Hiina	Juuni 1999	4 000,000	0,3%

tsooni sissetungi kolmnurga alasse, nii et haaratakse kaasa lähimad ning suhtelises ühendumusskaalas kõrgemal seisjad (joonisel kriipsõõr). Selle jaotuse valgusel on Eestil Euroopa Liit juba käeulatuses.

Teine tegur on Internetis iseseisev tegutsemine ja nähtavalolek. Selle möõtmine on hulga keerulisem kui püsiühenduste ütle-lugemine. RIPE on alustanud nn WWW-lehekülgede statistikat, mis peaks selleski asjas andma selgust. Muidugi pole see olemasolevate kodulehekülgede arv riigiti, vaid pigem nende võimalike sisseastumispunktide loend. Ka joonisel 4.4 toimub jaotus nelja erinevasse piirkonda, kusjuures riikide rühmitused on valdavalt samad, ainult eristumine on veelgi kontrastsem ja monopoliseerumine täielikum.

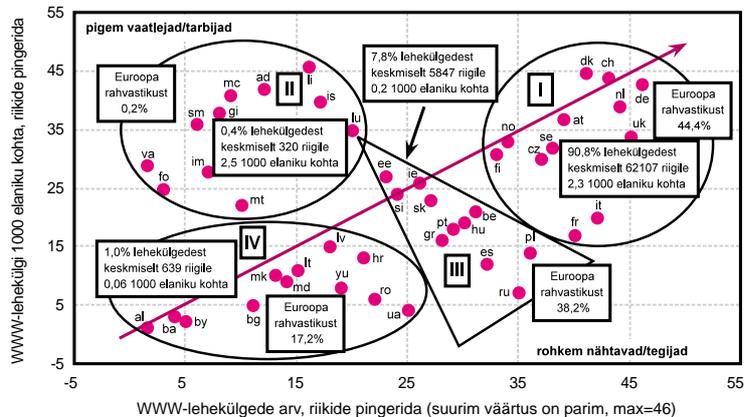
WWW-lehekülgede ärilisest suunatusest annab märku ka see, et Põhjamaad, peale Taani, on joonisel 4.4 märksa kehvemal positsioonil kui joonisel 1 ning Island on loomuldasena asetunud väikeriikide perre. Nimetatud riikide elanikkonna keskmine on isegi parem kui eliitriikidel, ent see määrab vähe, sest nende WWW-lehekülgi on lihtsalt vähe (riigiti ligi 200 korda vähem kui 1. rühmal). Eesti šanss Internetis väljapaistmiseks pole kiita, ent praeguselt 0,9-lt WWW-leheküljelt 1000 elaniku kohta Islandi 3,0-ni jõudmisel satuk-sime horontaalskaalal Kreeka ja Portugali vahele, seega jälle tühemikku 1. ja 2. piirkon-na vahel, lootusega, et 1. laieneb väikeriikide poole, hõlmates seega ka meid.

Tagasihoidlikel hinnangutel on USA kasutada vähemalt pooled Interneti püsiühendustest ning WWW-lehekülgede suhteline tihedus elanike kohta peaks seal olema võrreldav Euroopa keskmisega (ca 2 iga 1000

JOONIS 4.4.

Interneti WWW-lehekülgede arv Euroopas juulis 1999

Allikas: RIPE (<http://www.ripe.net/statistics>) andmed.

elaniku kohta), mis teeb 545 tuhat ühikut Euroopa 85 tuhande vastu (üle 6 korda rohkem). Selline massiülekaal paneb end maksma ja nii püsib valdavalt ingliskeelsete kodulehekülgede juhtroll koos nende kokkupanijate kultuuriruumi domineerimisega. Sellest lähtuvalt on Internetis vaikimisi maksma pandud (by default) Ameerika identiteeti iseloomustavad põhiväärtused – enesekehitamine (reklaamikeskus), tegutsemise lühinägelikkus (ainult täna on sul šanssi) ning isoleerumine (ole ise mees, individualism võidab kõik) (Lockard, 1997). Lisaks massikultuuri viimine Interneti. USA püüab ka seadmetikud ning nende kasutamist rahvusvaheliselt reguleerivad seadustikud viia oma kontrolli alla. Ameeriklaste Interneti-kasutuse intensiivsusele on vähestel võrdväärseid näitajaid vastu panna, mida kujukalt demonstreerib tabel 4.6. Kanada, Põhjala riigid ja Austraalia

KIIL 4.2.

Riikide internetitähistused

ad	Andorra	gi	Gibraltar	nl	Holland
al	Albaania	gr	Kreeka	no	Norra
at	Austria	hr	Horvaatia	pl	Poola
ba	Bosnia ja Hertsegoviina	hu	Ungari	pt	Portugal
be	Belgia	ie	Iirimaa	ro	Rumeenia
bg	Bulgaaria	im	Mani saar	ru	Venemaa
by	Valgevene	is	Island	se	Rootsi
ch	Šveits	it	Itaalia	si	Sloveenia
cz	Tšehhi Vabariik	li	Liechtenstein	sk	Slovakkia
de	Saksamaa	lt	Leedu	sm	San Marino
dk	Taani	lu	Luksemburg	ua	Ukraina
ee	Eesti	lv	Läti	uk	Suurbritannia
es	Hispaania	mc	Monako	va	Vatikan
fi	Soome	md	Moldaavia	yu	Jugoslaavia
fo	Fääri saared	mk	Makedoonia		
fr	Prantsusmaa	mt	Malta		

on need, kel elanike suhteskaalal on Interneti kasutajaid USA-ga võrdselt, ent kes enamjaolt tarvivad sealtpoolt pakutavat.

Otseseos on olemas ka inimarengu indeksi (IAI) ning ülaltoodud Interneti-Euroopat iseloomustavate parameetrite vahel: mida kõrgem on IAI, seda paremini paigutuvad vastavad riigid Internetti (lineaarkorrelatsiooni koefitsiendi ruut IAI ning püsiühendustiheduste pingeridade vahel ulatub 0,78-ni). Kusjuures suurimad erinejad on Prantsusmaa ja Eesti: esimene on inimarengult palju kõrgemal kohal kui Interneti-tiheduselt, teine vastupidi. Järelikult on Eesti jaoks oluline ka oma inimarengutegurite parandamine, et Interneti jõudsa arenguga sammu pidada.

4.5. Püsiarengu paradigma

Marginaalne idee

Püsiarengust on saanud üks sajandilõpu märksõnu. Sellele rõhutakse nii parteiprogrammides kui tulevikuvisionides, teadlastele mõeldud Euroopa Liidu teaduse ja arendustegevuse viienda raamprogrammis on terminid säästlikkus ja jätkusuutlikkus levinumateks pealkirjakomponentideks. Kindlasti pole tegu vaid moeka sõnademänguga. Püsiarengu rõhutamise taga on läänemaailmas alates kuuekümnendatest aastatest süvenenud veendumus, et siin domineerivale ühiskonnamudelile on sisse programmeeritud põhimõtteline konflikt. Kuigi see mudel on suhteliselt stabiilne ja hästikohanev lühiajalises perspektiivis, näitab enamik pikemaajalisi kalkulatsioone vastuolusid ja radikaalse teisenemise vajadust. Tuntud hoiatajad, alates Rooma klubist kuni roheliste radikaalideni, on veendunud – tänane kasvule orienteeritud vabaturumajandus ei saa toimida lõpmatult. Piirid tulevad ette nii ressursside, eluruumi kui ka inimkvaliteedi muutumise mõttes. Ainus tee on radikaalne paradigmuuutus nii tootmises kui tarbimises, teisisõnu – kogu ühiskonnakorralduses.

Väiteid piiride saabumise paratamatusest ning vajadusest lähtuda püsiarengu põhimõtetest ei vaidlusta täna pea keegi. Paradoks on selles, et samas pole ka keegi nende praktilisest realiseerimisest huvitatud. Eriti kui käsitleda püsiarengut laiemalt: mitte pelgalt keskkonnakaitsealaste eeskirjade täitmisena, vaid üldrahvaliku mõtte- ja tegu-

Kirjandus

- M. Castells. The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture, 1996, Vol. 1. Malden-Oxford: Blackwell.
- Nua Identity Surveys aadressil http://www.nua.ie/surveys/how_many_online/world.htm.
- J. Lockard. „Progressive Politics, Electronic Individualism and the Myth of Virtual Community“ kogumikus Internet Culture, ed. David Porter, NY and L: Routledge, 1997.
- M. L. Mueller. „The battle over Internet domain names: Global or national TLDs?“ Telecommunication Policy, 1998 Vol. 22, No. 2, lk 89–107.

semisviisina, kus keskseks ideeks on enesepiiramine tuleviku huvides. Sellest pole huvitatud ei majandusstruktuurid, kellele see tähendaks kasumi ja selle kaudu ka privilegeeritud positsiooni vähenemist ühiskonnas, ega ka üksikinimene. Viimase jaoks taandub küsimus paratamatult tarbimise piiramisele, mis entusiasmi ei tekita. Lausa klassikaliseks näiteks tegelikust huvipuudusest on leigus Rio de Janeiro 1992. aastal toimunud mastaapse ÜRO keskkonnakonverentsi otsuste elluviimisel: sõnades kõik poolt, tegutsemisvalmidus vaid veidi üle nulli.

Tänast asjade seisu püsiarengu valdkonnas võiks jämedates joontes kirjeldada järgmiselt.

- Perioodiliselt ilmub (suhteliselt väikesearvuliste) hoiatajarühmade teateid lähenevast kriisist ning sellest johtuvast vajadusest ennast piirata nii tootmises kui tarbimises. Nii majandusstruktuuride kui ka tavakodanike reaktsioon hoiatustele on reeglina heatahtlikult möödavaatav. Seevastu üha mõttetumate vajaduste järjest laiaulatuslikum rahuldamine on jõudsalt saamas läänemaailma rahvareligiooniks, siit johtuvad rõõmud kaaluvad üles kõik hoiatused.

- Hoiatajate sõnumeid ei saa siiski täiesti ignoreerida, argumendid on ratsionaalsed ja sageli arvutustel põhinevad. Tüüpiline reaktsioon on hoida probleem ühiskondliku ja poliitilise arutelu keskmes, rääkida, pidada konverentse ning kirjutada pabereid, samas võimaluste piires hoiduda kalliksminevatel ja ebamugavatel praktilistel sammudest.

- On üksikuid eluvaldkondi, kus püsiarengu paradigma on suhteliselt hästi juurdunud. Näiteks teadus, kus nii inimese kui ka ühiskonna käsitlused on viimastel aastakümnetel muutunud märgatavalt terviklikumaks. Psühholoogia on selgelt inimesest „välja astunud“, käsitledes nii tehismaailma kui loodust inimesega ühtse süsteemi elementidena. Edenenud on keskkonnasotsioloogia, mis analüüsib ühiskonna ja tema elukeskkonna suhteid, sihiga neid tasakaalus hoida. Laiemas kontekstis tuleb ikkagi tunnistada, et püsiarengu paradigma on marginaliseerunud. Põhjus peitub asjaolus, et täna valdav tootmis- ja tarbimiskeskne maailmakäsitlus on olemuslikus vastuolus püsiarengu kesksete põhimõtetega.

Samas on ka õiged sõnad väärtuseks. Vähemalt verbaalsel tasemel on teema aktualiseeritud ja kilbile tõstetud. Nagu psühholoogia õpetab, on see oluline eelmäng liikumisel hoiakutelt tegeliku käitumiseni. Tänapäevane küsimus on: milline jõud ühiskonnas oleks suuteline kindlustama püsiarengu põhimõtete sisulise juurdumise ühiskonnaellu olukorras, kus tegelik huvi nende realiseerimiseks pole märkimisväärt. Teoreetiliselt saaksid neiks jõudeks olla kas väline surve (poliitilised otsused, seadused, lepped, sanktsioonid) või siis altpoolt tulev initsiatiiv, inimeste teadlikkus ja aktiivsus.

Eesti võimalused

Eesti on hea näide püsiarengu edukast verbaliseerimisest. Ühena esimestest maailmas võttis Riigikogu 1995. aastal vastu säästva arengu seaduse. Püsiarengu ideestik on hõivanud kindla koha meie ühiskondlikus ja poliitilises mõttevahetuses. Samas on majanduslik surve ning tavainimese soov elada nii nagu Läänes teinud väga raskeks tegeliku tulevikku investeerimise, olgu küsimuse all kas põlevkivi põletamise vähendamine või korduvkasutusega pakendid. Meie igapäevategelikkuseks on hoopis üheksakümne date tarbimisbuum, mille keskne element on olnud tulevikult raha laenamine. Verbaalne ja reaalne elu liiguvad eri suunas.

1999. aasta maikuu viis TPÜ keskkonnapsühholoogia uurimisgrupp Hiiumaal läbi uuringu säästlikkuse ja püsiarenguga seotud hoiakute kohta. Üle 70% hiidlastest toetavad väidet, mille kohaselt inimesed peaksid looduse säilitamise huvides piirama nii tootmist

kui tarbimist. Samas neid, kes selliseid põhimõtteid ka oma isiklikus tarbimistegevuses ning loodussuhetes pidevalt järgivad, pole uuringu kohaselt sugugi palju, mitte rohkem kui 15%. Verbaalne hoiak on kujunenud, selle realiseerumisteed aga ähmased. Ega ilmaasjata umbes pooled küsitluteest väitnud, et inimesed lihtsalt ei tea, mida keskkonnasõbralik toimimine tähendab. Teisisõnu – teatakse, et tegemist on hea ja õige asjaga, mida see hea aga praktilises elus sisaldab, pole selge. Õiged sõnad on juurdunud, nüüd peaks järgnema nende samm-sammuline realiseerumine. Loomulikult on see märksa keerulisem kui puhaste hoiakute eksponeerimine. Keerulisem mitte ainult hiidlastele, vaid kõigile meile, ka tootjatele, ka riigivõimule. Sest kohe tekivad küsimused: kes maksab, miks mina peaksin ennast piirama, kui teised seda ei tee...

Tuleb loota, et püsiarengu põhimõtteid soosivate hoiakute levik Eestis ületab lähiajal tegutsemiseks vajaliku kriitilise massi. Heaks märgiks on hiljuti avaldatud kogumik „EESTI 21. SAJANDIL: arengustrateegiad, visioonid, valikud“. Sellest paistab vastu lausa üldrahvalik soov osaleda mõttevahetuses püsiarengu võimalikkusest ja teedest Eestimaal. Toetust tuleb kindlasti ka ikka veel elusolevast talupoeglikust traditsioonist säästa ja mõelda aastate kaupa ette. Traditsioonilise ühiskonna säästva mõtteviisi konflikt hiljutisaabunud tarbimiskeskse mentaliteediga on Eestis täiesti tuntav. Vaevalt saab lahenduseks olla talupojaidüllil tagasipöördumine, võimalus peitub ikkagi liikumises olukorda, kus kaasaegne sisu mahutub säästlikesse mõtteskeemidesse. Kui Eesti suudaks teha märgatavaid samme, liikumaks keskkonnasõbralikest hoiakutest praktilise toimimise suunas, oleks see teene ka teistele. See näitaks, et marginaliseerunud ideed saab vaikelust välja tuua ning ellu rakendada.

ÜRO 1998. aasta inimarengu aruanne oli pühendatud püsiarengule. Aruande koostajate hoiak on äraootav nagu sellest valdkonnast rääkimisel viimasel ajal kombeks: ühelt poolt jagatakse tunnustust rikastele rahvastele tootmise ja tarbimise edenemise eest, teisalt tõdetakse erinevuste süvenemist ning keskkonnasurve kriitilisust. Lõpulause avaldab lootust ühise mõistuse ja tahte pealejäämisele: „Kas pärast erakordse materiaalse laienemise sajandit on nii rahvad kui ka eliit võimelised looma visioone võrdsemast ja inimlikumast tulevikust järgmisel, 21. sajandil ja neid ka ellu viima?“ See on küsimus ka Eestile.

Põhitabelid

Inimareng

Keskmine eluiga (aastates)	Emade suremus sündimisel (100 000 elussünni kohta)	Elanike arv 1 arsti kohta	Teadlased, insenerid ja tehnikud (10 000 elaniku kohta)	Õppurite kogumäär 6-23-aastaste elanike hulgas (%)	Õppurite kogumäär kolmanda taseme hariduses		Televiisorid (100 elaniku kohta)	Sisemajanduse koguprodukt 1 elaniku kohta ostujõu pariteetides (USD) ²	Rahvuslik koguprodukt 1 elaniku kohta (USD)
					kokku	naised			
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1997	1997
69,9	16,3	323	33,6¹	77,9	50,6	57,6	37	5240	3079

¹ Ainult riiklik ja ülikoolisektor.

² Allikas: Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD).

Inimhädad

Töötuse määr (%)		20% kõrgeima ja 20% madalaima sissetulekuga leibkondade sissetulekute suhe (%)	Naiste töötasu (% meeste töötasust)	Tarbijahinna- indeksi muutus (%)	Liiklus- õnnetustes vigasaanud (100 000 elaniku kohta)	Tahtlikud tapmised (100 000 elaniku kohta)	Registreeritud vägistamised (100 000 naise kohta vanuses 15-59)	Väävli ja lämmastiku emissioon (kg NO _x ja SO ₂ 1 elaniku kohta)
kokku	noored (15-24)							
1998	1998	1998	Okt 1998	1998	1998	1998	1998	1998
9,9	15,7	536	74,2	8	157	17,1	11,6	107,6

Inimarengu suunad

Keskmine eluiga (aastates)		Õppurite kogumäär kolmanda taseme hariduses (%)		Sisemajanduse koguprodukt 1 elaniku kohta ostujõu pariteetides (USD) ¹		Rahvuslik koguprodukt 1 elaniku kohta (USD)		Kulutused haridusele (% SKP-st)		Kulutused tervishoiule (% SKP-st)	
1992	1998	1992	1998	1994	1997	1993	1997	1993	1997	1993	1997
69,1	69,9	35,0	50,6	3842	5240	1067	3079	7,3	7,7	5,4	6,6

¹ Allikas: Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD).

Soolised erinevused

Naised (% meeste näitajatest)								
Keskmine eluiga	Rahvaarv	Keskkooliõpilased	Keskkooliõpetajad	Üliõpilased	Loodus- ja rakendusteaduste üliõpilased	Tööjõud	Töötus	Töötasu
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
117,2	114,9	105,1	120,8	130,2	72,1	91,6	75,5	74,2

Naiste seisund

Keskmine eluiga (aastates)	Keskmine vanus esmaabielumisel	Emade suremus sünnitusel (100 000 elussünni kohta)	Naisõppurite vanuseline määr teise taseme hariduses (%)	Teise taseme ülemise astme lõpetanute osatähtsus normaalses lõpetamiseas naistest (%)	Naisõppurite kogumäär kolmanda taseme hariduses (%)	Loodus- ja rakendusteaduste õppurite osatähtsus kolmanda taseme naisõppuritest (%)	Naistöötajad (% kogu tööjõust)	Naisjuhid (% juhtidest)	Naised Riigikogus (% Riigikogu liikmetest)
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
75,5	24,3	16,3	79,7	85,8	57,6	29,3	47,6	34,1	17,8

Rahvastik

Rahvaarv (miljonites)			Aastane rahvastiku juurdekasv (%)		Sündimuse kogukordaja	Sündimuse kogukordaja ajas (1998 võrreldes 1960, %)	Ülalpeetavate määr (%)	60-aastane ja vanem rahvastik (%)	60-aastaste eelolev eluiga (aastates)	
1960	1998	2000	1970-1997	1998-2000	1998	61	1998	1998	mehed	naised
1,2	1,4	1,4	0,29	-0,56	1,21	61	49,5	19,7	20,2	14,8

Tervis

Suremus vereringeelundite haigustesse (% kõigist surmajuhtudest)	Suremus vähki (% kõigist surmajuhtudest)	Haigestumine AIDS-i (100 000 elaniku kohta)	Elanike arv 1 arsti kohta	Avaliku sektori kulutused tervishoiule (% avaliku sektori kulutustest)	Kulutused tervishoiule (% SKP-st)	Erasektori kulutused tervishoiule (% kogukulutustest tervishoiule)
1998	1998	1998	1998	1998	1997	1997
54,6	17,5	0,3	323	14,3	6,6	12,3

Haridus

Õppurite kogumäär 6-23-aastaste elanike hulgas (%)	Õppurite kogumäär teise taseme hariduse ülemises astmes (%)	Tehnilise hariduse osatähtsus teise taseme ülemise astme hariduses (%)	Täisajaliselt õppivad 19-aastased (%) ¹	Õppurite kogumäär kolmanda taseme hariduses (%)	Loodus- ja rakendusteaduste õppurite osatähtsus kolmanda taseme õppuritest (%)	Kulutused kolmanda taseme haridusele (% kulutustest haridusele)	Kulutused haridusele (% SKP-st)	Avaliku sektori kulutused haridusele (% SKP-st)
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1997	1998
77,9	87,6	34,2	50,5	50,6	39,1	12,9	7,7	7,3

¹ Eksperthinnang.

Inimkapitali kujunemine

Teadlased, insenerid ja tehnikud (1000 elaniku kohta)	Kulutused uurimis- ja arendustegevusele (% RKP-st)	Teise taseme ülemise astme hariduse lõpetanute vanuseline määr (%)	Kolmanda taseme hariduse lõpetanute vanuseline määr (%)	Loodus- ja rakendusteaduslikel erialadel lõpetanud (% kõigist lõpetanutest)		
				kokku	naised	mehed
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
3,4¹	0,54	77,3	33,8	43,8	36,5	55,9

Töõjõud

Töõjõud (% rahvastikust)	Töõjõu jaotumine			Töõjõu korvamise määr tulevikus	Keskmine töötasu kasv (%)	Ametiühingutesse kuuluva tööjõu osatähtsus (%)	Töötunnid nädalas (1 tööstustöölise kohta)	Kulutused tööturu programmidele (% SKP-st)
	primaar-sektor	sekundaar-sektor	tertsiaar-sektor					
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
48,9	9,0	33,0	58,0	92,4	15,4	12	40,7	0,14

Töötus

Töötud (tuhandetes)	Töötuse määr (%)					Kulutused töötute abirahale (% valitsemiskulutustest)	Pikaajaline töötus (% kõigist töötutest)		Töötuse regionaalset erinevused (25% halvimas olukorras regionide tööpuuduse suhe 25% parimas olukorras regionide tööpuudusele)	Keskhariduseta inimeste tööpuuduse suhe kolmanda taseme haridusega inimeste tööpuudusele	
	kokku	kokku, k.a lootuse kaotanud töötud	naised	noored (15-24)	noored mehed (15-19)		üle 6 kuu	üle 12 kuu		mehed	naised
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
70,2	9,9	12,2	8,9	15,7	28,4	0,19	65,2	47,0	1,9	3,0	2,4

Kaitsekulutused

Kaitsekulutused (% SKP-st)	Kaitsekulutused (% kulutustest haridusele ja tervishoiale)	Relvajõud ¹		
		1000 elaniku kohta	1 õpetaja kohta	1 arsti kohta
1998	1997	1994	1994	1994
1,6	11,8	2,6	0,2	0,8

¹ Allikas: Kaitseministeerium.

Loodusvarad

Pindala (tuhandetes km ²)	Rahvastiku tihedus (inimest km ² kohta)	Haritav maa (% kogu pindalast)	Looduslik rohumaa (% kogu pindalast)	Metsamaa (% kogu pindalast)	Niisutatav maa (% haritava maa pindalast)	Aastane magevee veevõtt 1 elaniku kohta (m ³)
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
45,2	32,1	25,1	6,6	44,6	-	1102

Rahvatulu arvestus

Sisemajanduse koguprodukt (SKP, miljardit USD)	Põllumajandus (% SKP-st)	Tööstus (% SKP-st)	Teenindus (% SKP-st)	Tarbimine		Investeeringud sisemajandusse (% SKP-st)	Sääst (% SKP-st)	Maksud (% RKP-st)	Keskvalitsuse kulutused (% RKP-st)	Ekspord (% SKP-st)	Import (% SKP-st)
				eratarbimine (% SKP-st)	valitsus (% SKP-st)						
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1997	1998	1998	1998	1998
5,202	6,2	20,2	73,6	59,0	22,6	29,1	6,7	37,2	33,6	79,8	89,4

Majandustegevuse suunad

Rahvuslik koguprodukt (RKP)		Tarbijahinna- indeksi muutus (%)	Ekspordi osa SKP-s (aastane kasv, %)	Maksude osa RKP-s (aastane kasv, %)	Otsesed maksud (% kõigist maksudest)	Elarve ülejääk/defitsiit (% RKP-st) ¹
miljardit USD	aastane kasv (%)					
1997	1997	1998	1998	1997	1998	1998
4,489	3,0	8	2,6	0,5	31,8	-0,3

¹ Allikas: Rahandusministeerium.

Täiendavad tabelid

Ühiskondliku struktuuri nõrgenemine

Vangid (100 000 elaniku kohta)	Alaealised (% kõigist vangidest)	Tahtlikud tap- mised (100 000 elaniku kohta)	Registreeritud vägis- tamised (100 000 naise kohta vanuses 15-59)	Narko- kuriteod (100 000 elaniku kohta)	Abielulahu- tused (% sõlmitud abieludest)	Väljaspool regist- reeritud abielu sündinud lapsed (%)	Meeste enesetapud (100 000 mehe kohta)
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
216	1,5	17,1	11,6	16,2	82,7	52,2	59,4

Rikkus, vaesus ja sotsiaalsed investeeringud

Sisemajanduse koguprodukt 1 elaniku kohta ostujõu pari- teetides (USD) ¹	Rahvuslik koguprodukt 1 elaniku kohta (USD)	Sissetulekute jaotus		Kulutused sotsiaalkindlus- tuse välja- makstele (% SKP-st)	Kulutused haridusele (% SKP-st)	Kulutused tervishoiule (% SKP-st)
		40% madalaima sisse- tulekuga leibkondade osa kõigist sissetulekutest (%)	20% kõrgeima ja 20% madalaima sissetulekuga leibkondade sisse- tulekute suhe (%)			
1997	1997	1998	1998	1998	1997	1997
5240	3079	22,8	536	11,0	7,7	6,6

¹ Allikas: Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD).

Kommunikatsioon

Televiisorid (100 elaniku kohta)	Kinokülas- tused (1 elaniku kohta aastas)	Muuseumi- külastused (1 elaniku kohta aastas)	Raamatu- kogude kasutajad (%)	Trükitud raa- matud (nime- tusi 100 000 elaniku kohta)	Postitatud kirjad (1 elaniku kohta)	Telefoniliinid (100 elaniku kohta)	Rahvusvahelised telefonikõned (minutit 1 elaniku kohta)	Sõiduautod (100 elaniku kohta)
1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
37	0,73	0,86	41,3	213,1	40,5	34,5	48,1	31,2

Energia tarbimine

Primaarenergiaga varustus		Energia varustatuse aastane muutus (%)	Sisemajanduse koguprodukt 1 kg öliekvivalenti energia kohta (USD)
kokku (tuhat tonni öliekvivalenti)	1 elaniku kohta (kg öliekvivalenti)		
1998	1998	1992-1998	1998
5109	3524	-3,8	1,02

Linnastumine

Linnarahvastik (% kogu rahvastikust)			Linnarahvastiku aastane juurdekasv (%)		Suurima linna rahvaarv (% linnarahvastikust)	Suurima rahvastiku tihedusega linn	
1960	1998	2000	1970-1997	1998-2000	1998	linn	rahvastiku tihedus in/km ²
57,1	69,1	69,0	0,56	-0,65	41,2	Tallinn	2601

Keskkonna saastamine

Kõrgeima SO ₂ kontsentratsiooniga suurlinn		Väävli ja lämmastiku emissioon (kg NO _x ja SO ₂ 1 elaniku kohta)	Eesti osa globaalsetes emissioonides (kasvuhooneindeks) 1 elaniku kohta (tonni CO ₂) ¹	Pestitsiidide tarbimine (tonni 1000 elaniku kohta)	Ohtlike ja erijätmete tekkimine (tonni km ² kohta) ²	Olmejäätmete tekkimine (kg 1 elaniku kohta)	Jäätme- käitlusega hõlmatud osa rahvastikust (%)	Jäätmete taaskasutus (% tarbimisest)	
linn	mikrogrammi SO ₂ m ³ kohta	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998	1998
Tallinn	6,5	107,6	15,8	0,14	27,4	384	69	3,9	„„

¹ Allikas: Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus.

² 1.-3. ohuklassi jäätmed.

Inimarengu näitajad

	1994	1995	1996	1997	1998
Rahvastik (aasta keskmine tuhandetes)	1499,3	1483,9	1469,2	1458,0	1449,7
Pindala (km ²)	45227	45227	45227	45227	45227
Sisemajanduse koguprodukt (SKP, miljardit USD)	2,278	3,550	4,358	4,634	5,202

Inimareng

Keskmine eluiga (aastates)	66,9	67,9	70,0	70,4	69,9
Emade suremus sünnitusel (100 000 sünnituse kohta)	56,4	51,6	–	15,8	16,3
Õppurite kogumäär 6-23-aastaste elanike hulgas (%)	69,5	71,2	73,5	75,6	77,9
Õppurite kogumäär kolmanda taseme hariduses (kestus taandatud päevasele õppevormile, %)	34,9	38,1	42,0	45,8	50,6
Rahvuslik koguprodukt (RKP, miljardit USD)	2,253	3,553	4,360	4,489	...
Rahvuslik koguprodukt 1 elaniku kohta (USD)	1503	2394	2968	3079	...
Sisemajanduse koguprodukt 1 elaniku kohta (ostujõu pariteetides, USD) ¹	3842	4138	4431	5240	...
Vahetuskurss (EEK/USD) ²	12,991	11,465	12,034	13,822	14,075

Inimhädad

Liiklusõnnetustes vigasaanute arv (100 000 elaniku kohta)	146	150	120	145	157
Tahtlikud tapmised (100 000 elaniku kohta)	24,3	20,5	18,2	16,9	17,1
Narkokuriteod (100 000 elaniku kohta)	2,2	3,4	7,8	7,8	16,2
Registreeritud vägistamised (100 000 naise kohta vanuses 15-59 a)	26,6	22,0	20,5	21,3	11,6

¹ Allikas: Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD).

² Allikas: Eesti Pank.

	1994	1995	1996	1997	1998
Töötuse määr (%)	7,6	9,7	10,0	9,7	9,9
Tarbijahinnaindeksi muutus (%)	48	29	23	11	8
20% kõrgeima ja 20% madalaima sissetulekuga leibkondade sissetulekute suhe (%)	783 ¹	768 ¹	633	536	536
Väävli ja lämmastiku emissioon (kg NO _x ja SO ₂ inimese kohta)	99,4	79,5	85,1	81,6	75,9
NO _x	28,0	28,3	29,9	30,9	31,7

Keskmine eluiga ja tervis

Keskmine eluiga	66,9	67,9	70,0	70,4	69,9
Elanike arv 1 arsti kohta	319	322	328	322	323
Emade suremus sünnitusel (100 000 sünnituse kohta)	56,4	51,6	–	15,8	16,3
Vereringesüsteemi haiguste tagajärjel surnute osatähtsus (% kõigist surmajuhtudest)	55,2	54,9	55,3	54,2	54,6
Pahaloomuliste kasvujate tagajärjel surnute osatähtsus (% kõigist surmajuhtudest)	14,8	15,7	17,3	17,9	17,5
Avaliku sektori kulutused tervishoiule (% kõigist avaliku sektori kulutustest)	15,4	14,6	14,6	13,9	14,3

Rikkus/vaesus

20% kõrgeima ja 20% madalaima sissetulekuga leibkondade sissetulekute suhe (%)	783 ¹	768 ¹	633	536	536
40% madalaima sissetulekuga leibkondade osatähtsus kõigi leibkondade sissetulekutest (%)	16,4 ¹	16,9 ¹	19,3	23,4	22,8
Rahvuslik koguprodukt (miljardit USD)	2,253	3,553	4,360	4,489	...
Rahvuslik koguprodukt 1 elaniku kohta (USD)	1503	2394	2968	3079	...
Sisemajanduse koguprodukt 1 elaniku kohta (ostujõu pariteetides, USD) ²	3842	4138	4431	5240	...

¹ Allikas: Turu- ja Arvamusuuringute Keskus AS EMOR.

² Allikas: Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD).

	1994	1995	1996	1997	1998
Vahetuskurss (EEK/USD) ¹	12,991	11,465	12,03	13,822	14,075
Tarbijahinnaindeksi muutus (%)	48	29	23	11	8

Demograafia

Rahvastik (miljonit elanikku)	1,50	1,48	1,47	1,46	1,45
aastane muutus (%)	-1,0	-1,0	-1,0	-0,6	-0,6
60-aastane ja vanem rahvastik (%)	18,4	18,6	19,0	19,4	19,7
60-aastaste eelolev eluiga (aastates)	17,2	17,7	17,8	18,5	18,0
naised	19,3	19,9	20,1	20,6	20,2
mehed	14,1	14,5	14,8	15,2	14,8
Summaarne sündimuskordaja	1,37	1,32	1,30	1,24	1,21
Summaarse sündimuskordaja muutus ajas (võrreldes 1960. aastaga, %)	71	68	67	62	61
Ülalpeetavate määr (%)	51,1	50,9	50,6	50,2	49,5

Ühiskondliku struktuuri nõrgenemine

Meeste enesetapud (100 000 mehe kohta)	70,7	67,6	64,3	63,9	59,4
Registreeritud vägistamised (100 000 naise kohta vanuses 15-59)	26,6	22,0	20,5	21,3	11,6
Narkokuriteod (100 000 elaniku kohta)	2,2	3,4	7,8	7,8	16,2
Vangid (100 000 elaniku kohta)	174	170	197	218	216
Alaealised vangid (% vangide koguarvust)	1,3	1,4	2,5	1,9	1,5
Väljaspool registreeritud abielu sündinud lapsed (%)	40,9	44,1	48,1	51,6	52,2
Abielulahutused (% sõlmitud abieludest)	76,0	106,4	102,5	94,5	82,7

Haridus

Õppurite kogumäär 6–23-aastaste elanike hulgas (%)	69,5	71,2	73,5	75,6	77,9
Õppurite kogumäär teise taseme hariduse ülemises astmes (kestus taandatud võrdseks päevasele õppevormile, %)	84,4	85,4	88,7	89,6	87,6
Naisõppurite vanuseline määr teise taseme hariduses (%)	85,3	82,3	81,4	80,9	79,7
Tehnilise hariduse osatähtsus teise taseme ülemise astme hariduses (%)	31,0	31,4	32,2	32,5	34,2

¹ Allikas: Eesti Pank.

	1994	1995	1996	1997	1998
Teise taseme ülemise astme hariduse naislõpetajate osatähtsus normaalses lõpetamises naistest (%)	68,8	81,7	85,7	86,3	85,8
Kolmanda taseme hariduse lõpetajate suhe normaalses lõpetamises elanikkonda (%)	31,3	26,6	29,9	33,2	33,8
Õppurite kogumäär kolmanda taseme hariduses (kestus taandatud päevasele õppevormile, %)	34,9	38,1	42,0	45,8	50,6
naised (% kolmanda taseme õppuritest)	52,9	52,6	53,4	54,8	56,0
Loodus- ja rakendusteaduslikel erialadel õppijate osatähtsus kogu kolmanda taseme õppuritest (%)	46,6	43,6	42,7	41,4	39,1
Loodus- ja rakendusteaduslikel erialadel lõpetajate osatähtsus kogu kolmanda taseme lõpetajatest (%)	54,9	45,3	43,5	42,3	43,8
naised (%)	45,4	56,8	52,3	52,1	51,8
mehed (%)	54,6	43,2	47,7	47,9	48,2
Teadlased, insenerid ja tehnikud (ainult riiklik ja ülikoolisektor, 10 000 elaniku kohta)	39,7	35,4	33,9	33,9	33,6

Kommunikatsioon

Televiisorid (100 elaniku kohta)	32	37
Telefoniliinid (100 elaniku kohta)	29,5	27,9	30,1	32,3	34,5
Rahvusvahelised telefonikõned (minutit elaniku kohta)	32,3	35,8	39,6	39,4	48,1
Sõiduautod (100 elaniku kohta)	22,6	26,0	27,8	29,4	31,2
Raamatukogude kasutajad (%)	36,1	37,7	38,2	39,9	41,3
Muuseumikülastused (1 elaniku kohta aastas)	0,54	0,66	0,78	0,88	0,86

Tööhõive

Tööjõud (% elanikkonnast)	49,7	48,7	48,8	49,1	48,9
Tööjõud põllumajanduses (primaarsektor, %)	14,6	10,5	10,0	9,4	9,0
Tööjõud tööstuses (sekundaarsektor, %)	32,3	34,0	33,5	33,4	33,0
Tööjõud teeninduses (tertsiaarsektor, %)	53,1	55,4	56,5	57,2	58,0
Tööjõu korvamise määr tulevikus (%)	103,5	101,0	98,4	95,6	92,4
Naiste osatähtsus tööjõus (%)	47,2	47,3	47,6	47,5	47,6
Naisjuhid (% juhtidest)	37,4	36,4	36,5	34,0	34,1
Naiste töötasu (% meeste töötasust) ¹	71,1	73,3	72,6	72,0	74,2
Töötud (tuhandetes)	56,7	70,9	71,9	69,4	70,2
Töötuse määr (%)	7,6	9,7	10,0	9,7	9,9
naised (%)	7,9	8,8	9,2	9,2	8,9
noorukid (16-24 a, %)	11,6	14,1	16,0	14,4	15,7

¹ Oktoobrikuu andmed.

	1994	1995	1996	1997	1998
Pikaajalise töötuse määr (üle 12 kuu töötute % tööjõust)	3,0	3,1	5,5	4,4	4,6
Töötuse määr, k.a lootuse kaotanud töötud (%)	9,1	11,5	12,2	11,7	12,2
Töötuse regionaalsed erinevused (töötus 25% halvimas olukorras piirkondades / töötus 25% parimas olukorras piirkondades)	1,9	2,9	2,1	1,7	1,9
Keskhariduseta rahvastiku ja kolmanda taseme haridusega rahvastiku töötuse määrade suhe	2,1	2,1	2,0	2,8	2,7
naised	1,8	1,3	1,3	2,7	2,4
mehed	2,7	2,5	2,3	2,9	3,0

Loodusvarad

Kasvuhooneindeks (CO ₂ emissioonid, tonni 1 elaniku kohta) ¹	16,6	15,3	15,7	15,8	...
Primaarenergiaga varustatus (tuhat tonni õliekvivalenti)	5701	5372	5657	5555	5109
1 elaniku kohta (kg õliekvivalenti)	3802	3620	3850	3810	3524
sisemajanduse koguprodukt 1 kg õliekvivalenti energia kohta (USD)	0,40	0,66	0,77	0,83	1,02
Taimekaitsevahendite kasutamine (tonni 1000 elaniku kohta)	0,14	0,14	0,14
Olmejäätmete tekkimine (kg elaniku kohta)	315	352	354	407	384

Väliskaubandus

Ekspordi-impordi suhe (%)	87,4	90,0	85,3	87,1	89,2
Sõltuvus kaubandusest (eksport+import %-na SKP-st)	162,7	152,8	145,7	167,7	169,7
Valuutareservid (aasta lõpul, miljonit USD) ²	431,1	576,1	636,6	759,0	812,7
Jooksvate tehingute bilanss (miljonit USD) ²	-165,2	-157,9	-399,4	-562,8	-479,7

Valitsuse prioriteedid

Kulutused haridusele (% SKP-st)	7,0	7,5	7,7	7,3	7,3
Kulutused tervishoiule (% SKP-st)	6,1	6,0	6,1	5,5	5,9
Kaitsekulutused (% SKP-st)	1,0	1,0	1,7	1,7	1,6
Kaitsekulutuste suhe hariduse ja tervishoiu kulutustesse	7,8	7,6	12,0	13,1	11,8

¹ Allikas: Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus.

² Allikas: Eesti Pank.